

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

ગુજરાત ઉચ્ચ ન્યાયાલય, અમદાવાદ

સ્પેશ્યલ ક્રિમિનલ એપ્લિકેશન (ડિરેક્શન) નં. ૫૨૨૬ / ૨૦૧૫

મંજૂરી અને હસ્તાક્ષર માટે:

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી જે.બી. પારડીવાલા

=====

૧	શું સ્થાનિક અખબારોના રીપોર્ટર્સને ચુકાદો જોવાની મંજૂરી છે?	હા
૨	રીપોર્ટરને મોકલવામાં આવે કે નહીં?	હા
૩	શું ન્યાયમૂર્તિઓ ચુકાદાની આખરી નકલ જોવા માંગે છે?	ના
૪	શું આ કેસમાં ભારતીય બંધારણ અથવા તે હેઠળ કરવામાં	ના

	આવેલા કોઈ હુકમના અર્થઘટન અંગે કાયદાનો કોઈ નોંધપાત્ર પ્રશ્ન સમાયેલ છે?	
--	--	--

=====

નટવરલાલ અમરશીભાઈ દેવાણી....અરજદાર(ઓ)

વિરુદ્ધ

ગુજરાત રાજ્ય અને ૧....સામાવાળા(ઓ)

=====

ઉપસ્થિતિ:

શ્રી બી. એમ. માંગુકિયા, વકીલ અરજદાર(ઓ) નં. ૧ તરફથી

સુશ્રી બેલા એ. પ્રજાપતિ, વકીલ અરજદાર(ઓ) નં. ૧ તરફથી

શ્રી મિતેશ અમીન, સરકારી વકીલ સામાવાળા(ઓ) નં. ૧ તરફથી

=====

કોરમ: માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી જે. બી. પારડીવાલા

તારીખ : ૧૮/૦૧/૨૦૧૭

મૌખિક ચુકાદો

૧ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની આ રિટ અરજી દ્વારા, રિટ અરજદાર – મૂળ આરોપીએ નીચે મુજબની રાહતો માટે અરજ કરી છે:

૨૪(એ) કૃપા કરીને આ અરજી દાખલ કરી સ્વીકારવા વિનંતી

(બી) મેન્ડેમસના સ્વરૂપની રિટ અથવા કોઈ અન્ય યોગ્ય રિટ, હુકમ અથવા નિર્દેશ બહાર પાડવા કૃપા થાય, અને સામાવાળા નં. ૨ ને કચ્છ (પશ્ચિમ) એ.સી.બી. પોલીસ સ્ટેશન, ભુજ ખાતે નોંધાયેલ એફ.આઈ.આર., જે સી.આર. નં. ૧-૧/૧૫ છે, તેના સંદર્ભમાં અરજદારને વૉઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક પરીક્ષણ માટે હાજર રહેવા ન બોલાવવા અંગે નિર્દેશ આપવા મહેરબાની કરશો;

(સી) હાલની અરજીએ પ્રવેશ અને અંતિમ નિકાલ બાકી હોય તે દરમિયાન, સામાવાળા નં. ૨ ને, કચ્છ (પશ્ચિમ), એ.સી.બી. પોલીસ સ્ટેશન, ભુજ ખાતે નોંધાયેલ એફ.આઈ.આર., જે સી.આર. નં. ૧-૧/૧૫ છે, તેના સંબંધમાં અરજદારને વૉઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક પરીક્ષણ માટે બળજબરી કરવા અને/અથવા બોલાવવા પરથી રોકવા બાબતે મહેરબાની કરશો;

(ડી) યોગ્ય અને ઉચિત માનવામાં આવે તેવા અન્ય અને વધુ આદેશો કરાવવા મહેરબાની કરશો.”

૨ હસ્તગત કેસમાં, રિટ અરજદાર ઉપર ભ્રષ્ટાચાર પ્રતિબંધ અધિનિયમની કલમો ૭, ૧૩(૧)(ડી) સાથે વાંચતા ૧૩(૨) હેઠળ દંડનીય ગુનાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે. આક્ષેપો એવા છે કે પ્રતિબંધ અને આબકારી નિર્દેશાલયમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે ફરજ બજાવતા દરમિયાન, રિટ અરજદારે મૂળ ફરિયાદીના પક્ષે જારી કરાયેલ પરવાનાનું નવનીકરણ કરવા માટે ગેરકાયદેસર લાંચરૂપે રૂ. ૪,૦૦૦/- ની રકમ માગી હતી. એવું જણાય છે કે બંને વચ્ચે ટેલિફોન પર વાતચીત થઈ હતી, જેનું ધ્વનિમુદ્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. તપાસ એજન્સીએ આરોપી અને ફરિયાદી વચ્ચેની ટેપમાં ધ્વનિમુદ્રિત વાતચીતનું પ્રતિલેખન તૈયાર કર્યું હતું, જેમાં ફરિયાદ પક્ષના કેસ અનુસાર, રિટ અરજદાર તરફથી અંતે ગેરકાયદેસર માંગ કરવામાં આવી હોવાનું દર્શાય છે. તપાસ એજન્સીને એવું યોગ્ય લાગ્યું કે રિટ અરજદારનો વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ કરાવવામાં આવે, જેને રિટ અરજદારે વિરોધ કર્યો હતો.

૩ પ્રારંભમાં, હું એટલું જણાવી શકું છું કે રિટ અરજદાર તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી માંગુડીયાએ રજૂ કર્યું હતું કે તેમને તેમના અસીલ પાસેથી આ રિટ અરજીનો આગ્રહ ન રાખવા અને તેને નિઃશરતપણે પાછી ખેંચી લેવા અંગેની સૂચનાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમણે રજૂ કર્યું હતું કે યદ્યપિ આ રિટ અરજીમાં આરોપીના વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ હાથ ધરવાના તપાસ એજન્સીના અધિકાર સંબંધિત એક મહત્વનો પ્રશ્ન તેમજ આરોપીને તેના અવાજની ઓળખ માટે તેના અવાજનો નમૂનો આપવા ઇનકાર કરવાનો અધિકાર, જેથી ટેપમાં

મુદ્રિત ટેલિફોનિક વાતચીત સાથે તેની તુલના કરી શકાય, એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે, તેમ છતાં તેમના અસીલ આ અરજીનો આગ્રહ રાખવા ઇચ્છતા નથી, તેથી અદાલત રિટ અરજદારને અરજી પાછી ખેંચવાની પરવાનગી આપે અને આ પ્રશ્નને અન્ય કોઈ યોગ્ય પ્રકરણમાં નિર્ણય માટે મુક્ત રાખે. શ્રી માંગુડીયાએ રજૂ કર્યું હતું કે અરજદાર વિવાદનો સ્વામી છે અને જો તે અરજી દાખલ કરે છે, તો તેને તે પાછી ખેંચવાનો અધિકાર છે. તેમના જણાવ્યા મુજબ, જો મુદ્દાની દલીલો સાંભળાઈ ગઈ હોય અને ચુકાદો અનામત રાખવામાં આવ્યો હોય, તો તેઓ આવી વિનંતી કરી શક્યા ન હોત. તેમ છતાં, કોઈ અસરકારક સુનાવણી વિના જ તેમના અસીલ રિટ અરજી પાછી ખેંચવા ઇચ્છે છે, તેથી તેમને તેમ કરવા પરવાનગી આપવામાં આવે.

જ શ્રી માંગુડીયા, વિદ્વાન વકીલે વધુમાં રજૂ કર્યું કે, સર્વોચ્ચ અદાલતના બે વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ રિતેશ સિંહા વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય, અહેવાલિત ૨૦૧૩(૨) એસ.સી.સી. ૩૫૭ ના કેસમાં વ્યક્ત કરેલા પરસ્પર વિરોધી અભિપ્રાયોના પ્રકાશમાં, આ અદાલત આ મુદ્દાના નિર્ધારણને મુલતવી રાખી શકે. રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલા શ્રી મિતેશ અમીન, વિદ્વાન સરકારી વકીલે રજૂ કર્યું કે, લેખિત અરજીકર્તાને આ લેખિત અરજી પાછી ખેંચવાની મંજૂરી આપવી નહીં અને વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ અંગેનો મુદ્દો, હાલની તારીખે પુનઃઅનિર્ણીત પ્રશ્ન હોવાથી, આ અદાલત દ્વારા નક્કી થવો જોઈએ, કારણ કે રાજ્યમાં ભ્રષ્ટાચાર વગેરે સંબંધિત અનેક મહત્વપૂર્ણ તપાસો ઉપર તેની અસર

પડે છે. વિદ્વાન સરકારી વકીલે રજૂ કર્યું કે, લેખિત અરજીકર્તાને લેખિત અરજી પાછી ખેંચવાની મંજૂરી આપવી કે નહીં તે આ અદાલતના વિવેકાધિકારની અંદર આવે છે. લેખિત અરજીકર્તા પોતાની લેખિત અરજી આગળ ધપાવવામાં રસ ધરાવતો ન હોય તો પણ, અદાલત પોતાની પહેલ પર જાહેર મહત્વ ધરાવતા શુદ્ધ કાનૂની પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકે છે.

પ મારા વિચારાધીન થતાં કાયદાના પ્રશ્નો નીચે મુજબ ઘડવામાં આવે છે:

(૧) શું આરોપીને તેના અવાજનું નમૂનું આપવા કહેવું એ “પોતાના વિરુદ્ધ પોતે સાક્ષી બનવા” સમકક્ષ બને છે? અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, શું આરોપીનો વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી ટેસ્ટ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ના અર્થમાં સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી સમાન ઠરે છે અને શું એવો ટેસ્ટ બ્રેન મેપિંગ, લાઈ ડિટેક્ટર ટેસ્ટ, નાર્કો એનાલિસિસ ટેસ્ટ વગેરે જેવા પરીક્ષણોની સમકક્ષ ગણવો જોઈએ?

(૨) શું ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતામાં કોઈ જોગવાઈના અભાવે, મેજિસ્ટ્રેટ ગુનાના આરોપિત વ્યક્તિનો અવાજનો નમૂનો નોંધવા માટે તપાસ એજન્સીને અધિકૃત કરી શકે?

મુખ્ય મુદ્દાઓનો જવાબ આપતા પહેલાં, હું શ્રી મંગુકિયાની બે પ્રારંભિક રજૂઆતોનો નિવેડો કરવો ઇચ્છું છું, જે તેમની મુક્તદારના આ રિટ અરજીને દબાણપૂર્વક આગળ ન ધપાવવાના અધિકાર અંગે છે અને તે બે મુદ્દાઓની

સુનાવણી મુલતવી રાખવા અંગે છે, કારણ કે એ જ મુદ્દાઓ સર્વોચ્ચ અદાલતની વિશાળ ખંડપીઠ સમક્ષ બાકી છે.

૭ મારું માનવું છે કે એકવાર કોઈ અરજી અદાલત સમક્ષ દાખલ કરવામાં આવે, ત્યારબાદ તેને પરત ખેંચવાનો અધિકાર વિવાદી પક્ષકારના હાથમાં સંપૂર્ણપણે નિરપેક્ષ રહેતો નથી અને તે માત્ર અદાલતની પરવાનગીથી જ થઈ શકે છે. યોગ્ય કેસોમાં, અદાલત અરજી પરત ખેંચવાની અરજ નામંજૂર કરવા માટે પોતાના વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરી શકે છે. જો રિટ અરજીમાં ઉઠાવવામાં આવેલ પ્રશ્ન જાહેર મહત્વને ધ્યાનમાં રાખીને નિરાકરવા અથવા તેનો ઉત્તર આપવા યોગ્ય હોય, તો તે કરવા અને અરજદારની અરજી પરત ખેંચવાની વિનંતી નકારવા અદાલત માટે હંમેશા ખુલ્લું રહે છે. આવું મંતવ્ય ધારણ કરવામાં, મને રાજસ્થાન વડી અદાલતના વિભાગીય ખંડપીઠના સુનિલ સેફ્ટી ગ્લાસ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ વિ. રીકો અને અન્ય એક, જે ૨૦૦૨ (૫) ડબ્લ્યુએલએન (રાજસ્થાન) ૫૫૭ માં અહેવાલિત છે, તે કેસના નિર્ણયથી આધાર મળે છે. એ.આર. લક્ષ્મણન, સી.જે. (તત્કાલીન લોર્ડશીપ તરીકે), ખંડપીઠ તરફથી બોલતાં, એવો મત વ્યક્ત કર્યો હતો કે અરજી પરત ખેંચવાનો અધિકાર વિવાદી પક્ષકારના હાથમાં સંપૂર્ણપણે નિરપેક્ષ નથી.

૮ આ બાબતની સુનાવણી મુલતવી રાખવા અંગે રજૂઆત કરવામાં આવી છે, કારણ કે આ અરજીમાં ઉઠાવવામાં આવેલા આ જ પ્રશ્નો સર્વોચ્ચ અદાલતની વિશાળ ખંડપીઠ સમક્ષ લંબિત છે, તે હદ સુધી, મારા મત મુજબ, બાબતનો

નિર્ણય કરવામાં કોઈ કાનૂની પ્રતિબંધ નથી. હું [(૨૦૧૨) ૧૧ એસ.સી.સી. ૩૨૧]માં અહેવાલિત અશોક સદરાંગાણી અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્યના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે કરેલા નીચેના અવલોકનો પરથી આધાર લઉં છું. નીચે મુજબ પરિચ્છેદ ૨૯માં સમાવાયેલા અવલોકનો હું ઉદ્ઘૂત કરી શકું છું:

જેમ હરભજન સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય, (૨૦૦૯) ૧૩ એસ.સી.સી. ૬૦૮ : (૨૦૧૦) ૧ એસ.સી.સી. (ક્રિ) ૧૧૩૫ માં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું, તેમ કોઈ વિશાળ ખંડપીઠ સમક્ષ કરાયેલ સંદર્ભ બાકી હોવાનો અર્થ એવો થતો નથી કે સમાન મુદ્દો સંકળાતી બધી અન્ય કાર્યવાહી સંદર્ભમાં નિર્ણય આપવામાં આવે ત્યાં સુધી સ્થગિત જ રહે. તેથી, જિયાન સિંહ વિ. સી.બી.આઈ., (૨૦૧૦) ૧૫ એસ.સી.સી. ૧૧૮ માં કરાયેલ સંદર્ભ અમને અટકાવતો હોવો જરૂરી નથી. જ્યાં સુધી બારમાં ઉલ્લેખિત નિર્ણયો કોઈપણ રીતે સુધારવામાં અથવા બદલવામાં આવતા નથી, ત્યાં સુધી તેઓ ક્ષેત્ર પર પ્રભુત્વ ધરાવતા રહે છે.

૯ હવે હું ઉપર ઉલ્લેખિત કાયદાના બે પ્રશ્નોની તપાસ કરવા આગળ વધું છું.

●રિટ અરજદાર તરફથી રજૂઆતો:

૧૦ શ્રી માંગુકીયા, લેખિત અરજીકર્તા તરફથી હાજર થયેલ વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) અંગે સર્વોચ્ચ અદાલતના બે માનનીય ન્યાયાધીશો વચ્ચે મતભેદ નથી હોવા છતાં, તેઓ આ દલીલ વિકસાવા ઇચ્છે છે

કે જો વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી ટેસ્ટ “માનસિક રોગવિજ્ઞાન સંબંધિત પરીક્ષણ” ના વ્યાપમાં આવે, તો સેલ્વી વિ. સ્ટેટ ઓફ કલાર્નટક [એ.આઈ.આર. ૨૦૧૦ એસ.સી. ૧૯૭૪] કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતનો નિર્ણય સંપૂર્ણપણે લાગુ પડશે. વિદ્વાન વકીલના કહેવા મુજબ, આ બાબતનું સર્વોચ્ચ અદાલતે આ દષ્ટિકોણથી, અર્થાત્ “માનસિક રોગવિજ્ઞાન સંબંધિત પરીક્ષણ” ના દષ્ટિકોણથી, પરીક્ષણ કર્યું નથી.

૧૧ શ્રી માંગુકીયાએ રજૂ કર્યું કે તેમની પ્રથમ રજૂઆતને અક્ષુન્ન રાખીને, ન્યાયમૂર્તિ આફતાબ આલમે લીધેલ તે દષ્ટિકોણ કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ માં કોઈ વિશિષ્ટ જોગવાઈ નથી, જે અદાલતને આરોપીને પોતાનો અવાજનો નમૂનો આપવા દિશા આપવાની સત્તા આપે અથવા તપાસ એજન્સીને વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ કરવા સત્તા આપે, તેથી જો તે કરવામાં આવે તો તે ગેરકાયદેસર ગણાય, તે ન્યાયમૂર્તિ રંજનાદેસાઈએ તેના વિરુદ્ધ લીધેલ દષ્ટિકોણ કરતાં વધુ સ્વીકાર્ય છે અને આ અદાલતે તેમના લોર્ડશીપ ન્યાયમૂર્તિ આફતાબ આલમ દ્વારા લેવાયેલ દષ્ટિકોણનું અનુસરણ કરવું જોઈએ.

૧૨ શ્રી માંગુકીયાએ રજૂ કર્યું કે ન્યાયમૂર્તિ આફતાબ આલમ દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદામાં, સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. વિ. રામ બાબુ મિશ્રા [૧૯૮૦ (૨) એસ.સી.સી. ૩૪૩] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના અગાઉના નિર્ણયનો તથા ભારતના વિધિ પંચના તેના ૮૭મા અહેવાલમાં કરવામાં આવેલા સૂચનોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી માંગુકીયાના જણાવ્યા મુજબ, રામ બાબુ મિશ્રા

(ઉપરોક્ત) ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણયમાં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંત આ મુદ્દાને નિષ્કર્ષરૂપે નક્કી કરી દે છે. શ્રી માંગુકિયાએ રામ બાબુ મિશ્રા (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલા નીચેના અવલોકનો પર દૃઢ આધાર મૂક્યો:

“૨. અપીલકર્તા તરફથી ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ શ્રી ઓ. પી. રાણાએ દલીલ કરી કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ મેજિસ્ટ્રેટને તપાસની કાર્યવાહી દરમિયાન પણ આરોપીને તેના નમૂના લેખન આપવા હુકમ કરવાની પૂરતી સત્તા પ્રદાન કરે છે. તેમણે આગળ પણ રજૂ કર્યું કે ન્યાયના પ્રશાસનના હિતમાં સામાન્ય રીતે એવું રહે કે જ્યારે કેસ હજુ તપાસ હેઠળ હોય ત્યારે મેજિસ્ટ્રેટ આરોપીને તેનું નમૂના લેખન આપવા હુકમ કરે, કારણ કે તેથી તપાસ એજન્સી, જો નમૂના લેખન સાથેની તુલનાના પરિણામે વિવાદિત લેખન આરોપીએ કર્યું નથી એવું જણાય, તો આરોપીને મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ વિચારણા અથવા તપાસ માટે હાજર ન કરે. અમે શ્રી રાણા સાથે આ બાબતે સહમત છીએ કે જ્યારે કેસ હજુ તપાસ હેઠળ હોય ત્યારે મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા આરોપીને તેનું નમૂના લેખન આપવા આપવામાં આવેલ હુકમ નિશ્ચિતપણે ન્યાયના પ્રશાસનના હિતમાં રહેશે, પરંતુ અમે તેમની આ રજૂઆત સાથે સહમત થઈ શકતા નથી કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ મેજિસ્ટ્રેટને કેસ હજુ તપાસ હેઠળ હોય ત્યારે પણ એવો હુકમ આપવા સક્ષમ બનાવે છે.

૩. પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ નીચે મુજબ છે :

“૭૩. કોઈ હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રા જે વ્યક્તિ દ્વારા લખાયેલ અથવા કરવામાં આવેલ હોવાનું દર્શાવવામાં આવે છે, તે ખરેખર તે જ વ્યક્તિનું છે કે નહીં તે નિર્ધારિત કરવા માટે, તે વ્યક્તિ દ્વારા લખાયેલ અથવા કરવામાં આવેલ હોવાનું અદાલતના સંતોષ મુજબ સ્વીકારાયેલ અથવા સાબિત થયેલ કોઈપણ હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રાની, જે સાબિત કરાવવાની છે તેની સાથે તુલના કરી શકાય છે, ભલે તે હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રા અન્ય કોઈ હેતુ માટે રજૂ કરવામાં આવી ન હોય અથવા સાબિત કરવામાં આવી ન હોય. અદાલત અદાલતમાં હાજર કોઈપણ વ્યક્તિને અદાલતને, તે રીતે લખાયેલા શબ્દો અથવા આંકડાઓની, તેવી વ્યક્તિ દ્વારા લખાયેલા હોવાનું આક્ષેપિત કોઈપણ શબ્દો અથવા આંકડાઓ સાથે તુલના કરી શકે તે હેતુથી, કોઈપણ શબ્દો અથવા આંકડા લખવા માટે દિશા આપી શકે છે. આ કલમ જરૂરી ફેરફારો સાથે, આંગળીનાં છાપોને પણ લાગુ પડે છે”.

૪. કલમ ૭૩ ના બીજા પરિચ્છેદ હેઠળ અદાલતને એવી સત્તા આપવામાં આવે છે કે અદાલતમાં હાજર કોઈપણ વ્યક્તિને નમૂનારૂપ લખાણ આપવા માટે દિશાનિર્દેશ આપી શકે, ‘અદાલતને એવા લખાણોની સરખામણી કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે’, જેથી એવા લખાણોની તે વ્યક્તિએ લખ્યા હોવાનું આક્ષેપિત લખાણો સાથે તુલના કરી શકાય. ‘અદાલતને સરખામણી કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે’ શબ્દોના સ્પષ્ટ અર્થસૂચનથી એ નિષ્કર્ષ આવે છે કે અદાલત સમક્ષ કોઈ કાર્યવાહી પ્રતિબંધિત હોવી જોઈએ, અથવા એવી કાર્યવાહીનું પરિણામરૂપે એવી

જરૂરિયાત ઊભી થવાની શક્યતા હોવી જોઈએ કે જેમાં અદાલતને આવા લખાણોની સરખામણી કરવી જરૂરી બને. દિશાનિર્દેશ ‘અદાલતને સરખામણી કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે’ આપવાનો છે, તપાસ એજન્સી અથવા અન્ય એજન્સીને ‘સરખામણી કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે’ નહીં. જો મેટર હજી તપાસ હેઠળ હોય, તો અદાલત સમક્ષ એવી કોઈ હાલના કાર્યવાહી નથી કે જેમાં, અથવા જેના પરિણામે, આવા લખાણોની સરખામણી કરવી જરૂરી બને. કલમ ૭૩ ની ભાષા અદાલતને આરોપીને, અદાલતમાં ભવિષ્યમાં સંસ્થાપિત થનારી કાર્યવાહી દરમિયાન સરખામણી માટે શક્ય બનનારી જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને, નમૂનારૂપ લખાણ આપવા દિશાનિર્દેશ આપવા મંજૂરી આપતી નથી. વધુમાં, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ માં દિવાણી અદાલત અને ફોજદારી અદાલત વચ્ચે કોઈ ભેદ કરવામાં આવેલો નથી. શું કોઈ વ્યક્તિને એ દલીલના આધાર પર કે તેનાથી તેને એ નક્કી કરવામાં મદદ મળશે કે દિવાણી દાવો દાખલ કરવો કે નહીં, જેમાં પ્રશ્ન એવો ઉદ્ભવવાનો હોય કે કેટલાક આક્ષેપિત લખાણો બીજી વ્યક્તિના છે કે નથી, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ બીજી વ્યક્તિને નમૂનારૂપ લખાણ આપવા દિશાનિર્દેશ મેળવવા માટે દિવાણી અદાલતની મદદ માગવાની છૂટ હોઈ શકે? સ્પષ્ટપણે નહીં. જો એવું નહીં હોય, તો પછી તપાસ એજન્સી પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ અદાલતની મદદ એ દલીલ પર માગે કે અદાલત સમક્ષ એવો કેસ સંસ્થાપિત થઈ શકે જેમાં આવા લખાણોની સરખામણી કરવી જરૂરી બનશે, તો તેનાથી શું ફરક પડવો જોઈએ?

૫. અમે અહીં કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની ધારા ૫ નો પણ ઉલ્લેખ કરી શકીએ છીએ, જેમાં નીચે મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે :

“૫. જો મેજિસ્ટ્રેટને સંતોષ થાય કે ક્રિ. પિ. સી. ૧૮૮૮ હેઠળની કોઈ તપાસ અથવા કાર્યવાહી માટે, કોઈ વ્યક્તિને પોતાના માપો અથવા ફોટોગ્રાફ લેવડાવવા દિશાનિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે, તો તે તે હેતુસર હુકમ કરી શકે છે, અને તેવા પ્રસંગે જે વ્યક્તિ સંબંધે હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ સમય અને સ્થળે રજૂ કરવામાં આવશે અથવા હાજર રહેશે અને પ્રસંગ મુજબ, સરકારી અધિકારી દ્વારા પોતાના માપો અથવા ફોટોગ્રાફ લેવડાવવા મંજૂરી આપશે : પરંતું, કોઈપણ વ્યક્તિનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે તેવો હુકમ પ્રથમ વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ સિવાય અન્ય કોઈ દ્વારા કરવામાં આવશે નહીં: વધુમાં એ પણ પરંતું કે, આ કલમ હેઠળ કોઈ હુકમ કરવામાં આવશે નહીં, જ્યાં સુધી તે વ્યક્તિને આવી તપાસ અથવા કાર્યવાહી સંદર્ભે કોઈ સમયે અટકમાં લેવામાં આવી ન હોય.”

અધિનિયમની કલમ ૨ (એ) માં ‘માપો’ ની વ્યાખ્યા એવી કરવામાં આવી છે કે તેમાં ‘આંગળીઓના છાપ અને પગચિહ્નોના છાપ’ નો સમાવેશ થાય છે.

૬. અહીં નોંધ લેવા જેવી બે બાબતો છે. પ્રથમ, કેદીઓની ઓળખ અંગેના અધિનિયમની કલમ ૫ ના કાર્યક્ષેત્રમાંથી સહી અને લખાણને બહાર રાખવામાં આવ્યા છે અને, દ્વિતીય, ‘આંગળીની છાપ’ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ તથા કેદીઓની ઓળખ અંગેના અધિનિયમની કલમ ૫ બન્નેમાં સમાવેશ પામે છે. એક સંભવિત દૃષ્ટિકોણ એવો છે કે એવું માનવામાં આવ્યું હશે કે પુરાવા

અધિનિયમની કલમ ૭૩ તપાસના તબક્કાને આવરી લેતી નથી અને તેથી કેદીઓની ઓળખ અંગેના અધિનિયમની કલમ ૫ દ્વારા તે તબક્કા માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી અને આવી જોગવાઈ કરતી વખતે પણ સહી અને લખાણને જાણપૂર્વક બહાર રાખવામાં આવ્યા હતા. જેમ અમે કહ્યું, આ એક સંભવિત દષ્ટિકોણ છે, પરંતુ એવો દષ્ટિકોણ નથી જેના આધારે અમે અમારા નિષ્કર્ષને આધાર આપવા ઇચ્છીએ. અમારો નિષ્કર્ષ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ ની ભાષા પર આધારિત છે.

૭. પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ અંગે અમે સ્ટેટ (દિલ્લી એડમિનિસ્ટ્રેશન) વિ. પાલી રામ, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૯ એસ.સી. ૧૪ માં વિચાર કર્યો હતો, જેમાં અમે એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળ તપાસ ચલાવતી અદાલતને પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ પોતાની સમક્ષ હાજર થયેલા આરોપીને તેનું નમૂનારૂપ હસ્તલેખ આપવા દિશા આપવાનો અધિકાર હતો, જેથી જે અદાલતમાં તેનો કેસ ચલાવવામાં આવે તેવી અદાલત વિવાદિત લખાણો સાથે તેની તુલના કરી શકે. હાલનો પ્રશ્ન કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ આવી દિશા ત્યારે આપી શકાય કે નહીં, જ્યારે બાબત હજી તપાસ હેઠળ હોય અને અદાલત સમક્ષ કોઈ કાર્યવાહી પ્રલંબિત ન હોય, તેને સ્પષ્ટપણે ખુલ્લો રાખવામાં આવ્યો હતો. સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે વિ. કાથી કાલુ ઓઘડ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૮૦૮ માં પણ આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવ્યો ન હતો, જેમાં હકીકતમાં જે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો તે એવો હતો કે

સરખામણીના હેતુસર નમૂનારૂપ સહી અને હસ્તલેખ આપવા માટેની દિશામાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦ (૩) હેઠળ કોઈ સાક્ષ્યાત્મક બલાત્કાર સંકળાયેલો ન હતો.

૮. પુરાવા અધિનિયમની ધારા ૭૩ના અર્થઘટન અંગે અગાઉના પરિચ્છેદોમાં અમારા દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલ મત, મદ્રાસ હાઈકોર્ટે ટી. સુબ્બૈયાહ વિ. એસ. કે. ડી. રામાસ્વામી નાડાર, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૦ મદ્રાસ ૮૫ માં, કલકત્તા હાઈકોર્ટે ફરીદ અહમદ વિ. દ સ્ટેટ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૦ કલકત્તા ૩૨ (મિત્તર ન્યાયાધીશ, પાનું ૩૨ પર), અને પ્રિતિ રંજન ઘોષ વિ. દ સ્ટેટ, (૧૯૭૩) ૭૭ કલકત્તા ૬૦૯.એન. ૮૬૫ માં, પંજાબ અને હરિયાણા હાઈકોર્ટે ધર્મવીર સિંહ વિ. સ્ટેટ, ૧૯૭૫ ક્રિ એલ.જે. ૮૮૪ માં, મધ્ય પ્રદેશ હાઈકોર્ટે બૃજ ભૂષણ રઘુનંદન પ્રસાદ વિ. દ સ્ટેટ, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૭ મધ્ય પ્રદેશ ૧૦૬ માં, ઓરિસ્સા હાઈકોર્ટે શ્રીકાંત વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરિસ્સા, (૧૯૭૨) ૨ કટ ૬૦૯.આર. ૧૩૩૨ માં, તેમજ અપીલ હેઠળના ચુકાદામાં અલાહાબાદ હાઈકોર્ટે સ્વીકારેલો હતો. તેના વિરુદ્ધનો મત પટણા હાઈકોર્ટે ગુલઝાર ખાન વિ. સ્ટેટ, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૨ પટણા ૨૫૫ માં અને આંધ્ર પ્રદેશ હાઈકોર્ટે બી. રામી રેડ્ડી વિ. સ્ટેટ ઓફ આંધ્ર પ્રદેશ, ૧૯૭૧ ક્રિ એલ.જે. ૧૫૯૧ માં સ્વીકારેલો હતો. અમે આ અંતિમ મત સાથે સંમત નથી. તેથી, અમે આ અપીલ નામંજૂર કરીએ છીએ અને તે કરતાં અમે એવો સૂચન કરીએ છીએ કે કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમની ધારા પના સમાનાધારે, કોઈપણ વ્યક્તિને, જેમાં આરોપી વ્યક્તિનો પણ

સમાવેશ થાય છે, નમૂનારૂપ સહી અને હસ્તલેખ આપવા માટે નિર્દેશો જારી કરવાની સત્તા મેજિસ્ટ્રેટોને પ્રદાન કરવા માટે યોગ્ય કાયદેસર જોગવાઈ કરવામાં આવે.”

૧૩ શ્રી માંગુડીયાએ રજૂ કર્યું કે ન્યાયમૂર્તિ રંજના દેસાઈ દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદામાં લોર્ડશીપે કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ, ૧૯૨૦ની જોગવાઈઓ પર, ખાસ કરીને તેમાં કલમ ૨(એ) હેઠળ વ્યાખ્યાયિત “માપણીઓ” શબ્દ પર, મજબૂત આધાર રાખ્યો હતો. વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, આરોપીને તેના અવાજનો નમૂનો આપવા કહેવા માટે કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ, ૧૯૨૦ની જોગવાઈઓ લાગુ પડશે નહીં.

૧૪ શ્રી માંગુડીયાએ રજૂ કર્યું કે કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની કલમ ૫ હેઠળ ખાસ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળની કોઈપણ તપાસ અથવા કાર્યવાહી માટે જો મેજિસ્ટ્રેટ આ બાબતે સંતુષ્ટ થાય કે કોઈપણ વ્યક્તિને તેના માપણો અથવા ફોટોગ્રાફ લેવામાં દેવા માટે હુકમ આપવો યોગ્ય છે, તો તે તે અંગે હુકમ કરી શકે છે. તેમાં વધુમાં એ પણ જોગવાઈ છે કે એવા કિસ્સામાં, જે વ્યક્તિ અંગે હુકમ સંબંધિત હોય તે વ્યક્તિને હુકમમાં નિર્ધારિત સમય અને સ્થળે રજૂ કરવામાં આવશે અથવા તેને હાજર રહેવું પડશે અને કેસ મુજબ, પોલીસ અધિકારી દ્વારા તેના માપણો અથવા ફોટોગ્રાફ લેવામાં દેવા પડશે. ઉક્ત જોગવાઈમાં ઉલ્લેખાયેલ “માપણો” શબ્દમાં આંગળીનાં નિશાન અને પગનાં નિશાનનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ હસ્તલેખ અથવા સહીનો

સમાવેશ થતો નથી. શ્રી મંગુકિયાના કહેવા મુજબ, હવે મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા કોઈ વ્યક્તિ પાસેથી હસ્તલેખ અથવા સહી લેવો ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ ની કલમ ૩૧૧અ હેઠળની જોગવાઈઓ મુજબ માન્ય છે. કલમ ૩૧૧અ અધિનિયમ ૨૫ ના ૨૦૦૫ ની કલમ ૨૭ દ્વારા (૨૩મી જૂન ૨૦૦૬ થી અમલમાં) ઉમેરવામાં આવી હતી. શ્રી મંગુકિયાના કહેવા મુજબ, જ્યારે સંસદે આ કાયદેસરની જોગવાઈ બનાવી, ત્યારે તેના મનમાં માત્ર એટલું જ ન હતું કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ અદાલતને પોલીસ તપાસ દરમિયાન કોઈ વ્યક્તિ પાસેથી આંગળીનાં નિશાન, સહી અને હસ્તલેખ લેવા સત્તા આપતી નથી, પરંતુ તેણે એ પણ વિચાર્યું હશે કે પોલીસ તપાસ દરમિયાન કોઈ વ્યક્તિનો હસ્તલેખ અથવા સહી લેવાનો સમાવેશ કરવો કદાચ આવશ્યક ન હોય. વિદ્વાન વકીલના કહેવા મુજબ, અન્યથા કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ હેઠળ હસ્તલેખ અથવા સહી લેવાની બાબતને બહાર રાખવા માટે સંસદ પાસે કોઈ સ્પષ્ટ કારણ નહોતું. સંસદે કદાચ એવું વિચાર્યું હશે કે ભલે કોઈ વ્યક્તિનો હસ્તલેખ અથવા સહી ઓળખનો એક ઉપાય હોય, તો પણ તે અચૂક ઉપાય નથી અને હસ્તલેખ અથવા સહી સાબિત કરવાનો વધુ સારો ઉપાય એ છે જે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૪૭ હેઠળ જોગવાયેલ છે, એટલે કે, તે વ્યક્તિનો પુરાવો જે સંબંધિત વ્યક્તિની સહીથી પરિચિત હોય.

૧૫ શ્રી માંગુખિયા રજૂ કરે છે કે અધિનિયમ, ૧૯૨૦ સર્વથા ભિન્ન હેતુ અથવા ઉદ્દેશ માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો અને ગુનાની તપાસ કરવાની પોલીસની

સત્તા જેટલી બાબતનો સંબંધ છે, તેટલી હદે તેનો તેની સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, શ્રી માંગુજિયા મુજબ, અધિનિયમ, ૧૯૨૦ની જોગવાઈઓનો આશય માત્ર ઓળખ માટે, અર્થાત્ શરીરના અથવા શરીરના અંગોના ભૌતિક માપ મેળવવા માટે જ છે. તેમાં આરોપી અથવા શંકાસ્પદ વ્યક્તિના અવાજનો નમૂનો સમાવેશ પામતો નથી.

૧૬ શ્રી માંગુજિયાએ રજૂઆત કરી કે “માપન” શબ્દની વ્યાખ્યા પ્રથમ દ્રષ્ટિએ સમાવેશક છે અને પૂર્ણસીમિત નથી એવી જણાય છે, છતાં તે એક નિશ્ચિત અર્થ સૂચવે છે, અર્થાત્ “અર્થ થાય છે અને તેમાં સમાવેશ થાય છે” અથવા “સમાવેશ કરે છે” અથવા “મળીને બને છે”. વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની કલમ ૨(એ) માં અવાજનો નમૂનો વાંચીને સમાવેશ કરવો એ અદાલત દ્વારા વ્યાખ્યાને પુનર્લેખન કરવાના બરાબર થશે, જે કાયદેસર મંજૂર નથી. વિદ્વાન વકીલે હિઝ લોર્ડશીપ આફ્ટાબ આલમ દ્વારા કરાયેલા નિરીક્ષણો પર ઘણો ભાર મૂક્યો કે જો “માપન” શબ્દનો અર્થ અવાજના નમૂનાનો સમાવેશ કરે તે રીતે કરવો હોય, તો અન્ય ઘણા વૈધકીય પરીક્ષણો, ઉદાહરણ તરીકે, લોહીની તપાસો જેમ કે લિપિડ પ્રોફાઇલ, કિડની કાર્ય પરીક્ષણ, ચક્રત કાર્ય પરીક્ષણ, થાયરોઇડ કાર્ય પરીક્ષણ વગેરે, પણ સમાન રીતે પ્રિઝનર્સની ઓળખ અધિનિયમના અર્થમાં “માપન” તરીકે ગણવામાં આવશે.

૧૭ શ્રી માંગુજિયાએ, ત્યારબાદ, સેલ્વી અને અન્ય વિ. કર્ણાટક રાજ્ય [૨૦૧૦(૭) એસીસી ૨૬૩] ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય તરફ

અદાલતનું ધ્યાન દોર્યું. શ્રી માંગુકિયાના જણાવ્યા મુજબ, વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી ટેસ્ટ “મનોચિકિત્સાકીય પરીક્ષણ” ની વ્યાપ્તિમાં આવશે અને સેલ્વી (ઉપરોક્ત) કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે જે રીતે ઠરાવ્યું છે તે મુજબ, આરોપીની સંમતિ વિના કરવામાં આવતું કોઈપણ મનોચિકિત્સાકીય પરીક્ષણ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) નું ઉલ્લંઘન કરશે.

૧૮ રિટ અરજીમાં, રિટ અરજદાર દ્વારા પાંચ મુદ્દાઓ ઉઠાવવામાં આવ્યા છે. તેઓ નીચે મુજબ છે:

(એ) ભારતના કાનૂન આયોગના ૮૭મા અહેવાલની ભલામણો હોવા છતાં, અવાજના નમૂના માટેની સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક પરીક્ષા ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની નવી ઉમેરાયેલ કલમ ૩૧૧-એ માં સમાવેશ કરવામાં આવી નથી. શું આરોપીની સંમતિ વિરુદ્ધ તેના સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક પરીક્ષણના આયોજન માટે પરવાનગી આપવામાં આવી શકે?

(બી) શું વિશેષ ન્યાયાધીશ આવી અરજીનો વિચાર કરી શકે?

(સી) શું કોઈ વ્યક્તિને તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક પરીક્ષણમાંથી પસાર થવા માટે નિર્દેશિત કરી શકાય?

(ડી) શું આવો નિર્દેશ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળ પ્રતિષ્ઠિત આરોપીના મૌન રહેવાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે?

(૫) એ.આઈ.આર. ૨૦૧૩ એસ.સી. ૧૧૩૨ માં અહેવાલિત સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદાને ધ્યાનમાં લેતા, શું આક્ષેપિત હુકમ યથાવત્ રહી શકે?

૧૯ ઉપર ઉલ્લેખિત પરિસ્થિતિઓમાં, શ્રી મંગુકિયા રજૂ કરશે કે આ અદાલતે લોર્ડશીપ ન્યાયમૂર્તિ અફતાબ આલમે અપનાવેલા મતના પક્ષમાં ચુકાવ દર્શાવવો જોઈએ અને એવો નિર્ધાર કરવો જોઈએ કે તપાસ અધિકારીને આરોપીની સંમતિ વિના તેને પોતાનો અવાજનો નમૂનો આપવા કહેવું માન્ય નથી. ●રાજ્ય-સામાવાળા તરફથી રજૂઆતો: ૨૦ બીજી તરફ, રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન સરકારી વકીલ શ્રી મિતેશ અમીને રજૂ કર્યું કે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ના ભંગ સંબંધિત મુદ્દો હાલના કેસમાં ઊભો થતો નથી, કારણ કે આ બાબતમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના બે વિદ્વાન ન્યાયાધીશો વચ્ચે કોઈ મતભેદ નથી. શ્રી અમીને મારું ધ્યાન આ હકીકત તરફ દોર્યું કે ન્યાયમૂર્તિ દેસાઈએ તેમના ચુકાદામાં બે પ્રશ્નો ઘડ્યા હતા, અર્થાત્ (૧) શું બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળનું રક્ષણ, ગુનાની તપાસ દરમિયાન અવાજનો નમૂનો આપવા માટે બળજબરી કરવામાં આવે તેમાંથી રક્ષણ સુધી વિસ્તરે છે કે નહીં, અને (૨) જો નહીં, તો ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતામાં કોઈ જોગવાઈના અભાવે, મેજિસ્ટ્રેટ કોઈ ગુનાના આરોપી વ્યક્તિનો અવાજનો નમૂનો નોંધવા માટે તપાસ એજન્સીને અધિકૃત કરી શકે કે નહીં. ત્યારબાદ શ્રી અમીને ચુકાદાના પરિચ્છેદ ૬૮ માં ન્યાયમૂર્તિ અફતાબ આલમના અવલોકનો તરફ મારું ધ્યાન દોર્યું. તે અવલોકનો નીચે મુજબ છે:

પ્રથમ પ્રશ્ન અંગે, આ અદાલતના અગિયાર ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠના સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે વિ. કાથી કાલુ ઓઘાડ એન્ડ અદર્સ [૧૯૬૨] ૩ એસ.સી.આર. ૧૦ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૮૦૮) ના નિર્ણય પર મુખ્યત્વે આધાર રાખીને, જેને સેલ્વી એન્ડ અદર્સ વિ. સ્ટેટ ઓફ કર્ણાટક (૨૦૧૦) ૭ એસ.સી.સી. ૨૬૩ : (એ.આઈ.આર. ૨૦૧૦ એસ.સી. ૧૯૭૪ : ૨૦૧૦ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૩૦૧૧) ના વધુ તાજેતરના નિર્ણયમાં અનુસરવામાં આવ્યો હતો, દેસાઈ, ન્યાયમૂર્તિ એ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે “તપાસ દરમિયાન પોલીસ દ્વારા આરોપીનો અવાજનો નમૂનો લેવો, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) થી પ્રભાવિત થતો નથી.” અનુચ્છેદ ૨૦(૩) અંગે તેણીએ લીધેલા અભિપ્રાય સાથે હું વ્યાપક રીતે સહમત છું, પરંતુ બીજા પ્રશ્ન અંગે હું તેણીથી અસહમત હોવાથી, આરોપીને તેનો/તેણીનો અવાજનો નમૂનો આપવા માટે બાધ્ય કરવાના સંદર્ભમાં બંધારણીય વૈધતાનો પ્રશ્ન આ કેસમાં વાસ્તવમાં ઉદ્ભવતો નથી એમ હું માનું છું.

૨૧ આ રીતે, શ્રી અમીનના કહેવા મુજબ, બંને માનનીય ન્યાયાધીશો વચ્ચેનો મતભેદ કાનૂનના બીજા પ્રશ્ન અંગે હતો, અર્થાત્ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં કોઈ જોગવાઈના અભાવે, શું મેજિસ્ટ્રેટ તપાસ એજન્સીને ગુનાના આરોપી વ્યક્તિનો અવાજનો નમૂનો નોંધવા માટે અધિકૃત કરી શકે કે નહીં.

૨૨ ઉપરોક્ત પરિપ્રેક્ષ્યમાં, શ્રી અમીને અલાહાબાદ વડી અદાલતના માનનીય એકલ ન્યાયાધીશ દ્વારા સુશ્રી લીના કટિયાર વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને

અન્યોના કેસમાં આપવામાં આવેલ નિર્ણય પર દઢ આધાર મૂક્યો છે [ક્રિમિનલ મિસેલેનિયસ એપ્લિકેશન નં.૫૪૦/૨૦૧૫, જેનો નિર્ણય ૧૬મી ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫ના રોજ કરવામાં આવ્યો હતો].

૨૩ શ્રી અમીન રજૂ કરશે કે ઓડિયો સી.ડી.માં રેકૉર્ડ થયેલો અવાજ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૬૫-બી હેઠળ ગ્રાહ્ય છે, તેથી, જો ઉક્ત પુરાવો ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા સાબિત કરવાનું હોય, તો કેસમાં ન્યાયસંગત નિર્ણય પર પહોંચવા માટે નીચલી અદાલત દ્વારા આરોપીના અવાજના નમૂના લેવાં આવશ્યક બને છે, અન્યથા, ઉક્ત ઓડિયો સી.ડી., જેમાં ગેરકાયદેસર લાભની માંગ સંબંધે આરોપી અને ફરિયાદી વચ્ચે થયેલી વાતચીતનું રેકૉર્ડિંગ છે, તે આરોપીની સંડોવણી નિર્ધારિત કરવા માટે પોલીસને કોઈ મદદરૂપ બનશે નહીં. તેઓ રજૂ કરશે કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશને ઓડિયો સી.ડી.માં રેકૉર્ડ થયેલા અવાજ સાથે સરખામણી કરવા માટે આરોપીના અવાજના નમૂના લેવડાવવાનો હુકમ કરવાની સત્તા આપે છે.

૨૪ શ્રી અમીન, વિદ્વાન સરકારી વકીલે રજૂ કર્યું કે વ્યાખ્યાઓ સામાન્ય રીતે બે પ્રકારની હોય છે: (૧) સમાવેશક – અર્થાત્ તેમાં શું શું આવરી લેવાય છે તે દર્શાવતી, પરંતુ જોગવાઈના વ્યાપમાં અન્ય બાબતો પણ આવરી લેવાય તે માટેનો વિસ્તાર ખુલ્લો રાખતી, (૨) અપવર્જક (“મીન્સ” વ્યાખ્યા) – અર્થાત્ જે કોઈ પદને પૂર્ણ અને સર્વગ્રાહી અર્થ આપે છે અને અન્ય કોઈ અર્થ સ્વીકાર્ય રહેતો નથી. શ્રી અમીનના મતે, અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની કલમ ૨(એ) હેઠળ

વ્યાખ્યાયિત “માપણીઓ” શબ્દ સમાવેશક છે, પૂર્ણ અને સર્વગ્રાહી નથી. અવાજનો નમૂનો આરોપી અથવા શંકાસ્પદ વ્યક્તિની ઓળખ કરવાની એક પદ્ધતિઓમાંથી એક છે. વિદ્વાન સરકારી વકીલે રજૂ કર્યું કે અવાજનો નમૂનો કેદીઓ અધિનિયમની કલમ ૨(એ) માં આવતી “માપણીઓ” ની અપવર્જક વ્યાખ્યામાં સમાવી શકાય છે. તેમણે રજૂ કર્યું કે અવાજની છાપો અંગુઠાના નિશાન જેવી જ છે, અને તેથી તે “માપણીઓ” શબ્દના વ્યાપમાં આવશે. વિદ્વાન સરકારી વકીલે રજૂ કર્યું કે ગુનાખોરીએ પોતાનો અવાજ બદલી દીધો છે તે બાબત ધ્યાનમાં રાખીને કેદીઓ અધિનિયમની જોગવાઈઓ તથા સંહિતાની કલમ ૫૩ ને હેતુલક્ષી અર્થઘટન આપવું જોઈએ.

૨૫ પક્ષકારો તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલોને સાંભળ્યા પછી અને નોંધપોથી પર ઉપલબ્ધ સામગ્રીનો વિચાર કર્યા પછી, મારા વિચાર માટે ઊભો થતો એકમાત્ર પ્રશ્ન એ છે કે શું આરોપી અવાજ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના હેતુસર પોતાનો અવાજનો નમૂનો આપવા બાબતે વાંધો ઉઠાવી શકે.

૨૬ બંને પક્ષ તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી પરસ્પર વિરોધી દલીલો તરફ વળતાં પહેલાં, હાલની તારીખે ઉપલબ્ધ ન્યાયપ્રસંગનો હું અવલોકન કરું.

૨૭ ઋતેશ સિંઘા (ઉપરોક્ત) માં, હર લેડીશીપ ન્યાયમૂર્તિ રંજના દેસાઈએ નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“૨૮ આગળનો જે પ્રશ્ન જવાબ માટે ઉભો થાય છે તે એ છે કે શું સંહિતામાં, અથવા અન્ય કોઈ કાયદામાં, એવી કોઈ જોગવાઈ છે જેના હેઠળ કોઈ મેજિસ્ટ્રેટ ગુનાના આક્ષેપિત વ્યક્તિનો અવાજનો નમૂનો નોંધવા માટે તપાસ એજન્સીને અધિકૃત કરી શકે. આ મુદ્દે વકીલગણ એકમત છે કે તે હેતુસર સંહિતામાં કે અન્ય કોઈ કાયદામાં કોઈ વિશિષ્ટ જોગવાઈ નથી. તેના ૮૭મા અહેવાલમાં કાનૂન પંચે સૂચવ્યું હતું કે કેદી અધિનિયમમાં, અન્ય બાબતો સાથે, તેની કલમ ૫ ના કાર્યક્ષેત્રમાં અવાજના નમૂનાનો સમાવેશ થાય તે માટે સુધારો કરવો જોઈએ. પરંતુ સંસદે કાનૂન પંચની ભલામણને અનુસરી કેદી અધિનિયમમાં કોઈ સુધારો કર્યો નથી અને ન તો સંહિતામાં આવી કોઈ જોગવાઈ ઉમેરવા માટે સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. પરિણામે, એવી કોઈ નિર્દિષ્ટ કાનૂની જોગવાઈ નથી જેના હેઠળ આવો નિર્દેશ આપી શકાય. તેથી, હવે એ જોવું આવશ્યક બને છે કે કાયદાની ઉપલબ્ધ જોગવાઈઓમાંથી કોઈમાં આવી સત્તાનો અનુસંધાનથી સમાવેશ કરી શકાય કે કેમ.

૨૯ સંહિતાની સંબંધિત જોગવાઈઓ અને અન્ય સંબંધિત અધિનિયમોનો સાવચેતીપૂર્વકનો અભ્યાસ એવી યોજના પ્રગટ કરે છે, જેનો હેતુ તપાસકર્તાના હાથ મજબૂત કરવાનો છે. સંહિતાની કલમ ૫૩, કલમ ૫૪એ, કલમ ૩૧૧એ, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ અને કેદીઓ અધિનિયમ, જેણે અંગે હું થોડે જ વારમાં ઉલ્લેખ કરીશ, તે બાબતમાં સંસદના પ્રયત્નોને પ્રતિબિંબિત કરે છે. મેં અગાઉથી નોંધ્યું છે કે કાથી કાલુ ઓઘાડ (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી.

૧૮૦૮) કેસમાં, “સાક્ષી બનવું” અને “પુરાવો પૂરું પાડવો” એવા પ્રયોગોનો વિચાર કરતા, આ અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે “સાક્ષી બનવું” એ, આ પ્રયોગના વિશાળ અર્થમાં “પુરાવો પૂરું પાડવા” બરાબર નથી, જેથી તેમાં ઓળખ માટે આરોપી દ્વારા અંગૂઠાનો છાપ કે હથેળી કે પગ કે આંગળીઓની છાપ આપવી, અથવા નમૂનાકાર લખાણ આપવું, અથવા શરીરના કોઈ ભાગને દર્શાવવો, તેનો સમાવેશ થાય; કારણ કે આવી વ્યાખ્યા બંધારણ રચયિતાઓના ચિંતનમાં રહી હોત નહિ, સરળ કારણ એ છે કે ભલે તેઓ આરોપી વ્યક્તિને સ્વ-અપરાધ સ્વીકારના જોખમોથી સુરક્ષિત રાખવા ઇચ્છતા હોય, તો પણ તેઓ ગુનાની કાર્યક્ષમ અને અસરકારક તપાસ તથા ગુનેગારોને ન્યાય સમક્ષ લાવવામાં અવરોધ ઊભા થાય તેવી ઇચ્છા રાખી શકતા નહોતા. ગુનાની તપાસને સહાય કરવા માટે આવા પગલાં ઘણી વાર આવશ્યક બની જાય છે. આ અદાલતે વ્યક્ત કર્યું હતું કે આરોપી વ્યક્તિને પોતે જ પોતાના વિરુદ્ધ અપરાધારોપણ કરવા માટે મજબૂર થવાથી સુરક્ષિત રાખવું જેટલું આવશ્યક છે, તેટલું જ કાયદાના અમલકર્તાઓ અને કાયદાની અદાલતોને ગુનેગારોને ન્યાય સમક્ષ લાવવા માટે કાયદેસર સત્તાઓથી સજ્જ કરવું પણ આવશ્યક છે. મારા મતે, આ જ મૂળભૂત તત્ત્વ છે અને આ કેસમાં સામેલ અવાજના નમૂના લેવાના વિવાદનો નિર્ણય પણ આ તત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખીને તથા અનુચ્છેદ ૨૦(૩) અને ગુનેગારોને કાયદાની પકડમાં લાવવા માટે યોગ્ય કાનૂની માળખું ઉપલબ્ધ હોવું જોઈએ એવા સામાજિક હિત વચ્ચે સંતુલન સ્થાપીને કરવો પડશે.

૩૦ કારણ કે અમે તપાસના તબક્કા સાથે સંકળાયેલા છીએ, તેથી સંહિતા 'તપાસ'ને કેવી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરે છે તે જોવું આવશ્યક છે. સંહિતાની કલમ ૨ (એચ) પ્રાસંગિક છે. તે આ પ્રમાણે વાંચાય છે:

તપાસ " માં પોલીસ અધિકારી દ્વારા અથવા આ બાબતમાં મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા અધિકૃત કરાયેલ કોઈપણ વ્યક્તિ દ્વારા (મેજિસ્ટ્રેટ સિવાય) પુરાવા એકત્ર કરવા માટે આ સંહિતા હેઠળ કરવામાં આવતી તમામ કાર્યવાહીનો સમાવેશ થાય છે.

૩૧ પુરાવા એકત્ર કરવાની અને સંહિતા હેઠળ પુરાવા એકત્ર કરવાની કાર્યવાહી કરવાની ફરજ પોલીસ અધિકારીની અથવા મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા સત્તાપ્રદાન કરાયેલા કોઈપણ વ્યક્તિની (મેજિસ્ટ્રેટ સિવાયની) છે અને પુરાવા એકત્ર કરવા માટેની કાર્યવાહીનો સમાવેશ 'તપાસ' માં થાય છે. આરોપીનો અવાજનો નમૂનો એકત્ર કરવો તપાસનું એક પગથિયું છે. રાજ્ય તરફથી વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી હતી કે તપાસ દરમિયાન પોલીસ જે વિવિધ પગલાં લે છે તે સંહિતામાં વિશિષ્ટ રીતે પ્રદાન કરાયેલા નથી, છતાં તે 'તપાસ' શબ્દની વ્યાપક વ્યાખ્યામાં આવે છે અને તપાસમાં એવા ઉપાયોનો પણ સમાવેશ થાય છે જે કાયદાકીય જોગવાઈઓમાં ગણાવવામાં આવ્યા ન હતા, અને તે બાબતે રાજસ્થાન વડી અદાલતના મહીપાલ માડેરણા વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય (૧૯૭૧ ક્રિ એલ.જે. ૧૪૦૫) અને અલાહાબાદ વડી અદાલતના જામશેદ વિ. યુ.પી. રાજ્ય (૧૯૭૬ ક્રિ એલ.જે. ૧૬૮૦) ના નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ આ અદાલતે સેલ્વી વિ. કર્ણાટક રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૨૦૧૦ એસસી ૧૯૭૪ : એ.આઈ.આર. એસસી૬૦૯૫)

૩૦૧૧) માં નોંધ્યો છે અને તેથી અવાજનો નમૂનો લઈ શકાય તે માટે કઈ કાનૂની જોગવાઈ હેઠળ સત્તા મળે છે તે શોધવાની જરૂર નથી. આ રજૂઆત સ્વીકારવી મને કઠિન લાગે છે. તપાસની પ્રક્રિયામાં પોલીસ બળનો ઉપયોગ કરતી હોય છે. કાયદાના શાસન હેઠળ ચાલતા દેશમાં, પોલીસની એવી કાર્યવાહીઓ કે જે કોઈ વ્યક્તિની દૈહિક અખંડિતતા પર અસર કરતી હોય અથવા તેની વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠા પર અસર કરતી હોય, તેને કાનૂની માન્યતા હોવી આવશ્યક છે. તે પોલીસ દ્વારા સત્તાના સંભવિત દુરુપયોગને રોકે છે. એ સુપ્રતિષ્ઠિત સિદ્ધાંત છે કે દરેક તપાસ સંહિતાની મર્યાદાઓની અંદર જ થવી જોઈએ. સંજોગ ગુનાની તપાસ કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ તે જે શરત પર અપાઈ છે તેની કડક પાલનશીલતા સાથે જ થવો જોઈએ. (પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિ. સ્વપન ગુહા (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૨ એસસી ૯૪૯)). આરોપી સાથે કડક રીતે કાયદાનુસાર જ વર્તન કરવાનું રહે છે. તેમ છતાં, આરોપી દ્વારા તપાસ અધિકારીને તેની વ્યક્તિગત જાણકારીના આધારે એવી માહિતી આપવાનો વિષય ન બને અને જેના કારણે તે પોતાને દોષિત ઠરાવતો ન હોય તેવા દૈહિક પુરાવા લેવાનું, અનુચ્છેદ ૨૦(૩) દ્વારા આપવામાં આવેલી રક્ષાનું ઉલ્લંઘન ન ગણાયું હોય, તો પણ તપાસ અધિકારી આરોપી પાસેથી એવો દૈહિક પુરાવો લઈ શકતો નથી, જો સુધી તેને એવું કરવા માટે મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા સત્તાપ્રદાન ન કરવામાં આવી હોય. જે સત્તાઓ તેના પાસે નથી તે સત્તાઓ તે પોતે ધારણ કરી શકતો નથી. તે માત્ર મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા અપાયેલા નિર્દેશના બળ પર જ કાર્ય કરી શકે છે અને મેજિસ્ટ્રેટ પાસે એવો નિર્દેશ આપવાની સત્તા હોવી જ જોઈએ. બિન્ટેશ્વરી

પ્રસાદ સિંહ વિ. કાલી સિંહ (૧૯૭૭) ૧ એસસીસી ૫૭ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૭ એસસી ૨૪૩૨) માં આ અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે અધસ્તન ફોજદારી અદાલતોને સ્વભાવજ સત્તાઓ નથી. સમાન દૃષ્ટિકોણ આ અદાલતે અદાલત પ્રસાદ વિ. રૂપલાલ જિંદલ (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૪ એસસી ૪૬૭૪ : ૨૦૦૪ એ.આઈ.આર. એસસીડબલ્યુ ૫૧૭૪) માં પણ લીધો છે. મેજિસ્ટ્રેટ પાસે અભિપ્રેત અથવા આડસહાયી સત્તાઓ હોય છે એવી રજૂઆતના સમર્થનમાં અમારું ધ્યાન સાકિરી વાસુ વિ. યુ.પી. રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૮ એસસી ૯૦૭ : ૨૦૦૮ એ.આઈ.આર. એસસીડબલ્યુ ૩૦૯) તરફ દોરવામાં આવ્યું. તે કેસમાં આ અદાલત સંહિતાની કલમ ૧૫૬(૩) હેઠળ મેજિસ્ટ્રેટની સત્તાઓ સાથે સંકળાયેલી હતી. તેમાં અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે કલમ ૧૫૬(૩) માં યોગ્ય તપાસ સુનિશ્ચિત કરવા માટે જરૂરી એવી બધી સત્તાઓનો સમાવેશ થાય છે. વધુમાં એવું પણ અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે કોઈ સત્તાધિકારીને કંઈક કરવા માટે સત્તા આપવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાં તે કામ યોગ્ય રીતે થઈ શકે તે માટે જરૂરી એવી આડસહાયી અથવા અભિપ્રેત સત્તાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. આગળ ઉમેરવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં કોઈ અધિનિયમ અધિકારક્ષેત્ર અર્પે છે, ત્યાં તે અનુસંગિક રીતે એના અમલ માટે મૂળભૂત રીતે જરૂરી હોય તેવા બધા કાર્યો કરવાની અથવા તેવા સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા પણ આપે છે. જો આપણે બિન્દેશ્વર પ્રસાદ, અદાલત પ્રસાદ અને સાકિરી વાસુને સાથે વાંચીએ, તો સ્પષ્ટ થાય છે કે અધસ્તન ફોજદારી અદાલતોને સ્વભાવજ સત્તાઓ નથી. તેઓ યોગ્ય તપાસ સુનિશ્ચિત કરવા માટે જરૂરી એવી આડસહાયી સત્તાઓનો જ

ઉપયોગ કરી શકે છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, તપાસ દરમિયાન આરોપીનો અવાજનો નમૂનો લેવા માટે પોલીસ અધિકારીને નિર્દેશ આપવાની મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા સંહિતાની કોઈ જોગવાઈમાં અથવા અન્ય કોઈ કાયદામાંથી વાંચી શકાય છે કે નહીં તે શોધવું આવશ્યક છે. કેસની યોગ્ય તપાસના હેતુસર એવો હુકમ કરવા માટે સંહિતાની કોઈ જોગવાઈ હેઠળ મેજિસ્ટ્રેટ પાસે અભિપ્રેત અથવા અનુસંગિક સત્તા છે કે નહીં તે શોધવું પણ આવશ્યક છે.

૩૨ આવી સત્તાની શોધમાં, હું સૌપ્રથમ કેદીઓ અધિનિયમનો વિચાર કરું છું. તેના સંક્ષિપ્ત શીર્ષક અને પ્રસ્તાવનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેનો હેતુ આરોપીની ઓળખ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે. આ એવો અધિનિયમ છે જે દોષિત ઠરાવાયેલા વ્યક્તિઓ તથા અન્ય વ્યક્તિઓના માપ અને ફોટોગ્રાફ લેવા માટે અધિકૃત કરે છે. કલમ ૨(એ) માં 'માપ' શબ્દની વ્યાખ્યામાં આંગળીઓના છાપ અને પગના નિશાનના છાપનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કલમ ૩ દોષિત ઠરાવાયેલ વ્યક્તિઓના માપ વગેરે લેવા અંગે જોગવાઈ કરે છે અને કલમ ૪ અદોષિત વ્યક્તિઓના માપ વગેરે લેવા અંગે જોગવાઈ કરે છે. કલમ ૫ મેજિસ્ટ્રેટને કોઈ વ્યક્તિનું માપ લેવડાવવા અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવડાવવા હુકમ આપવાની સત્તા આપે છે. કલમ ૬ મુજબ, જો આવી વ્યક્તિ પ્રતિકાર કરે, તો માપ વગેરે મેળવવા માટે પોલીસ અધિકારીને જરૂરી તમામ ઉપાયો વાપરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે છે. કલમ ૭ મુજબ, જે વ્યક્તિ અગાઉ દોષિત ઠરાવાઈ ન હોય એવી વ્યક્તિના લેવાયેલા તમામ માપ અને ફોટોગ્રાફ, જો તે વ્યક્તિ નિર્દોષ

છૂટકારો પામે અથવા મુક્ત કરવામાં આવે, તો અદાલત અન્યથા નિર્દેશ ન આપે ત્યાં સુધી નષ્ટ કરવામાં આવશે. કાથી કાલુ ઓઘડ કેસમાં, આ અદાલતે કેદીઓ અધિનિયમનો ઉલ્લેખ એવો કાયદો તરીકે કર્યો હતો જે કાયદાની અદાલતોને ગુનેગારોને ન્યાય સમક્ષ લાવવા માટે વૈધ સત્તાઓ પ્રદાન કરે છે.

૩૩ અમૃત સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય (૨૦૦૬) ૧૨ એસ.સી.સી. ૭૯ માં અપીલકર્તા સામે ભારતીય દંડ સંહિતા (સંક્ષેપમાં "આઈ.પી.સી.") ની કલમો ૩૭૬ અને ૩૦૨ હેઠળના ગુનાઓ માટે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને અપીલકર્તાના વાળનો નમૂનો મેળવવા માટે તપાસ અધિકારીએ અરજી દાખલ કરી હતી. તેણે વાળનો નમૂનો આપવા ઈનકાર કર્યો હતો. દલીલ કરવામાં આવી હતી કે વાળનો નમૂનો કેદીઓ અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ લઈ શકાય. આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે કેદીઓ અધિનિયમ બંધારણવિરોધી ન હોઈ શકે, પરંતુ તેની સમક્ષના કેસમાં તે લાગુ પડશે નહીં, કારણ કે તેને તેના હેઠળ કલ્પાયેલ ક્ષેત્ર ગણાવી શકાય તેમ નથી.

૩૪ સી.બી.આઈ. વિ. અબ્દુલ કરીમ લાડસાબ તેલગી (૨૦૦૫ ક્રિ એલ.જે. ૨૮૬૮) માં, બોમ્બે વડી અદાલત પુણેના વિશેષ ન્યાયાધીશે તપાસ એજન્સીએ દાખલ કરેલી, આરોપીઓના અવાજના નમૂનાઓ નોંધવાની પરવાનગી આપવામાં આવે તેવી અરજ ધરાવતી અરજી નામંજૂર કરનાર હુકમ સામે ઉઠાવવામાં આવેલા પડકારનો વિચાર કરી રહી હતી. હાઈકોર્ટે કાથી કાલુ ઓઘડ (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૮૦૮) પર આધાર રાખીને આ દલીલ

નકારી હતી કે આરોપીઓને તપાસ અધિકારીને તેમના અવાજના નમૂનાઓ આપવા કહેવું એ સાક્ષીરૂપે મજબૂરી કરવાના સમાન છે અને તેનાથી બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળના આરોપીના અધિકારનું ઉલ્લંઘન થાય છે. હાઇકોર્ટે ઠરાવ્યું હતું કે વાણીના ધ્વનિ તરંગોની આવર્તન અથવા તીવ્રતાનું માપન, કેદીઓ અધિનિયમની કલમ ૨(એ) માં વ્યાખ્યાયિત “માપન” શબ્દના વ્યાપક્ષેત્રમાં આવે છે. હાઇકોર્ટે આ પ્રકારના આદેશો પસાર કરવાની સત્તા અદાલતને પ્રદાન કરતી જોગવાઈઓ તરીકે કેદીઓ અધિનિયમની કલમો ૫ અને ૬ પર પણ આધાર રાખ્યો હતો.

૩૫ રાકેશ બિષ્ટ વિ. સી.બી.આઈ. (૨૦૦૭ ક્રિ એલ.જે. ૧૫૩૦) માં, દિલ્હી હાઇકોર્ટે તેલગી મામલે બોમ્બે હાઇકોર્ટે અપનાવેલા દૃષ્ટિકોણ સાથે અસહમતિ દર્શાવી હતી. દિલ્હી હાઇકોર્ટે નિર્ધારિત કર્યું હતું કે જો તપાસ પૂર્ણ થયા પછી આરોપો ઘડવામાં આવ્યા હોય અને અદાલત સમક્ષની કાર્યવાહી દરમિયાન અદાલતને એવું લાગે કે ઓળખ સ્થાપિત કરવા માટે અવાજનું નમૂનું લેવામાં આવ્યું જોઈએ, તો એવો નિર્દેશ આપી શકાય, શરતે કે અવાજનું નમૂનું માત્ર ઓળખ માટે જ લેવામાં આવે અને તેમાં કોઈ સ્વઅપરાધ સૂચક નિવેદન ન હોય જેથી તે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ના વિરુદ્ધ ન પડે.

૩૬ કેદીઓ અધિનિયમની જોગવાઈઓનું સાવધાનીપૂર્વક અવલોકન કર્યા પછી, હું દિલ્હી હાઇકોર્ટે રાકેશ બિષ્ટમાં લીધેલા અભિપ્રાયની સરખામણીએ બૉંબે હાઇકોર્ટે તેલગીમાં લીધેલા અભિપ્રાયને સ્વીકારવાની વૃત્તિ ધરાવું છું. અવાજના

નમૂનાનું સ્થાન વાળના નમૂના કરતાં ભિન્ન છે, જેના સંબંધમાં આ અદાલત અમૃત સિંહમાં વિચારી હતી, કારણ કે કેદીઓ અધિનિયમમાં એવી કોઈ સ્પષ્ટ કે અનુસૂચિત જોગવાઈ નથી જેના આધારે એવો વાળનો નમૂનો લેવામાં આવી શકે. અવાજના નમૂના બાબતે એવી સ્થિતિ નથી.

૩૭ અવાજનો નમૂનો લેવો, જે બિન-સાક્ષ્યાત્મક ભૌતિક પુરાવો છે, તેનો હેતુ તેને ટેપમાં રેકૉર્ડ કરાયેલ વાતચીત સાથે સરખાવવાનો છે. તે આરોપીની એક ભૌતિક લાક્ષણિકતા છે. તે ઓળખ માટેનો પુરાવો છે. આર.એમ. મલકાણી વિ. સ્ટેટ ઑફ મહારાષ્ટ્રા (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૩ એસ.સી. ૧૫૭) માં, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે ટેપમાં રેકૉર્ડ કરાયેલ વાતચીત ગ્રાહ્ય છે, જો તે વાતચીત વિવાદગ્રસ્ત મુદ્દાઓ સાથે સંબંધિત હોય; અવાજની ઓળખ સ્થાપિત કરવામાં આવી હોય; અને ટેપમાં રેકૉર્ડ કરાયેલ વાતચીતને ટેપમાંથી મિટાવી નાખવાની શક્યતા દૂર કરીને સાબિત કરવામાં આવી હોય. તે સંબંધિત તથ્ય છે અને પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭ હેઠળ ગ્રાહ્ય છે. આ કાનૂની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતાં, ટેપમાં રેકૉર્ડ કરાયેલ વાતચીતને પુરાવા તરીકે ગ્રાહ્ય બનાવવા માટે એવી જોગવાઈ હોવી આવશ્યક છે જેના હેઠળ પોલીસ તેની ઓળખ કરાવી શકે. તે હેતુ માટે, પોલીસે આરોપીનો અવાજનો નમૂનો મેળવવો આવશ્યક છે.

૩૮ 'માપન' શબ્દનો શબ્દકોશીય અર્થ માપવાની ક્રિયા અથવા પ્રક્રિયા એવો થાય છે. અવાજનો નમૂનો વાણી-ધ્વનિ તરંગોના સમય, આવર્તન અને

તીવ્રતાના આધારે વિશ્લેષિત અથવા માપવામાં આવે છે. વોઇસ પ્રિન્ટ એ અવાજનો દૃશ્ય રેકોર્ડ છે. સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક વોઇસ આઈડેન્ટિફિકેશનનું વર્ણન આન્ડ્રે એ. મોન્સેન્સ, રે એડવર્ડ મોસેસ અને ફ્રેડ ઇ. ઇનબાઉ દ્વારા લખાયેલ "સાયન્ટિફિક એપિડેમિયોલોજી ઓફ ક્રિમિનલ કેસેસ" નામના પુસ્તકના પ્રકરણ ૧૨ માં કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકરણના સંબંધિત ઉતારાઓ લાભદાયી રીતે ઉદ્ઘૂત કરી શકાય.

વોઇસપ્રિન્ટ દ્વારા ઓળખ માટે (૧) પ્રશ્નાધીન અવાજનું રેકોર્ડિંગ, (૨) સરખામણી માટે જાણીતા મૂળનું રેકોર્ડિંગ, અને (૩) 'વોઇસપ્રિન્ટ' અભ્યાસ માટે અનુરૂપ બનાવવામાં આવેલ સાઉન્ડ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફ ચંત્ર આવશ્યક છે.

૧૨.૦૨ ધ્વનિ અને વાણી વોઇસપ્રિન્ટ પદ્ધતિને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે, ધ્વનિ અને વાણી સંબંધિત કેટલાક પ્રાથમિક તત્વોની સંક્ષિપ્ત સમીક્ષા કરવી આવશ્યક છે. ધ્વનિ, ઉષ્માની માફક, હવાના અણુઓના કંપન તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે અથવા કંપનોથી ઉત્પન્ન થતી તરંગો અથવા ધબકારાઓના સ્વરૂપમાં રહેલી ઊર્જા તરીકે વર્ણવી શકાય છે. વાણી ઉત્પન્ન થવાની પ્રક્રિયામાં, કંપનો ઉત્પન્ન કરતી પ્રારંભિક તરંગો સ્વરતંતુઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક કંપન હવાના દબાણ અને અનુરૂપ વિરતીકરણો પેદા કરે છે, જે આગળ ચાલી ઉપરોક્ત તરંગ અથવા ધબકારાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. દરેક ધબકારાઓ વચ્ચેનો સમયાંતર ધ્વનિની આવર્તનતા કહેવાય છે; તેને સામાન્ય રીતે હર્ટ્ઝ તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે, જેનું સંક્ષિપ્ત રૂપ એચઝેડ. છે, અથવા

ક્યારેક પ્રતિ સેકન્ડ ચક્ર તરીકે પણ દર્શાવવામાં આવે છે, જેનું સંક્ષિપ્ત રૂપ સીપીએસ. છે. ધ્વનિની ઊંચાઈ નક્કી કરનાર તત્વ આ આવર્તનતા જ છે. આવર્તનતા જેટલી વધુ, ધ્વનિની ઊંચાઈ એટલી વધુ, અને તેનો વિપરીત પણ સાચું છે.

તીવ્રતા ધ્વનિનું બીજું એક લક્ષણ છે. વાણીમાં, તીવ્રતા એ ઊંચા અવાજનું લક્ષણ છે. તીવ્રતા ધ્વનિતરંગ અથવા ધબકારામાં રહેલી ઊર્જાના પ્રમાણનું કાર્ય છે. આવર્તન અને તીવ્રતા વચ્ચેનો ભેદ સમજવા માટે વાતાવરણમાં રહેલા વાયુના અણુઓની બે પ્રવૃત્તિઓ ધ્યાનમાં લેવી જરૂરી છે. એકલ કંપનશીલ અણુ તેની આસપાસ આવેલા અન્ય વાયુઅણુઓ વચ્ચે જે ગતિએ આગળ-પાછળ અથડાય છે તે આવર્તન છે. બીજી તરફ, નિર્ધારિત આવર્તન પર કેટલા વાયુઅણુઓને કંપિત થવા પ્રેરવામાં આવે છે તેની સંખ્યાના આધારે તીવ્રતા માપી શકાય છે. ”

૧૨.૦૩ ધ્વનિ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફ ધ્વનિ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફ એ એક વિદ્યુતચુંબકીય સાધન છે, જે સમય, આવર્તન અને તીવ્રતા જેવા પરિમાણોમાં વાણીનું આલેખીય પ્રદર્શન ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રદર્શનને ધ્વનિ સ્પેક્ટ્રોગ્રામ કહેવામાં આવે છે.

૩૯ તેથી, એ સ્પષ્ટ છે કે અવાજની વોઈસપ્રિન્ટ ઓળખમાં ધ્વનિ-તરંગોની આવૃત્તિ અને તીવ્રતાનું માપન સામેલ થાય છે. તેથી, મારા મત પ્રમાણે, વાણી – ધ્વનિ તરંગોની આવૃત્તિ અથવા તીવ્રતાનું માપન, પ્રિઝનર્સ અધિનિયમમાં આવેલા ‘માપન’ શબ્દની સમાવેશક વ્યાખ્યાના પરિધિમાં આવે છે.

૪૦ આ મુદ્દાને જોવાનો બીજો પણ એક દષ્ટિકોણ છે. અવાજની છાપો આંગળીઓની છાપો જેવી હોય છે. દરેક વ્યક્તિનો અવાજ તેની લક્ષણાત્મક વિશેષતાઓ સાથે વિશિષ્ટ હોય છે. ઓળખ નિશ્ચિત કરવા માટે અવાજ-છાપ નિષ્ણાતોએ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક છાપોની તુલના કરવી પડે છે. આ સંદર્ભમાં, બેનેટ-સેન્ડલર, ફેઝિયર, ટોરેસ, વાલ્ડ્રોન દ્વારા લખાયેલ "લૉ એન્ફોર્સમેન્ટ એન્ડ ક્રિમિનલ જસ્ટિસ - એન ઇન્ટ્રોડક્શન" નામના પુસ્તકમાંથી નીચેના પરિચ્છેદો વાંચવા ઉપયોગી રહેશે:

"વોઈસપ્રિન્ટ્સ. વક્તાની ઓળખ માટેની વોઈસપ્રિન્ટ પદ્ધતિમાં એક અથવા વધુ ઓળખાયેલા અવાજના નમૂનાઓની, વિવાદિત અથવા અજ્ઞાત અવાજ સાથે, શ્રાવ્ય અને દૃશ્યાત્મક તુલના કરવામાં આવે છે. સ્વરનું ઊંચ-નીચપણું, વાણીનો દર, ઉચ્ચારની પ્રાદેશિક છાપ, શબ્દોચ્ચાર અને અન્ય બાબતો જેવા પરિબળોનું મૂલવણ અને ઓળખ કરવામાં આવે છે, ભલે વક્તા પોતાનો અથવા પોતાની અવાજને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય અથવા કરતી હોય. સાઉન્ડ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફના સાધન દ્વારા, અવાજના સંકેતોને વિદ્યુત-સંવેદનશીલ કાગળ પર કાયમી છબી ઉત્પન્ન કરવા માટે ચુંબકીય રીતે અંકિત કરી શકાય છે. આ દૃશ્યાત્મક અંકિતીકરણને વોઈસપ્રિન્ટ કહેવામાં આવે છે.

વોઈસપ્રિન્ટ કોઈ વ્યક્તિના અવાજના અનુનાદ પટ્ટાઓ (જેને ફોર્મન્ટ્સ કહેવામાં આવે છે) દર્શાવે છે, તેમજ ઉચ્ચારાયેલ શબ્દ અને તેનો કેવી રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે તે પણ દર્શાવે છે. આકૃતિ ૯.૭ વોઈસપ્રિન્ટનું વાસ્તવિક નમૂનું

છે. અવાજની ઊંચાઈ રેખાઓની ઘનતા દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે; પ્રિન્ટ પર રેખાઓ જેટલી ગાઢ હોય, અવાજનું પ્રમાણ તેટલું વધુ હોય છે. જ્યારે વોઈસપ્રિન્ટની ઓળખ કરવામાં આવે છે, ત્યારે અવાજની આવૃત્તિ અને પિચ ઊભી અક્ષ પર દર્શાવવામાં આવે છે; સમયનો પરિબળ આડી અક્ષ પર દર્શાવવામાં આવે છે. હકારાત્મક ઓળખ સ્થાપિત કરવા માટે ઓછામાં ઓછા દસ મેળ ખાતા અવાજોની જરૂર પડે છે, જ્યારે તેનાથી ઓછા પરિબળો સંભવિત અથવા અત્યંત સંભવિત એવા નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય છે.

ધ્વનિછાપો આંગળીના નિશાન જેવા હોય છે, એ અર્થમાં કે દરેક વ્યક્તિનો અવાજ તેની સ્વરગુહાઓ અને ઉચ્ચારણ અંગોથી નિર્ધારિત લક્ષણાત્મક વિશેષતાઓ સાથે વિશિષ્ટ હોય છે. મૌખિક અને નાસિકાગુહાઓ સ્વરતંતુઓ દ્વારા વ્યય કરવામાં આવેલી ઊર્જા માટે અનુનાદક તરીકે કાર્ય કરે છે. ઉચ્ચારણ અંગો હોઠ, દાંત, જીભ, નરમ તાળવું અને જડબાની પેશીઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. ધ્વનિછાપ નિષ્ણાતોએ ઓળખ સુધી પહોંચવા માટે સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક છાપો અથવા ધ્વન્યાત્મક તત્વોની તુલના કરવી આવશ્યક છે. આવા નિષ્ણાત પ્રયોગશાળા તકનીશિયનોને, જેમ આંગળીના નિશાનના અથવા અપરાધવિજ્ઞાનના નિષ્ણાતોને પુરાવાના આધારે નિર્ધારણ કરવું પડે છે, તેવી જ રીતે આત્મલક્ષી નિષ્કર્ષો કરવા માટે તાલીમ આપવામાં આવે છે." (ભારપૂર્વક દર્શાવવામાં આવ્યું.)

અતે, પ્રિઝનર્સ અધિનિયમની કલમ ૨(એ) માં આવેલ “મેઝરમેન્ટ્સ” શબ્દની વ્યાપક વ્યાખ્યામાં અવાજના નમૂનાનો સમાવેશ થઈ શકે છે એવો મારો નિષ્કર્ષ ઉપર ઉદ્ઘૂત કરાયેલ આ અવલોકનથી સમર્થિત થાય છે કે વોઈસ પ્રિન્ટ્સ ફિંગર પ્રિન્ટ્સ જેવા હોય છે. કલમ ૨(એ) અનુસાર મેઝરમેન્ટ્સમાં આંગળીઓની છાપો અને પગની છાપોનો સમાવેશ થાય છે. જો વોઈસ પ્રિન્ટ્સ ફિંગર પ્રિન્ટ્સ જેવા હોય, તો તેઓ “મેઝરમેન્ટ્સ” શબ્દમાં આવરી લેવાશે. મને નોંધવું જરૂરી છે કે ભારતના કાનૂન આયોગે પોતાના ૮૭મા અહેવાલમાં “લો એન્ફોર્સમેન્ટ એન્ડ ક્રિમિનલ જસ્ટિસ – એન ઇન્ટ્રોડક્શન” પુસ્તકનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. કાનૂન આયોગે અવલોકન કર્યું હતું કે વોઈસ પ્રિન્ટ્સ ફિંગર પ્રિન્ટ્સને સમાન હોય છે અને પ્રિઝનર્સ અધિનિયમમાં સુધારો કરવાની ભલામણ કરી હતી. તેથી, મારું મત છે કે પ્રિઝનર્સ અધિનિયમની કલમ ૫ હેઠળ કાર્યરત મેજિસ્ટ્રેટ, સંહિતા હેઠળની કોઈપણ તપાસ અથવા કાર્યવાહી માટે, કોઈપણ વ્યક્તિને તેના અવાજનો નમૂનો આપવા દિશાનિર્દેશ આપી શકે છે.

૪૧ હવે હું ભારતીય પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ તરફ વળું છું જેથી જોવું કે શું તે અદાલતને આવી દિશા આપવાનો અધિકાર આપે છે કે નહીં. તે આ મુજબ વાંચાય છે:

“કલમ ૭૩ સ્વીકારેલ અથવા સાબિત થયેલ અન્ય હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રા સાથે હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રાની તુલના.

કોઈ હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુહર જે વ્યક્તિ દ્વારા લખાયેલું અથવા કરવામાં આવેલું હોવાનું તે દર્શાવે છે, તે ખરેખર તે જ વ્યક્તિનું છે કે કેમ તે નિશ્ચિત કરવા માટે, તે વ્યક્તિ દ્વારા લખાયેલું અથવા કરવામાં આવેલું હોવાનું અદાલતના સંતોષ મુજબ સ્વીકારાયેલું અથવા સાબિત થયેલું કોઈપણ હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુહરની, જે સાબિત કરવાની હોય તે સાથે સરખામણી કરી શકાય છે, ભલે તે હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુહર અન્ય કોઈ હેતુ માટે રજૂ કરવામાં આવ્યું ન હોય અથવા સાબિત કરવામાં આવ્યું ન હોય.

અદાલત અદાલતમાં હાજર કોઈપણ વ્યક્તિને કોઈપણ શબ્દો અથવા અંકો લખવા માટે નિર્દેશ આપી શકે છે, જેથી અદાલત તે રીતે લખાયેલા શબ્દો અથવા અંકોની તુલના, તેવી વ્યક્તિ દ્વારા લખાયેલા હોવાનો આક્ષેપ કરવામાં આવેલા કોઈપણ શબ્દો અથવા અંકો સાથે કરી શકે.

આ કલમ, જરૂરી ફેરફારો સાથે, આંગળીનાં છાપો પર પણ લાગુ પડે છે.”

જર સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. વિ. રામ બાબુ મિશ્રા વિ. (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૭૯૧) માં, તપાસ અધિકારીએ મુખ્ય ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટ, લખનૌ સમક્ષ અરજી કરી હતી, જેમાં આરોપીને અમુક વિવાદિત લખાણો સાથે તુલના કરવા હેતુસર તેના નમૂના લેખન આપવા અંગે દિશાનિર્દેશ માંગવામાં આવ્યો હતો. માનનીય મેજિસ્ટ્રેટે એવો નિષ્કર્ષ કર્યો હતો કે, જ્યારે મેટર હજી તપાસ હેઠળ હતો ત્યારે આપું કરવા માટે તેમની પાસે કોઈ સત્તા ન હતી. તેમની આ

દષ્ટિ વડી અદાલત દ્વારા યથાવત રાખવામાં આવી હતી. આ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું કે:

૪. કલમ ૭૩ નો બીજો પરિછેદ અદાલતને અદાલતમાં હાજર કોઈપણ વ્યક્તિને નમૂનાત્મક લખાણો આપવા માટે નિર્દેશ કરવાની સત્તા આપે છે, “અદાલતને આવી લખાણોની તુલના કરવામાં સક્ષમ બનાવવાના હેતુસર”, એવા લખાણો સાથે જે તે વ્યક્તિએ લખ્યા હોવાનો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હોય. “અદાલતને તુલના કરવામાં સક્ષમ બનાવવાના હેતુસર” શબ્દોના સ્પષ્ટ અર્થસૂચન એ છે કે અદાલત સમક્ષ કોઈ કાર્યવાહી પ્રલંબિત હોય, જેમાં અથવા જેના પરિણામે અદાલત માટે આવી લખાણોની તુલના કરવી આવશ્યક બની શકે.

આ અદાલતે આગળ વધુ નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે આ દિશાનિર્દેશ “અદાલતને સરખામણી કરી શકે તે હેતુથી” આપવાનો છે અને તપાસ એજન્સી અથવા અન્ય કોઈ એજન્સીને સરખામણી કરી શકે તે હેતુથી આપવાનો નથી. અપીલ ફગાવતી વખતે, આ અદાલતે વ્યક્ત કર્યું હતું કે કેદી અધિનિયમની કલમ પના અનુરૂપ એવું યોગ્ય વિધાન કરવામાં આવી શકે કે જેથી મેજિસ્ટ્રેટોને કોઈપણ વ્યક્તિને, જેમાં આરોપી વ્યક્તિનો પણ સમાવેશ થાય છે, નમૂનારૂપ હસ્તાક્ષર અને લખાણ આપવા માટે દિશાનિર્દેશ જારી કરવાની સત્તા પ્રદાન કરી શકાય. તેથી પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ તપાસ દરમિયાન આરોપીને તેના નમૂનારૂપ લખાણ આપવા માટે દિશાનિર્દેશ કરવાની સત્તા અદાલતને આપતી નથી. સ્પષ્ટ છે કે, કલમ ૭૩ અદાલત સમક્ષ બાકી રહેલી કાર્યવાહી પર લાગુ પડે છે. તે નાગરિક

અથવા ફોજદારી હોઈ શકે. આ અદાલત દ્વારા કરવામાં આવેલા સૂચનને ધ્યાનમાં રાખીને, અધિનિયમ ૨૫ સન ૨૦૦૫ દ્વારા, ૨૩.૬.૨૦૦૬થી અમલમાં આવે તે રીતે, સંહિતામાં કલમ ૩૧૧એ ઉમેરવામાં આવી, જેના દ્વારા મેજિસ્ટ્રેટને તપાસ દરમિયાન અથવા સંહિતા હેઠળની કાર્યવાહી દરમિયાન કોઈ વ્યક્તિને નમૂનારૂપ હસ્તાક્ષર અથવા હસ્તલેખ આપવા હુકમ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી.

૪૩ સંહિતાની કલમ ૩૧૧એ આ પ્રમાણે વાંચાય છે: "૩૧૧એ. વ્યક્તિને નમૂનાત્મક હસ્તાક્ષર અથવા હસ્તલેખ આપવા હુકમ કરવાની મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા: જો પ્રથમ વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટને સંતોષ થાય કે, આ સંહિતા હેઠળની કોઈ તપાસ અથવા કાર્યવાહી માટે, કોઈ વ્યક્તિને, જેમાં આરોપી વ્યક્તિનો પણ સમાવેશ થાય છે, નમૂનાત્મક હસ્તાક્ષર અથવા હસ્તલેખ આપવા નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે, તો તે તે બાબતનો હુકમ કરી શકશે અને તે સ્થિતિમાં જે વ્યક્તિ અંગે હુકમ હોય તે આવી હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરાયેલ સમય અને સ્થળે હાજર કરાશે અથવા હાજર રહેશે અને તે પોતાના નમૂનાત્મક હસ્તાક્ષર અથવા હસ્તલેખ આપશે: પરંતુ શરત એ છે કે આ કલમ હેઠળ કોઈ હુકમ કરવામાં આવશે નહીં, જ્યાં સુધી એવી વ્યક્તિને આવી તપાસ અથવા કાર્યવાહી સાથે સંબંધમાં કોઈ સમયે ધરપકડ કરવામાં આવી ન હોય." આ કલમનું સાદું વાંચન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે અવાજનો નમૂનો લેવા માટે મેજિસ્ટ્રેટ પાસેથી નિર્દેશ મેળવવા કલમ ૩૧૧એનો ઉપયોગ કરી શકાય નહીં.

જઠ સંહિતાની કલમ ૫૩ પોલીસ અધિકારીની વિનંતિ પર તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા આરોપીની તપાસ સાથે સંબંધિત છે. કલમ ૫૩એ તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા બળાત્કારના આરોપી વ્યક્તિની તપાસનો ઉલ્લેખ કરે છે અને કલમ ૫૪ તબીબી અધિકારી દ્વારા ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિની તપાસનો ઉલ્લેખ કરે છે. કલમ ૫૩ પ્રાસંગિક છે. તે નીચે મુજબ છે:

“કલમ ૫૩ પોલીસ અધિકારીની વિનંતિ પર તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા આરોપીની તપાસ (૧) જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને એવા સ્વભાવના ગુનાના આક્ષેપસર ધરપકડ કરવામાં આવે અને એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હોય કે તે ગુનો એવી પરિસ્થિતિઓમાં કરવામાં આવ્યો છે કે જેથી એવું માનવા માટે વાજબી આધાર હોય કે તેની શારીરિક તપાસથી ગુનાના કમિશન અંગે પુરાવો પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે સબઈન્સ્પેક્ટરથી નીચી પદવીનો ન હોય એવા પોલીસ અધિકારીની વિનંતિ પર કાર્યરત નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી માટે, તેમજ તેની સહાયમાં અને તેના નિર્દેશન હેઠળ સદ્ભાવપૂર્વક કાર્યરત કોઈપણ વ્યક્તિ માટે, એવો પુરાવો પ્રદાન કરી શકે તેવી હકીકતો નિર્ધારિત કરવા માટે વાજબી રીતે જરૂરી હોય એટલી હદ સુધી ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિની તપાસ કરવી કાયદેસર રહેશે, અને તે હેતુ માટે વાજબી રીતે જરૂરી હોય એટલો બળપ્રયોગ કરવો પણ કાયદેસર રહેશે.

(૨) જ્યારે પણ આ કલમ હેઠળ કોઈ સ્ત્રી વ્યક્તિનું પરીક્ષણ કરવાનું હોય, ત્યારે તે પરીક્ષણ માત્ર સ્ત્રી નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા અથવા તેની

દેખરેખ હેઠળ જ કરવામાં આવશે. સ્પષ્ટીકરણ: આ કલમમાં અને કલમો પૃથક અને પૃથક

(એ) "પરીક્ષણ"માં લોહી, લોહીના ડાઘ, વીર્ય, લૈંગિક ગુનાઓના કેસમાં સ્વાબ, થુંક અને પરસેવો, વાળના નમૂનાઓ તથા આંગળીના નખના કાપણાંનું આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક તકનીકો, જેમાં ડી.એન.એ. પ્રોફાઇલિંગનો પણ સમાવેશ થાય છે, દ્વારા પરીક્ષણ તથા તેવા અન્ય પરીક્ષણોનો સમાવેશ થશે, જે નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી કોઈ નિશ્ચિત કેસમાં જરૂરી માને;

(બી) "નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી" નો અર્થ એવો તબીબી વ્યવસાયી થાય છે કે જેની પાસે ભારતીય મેડિકલ કાઉન્સિલ અધિનિયમ, ૧૯૫૬ (૧૯૫૬ નું ૧૦૨) ની કલમ ૨ ના ખંડ (એચ) માં વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવેલી કોઈ તબીબી લાયકાત હોય અને જેમનું નામ રાજ્ય તબીબી રજિસ્ટરમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય. *ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૫ દ્વારા પ્રતિસ્થાપિત. અગાઉનો લખાણ નીચે મુજબ હતો: સ્પષ્ટીકરણ.- આ કલમમાં અને કલમ ૫૪ માં, "નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી" નો અર્થ એવો તબીબી વ્યવસાયી થાય છે કે જેની પાસે ભારતીય મેડિકલ કાઉન્સિલ અધિનિયમ, ૧૯૫૬ (૧૯૫૬ નું ૧૦૨) ની કલમ ૨ ના ખંડ (એચ) માં વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવેલી કોઈ માન્ય તબીબી લાયકાત હોય, અને જેમનું નામ રાજ્ય તબીબી રજિસ્ટરમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય. "

ટૂંકમાં, આ કલમ એવું કહે છે કે જો કોઈ પોલીસ અધિકારીને એવું લાગે કે આરોપીના વ્યક્તિની તબીબી તપાસથી ગુનાના કમિશન અંગે પુરાવા પ્રાપ્ત થવા માટે માનવા યોગ્ય કારણો છે, તો તે નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયીને આરોપીની એવી તપાસ કરવા વિનંતી કરી શકે છે, જેટલી વાજબી રીતે જરૂરી હોય. આવી તપાસ માટે, જેટલો બળપ્રયોગ વાજબી રીતે જરૂરી હોય તેટલો કરવો માન્ય છે. કલમ ૫૩ની સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં 'તપાસ' શું છે તે જણાવવામાં આવ્યું છે. તે સમાવેશક વ્યાખ્યા છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તપાસમાં રક્ત, રક્તના ડાઘ, વીર્ય, લૈંગિક ગુનાઓના કિસ્સામાં સ્વેબ્સ, થૂંક અને પરસેવો, વાળના નમૂનાઓ અને આંગળીનાં નખનાં કાપણાંની તપાસનો સમાવેશ થશે, અને તે માટે ડી.એન.એ. પ્રોફાઇલિંગ સહિત આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે, તેમજ નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયીને વિશિષ્ટ કેસમાં જરૂરી લાગે તેવી અન્ય તપાસોનો પણ સમાવેશ થશે. આ સ્પષ્ટીકરણ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૫ દ્વારા પ્રતિસ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રશ્ન એ છે કે 'એજસ્ટેમ જેનેરિસ' ના સિદ્ધાંતની મદદથી અવાજના નમૂનાની તપાસને 'તપાસ' શબ્દની વ્યાપ્તિમાં સામેલ કરી શકાય કે નહીં.

૪૫ સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં ઉલ્લેખિત "આવા અન્ય પરીક્ષણો" શબ્દસમૂહ "જે નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી જરૂરી માને" એવા શબ્દોથી નિયંત્રિત થાય છે, એવી રજૂઆતથી હું પ્રભાવિત થતો નથી. એવું માન્ય રાખવું શક્ય નથી કે સ્પષ્ટીકરણ (એ) આરોપીની તપાસ કરાવવાનો વિવેકાધિકાર તપાસ

અધિકારીને નહીં પરંતુ નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયીને સોંપે છે અને તેથી 'ઇજરડેમ જેનેરિસ' નો સિદ્ધાંત અહીં લાગુ કરી શકાય તેમ નથી. કલમ ૫૩(૧) હેઠળ નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી માત્ર પોલીસ અધિકારીની વિનંતિ પર જ કાર્ય કરી શકે છે. સ્પષ્ટ છે કે તપાસની પ્રક્રિયામાં તેનો કોઈ મત હોઈ શકે નહીં. આરોપીની તપાસ કરાવવાનો નિર્ણય તપાસ અધિકારીએ લેવો હોય છે, તબીબી વ્યવસાયીએ નહીં. કયા પ્રકારની પરીક્ષણ પદ્ધતિ અપનાવવી તે નક્કી કરવા માટે તપાસ અધિકારી તબીબી વ્યવસાયીની નિષ્ણાતીનો ઉપયોગ કરે છે. તેથી આરોપીની તપાસ કરાવવાનો વિવેકાધિકાર તબીબી વ્યવસાયીમાં નિહિત છે એવું કહેવું ખોટું રહેશે. આથી, આ રજૂઆત નામંજૂર થવી જ જોઈએ.

૪૬ એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે અવાજના નમૂનાની કસોટીને 'પરીક્ષણ' ની વ્યાખ્યામાં સમાવી શકાય નહીં, કારણ કે સેલ્વી માં, આ અદાલતે ઠરાવ્યું છે કે કલમ ૫૩ ને સંકુચિત અર્થઘટન આપવું જરૂરી છે. તેથી, મને સેલ્વી વિ. કર્ણાટક રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૨૦૧૦ એસ.સી. ૧૯૭૪) નો પુનર્વિચાર કરવો પડશે.

૪૭ સેલ્વી વિ. સ્ટેટ ઓફ કર્ણાટક (એ.આઈ.આર. ૨૦૧૦ એસ.સી. ૧૯૭૪ : ૨૦૧૦ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬૦૯. ૩૦૧૧) માં, એવો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે "ડી.એન.એ. પ્રોફાઇલિંગ સહિતની આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ તથા આવા અન્ય પરીક્ષણો" શબ્દસમૂહનો ઉદાર અર્થઘટન કરી તેમાં નાર્કો-વિશ્લેષણ પરીક્ષણ, પોલીગ્રાફ પરીક્ષણ અને બી.ઈ.એ.પી. પરીક્ષણનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. "અને આવા અન્ય પરીક્ષણો" શબ્દોના આધારથી આ

પરીક્ષણોને તેમાં સામેલ તરીકે વાંચી શકાય, કારણ કે “આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ” ની કલ્પાયેલ ચાલી દષ્ટાંતરૂપ હતી અને પૂર્ણસીમિત નહોતી. આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે તે આ દષ્ટિકોણ સ્વીકારવા તરફ ઝૂકી હતી કે આત્મદોષારોપણ વિરુદ્ધના અધિકારને અમલમાં લાવવા માટે વિવાદિત પરીક્ષણોના પરિણામોને સાક્ષ્યાત્મક કૃત્યો તરીકે ગણવા જોઈએ અને તેથી, એ કહેવું યોગ્ય રહેશે કે સંહિતાની કલમ ૫૩ ની સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં આવતો “અને આવા અન્ય પરીક્ષણો” શબ્દસમૂહ એવો વાંચવો જોઈએ કે તેનો અર્થ ફક્ત એવા પરીક્ષણો સુધી મર્યાદિત રહે જેમાં ભૌતિક પુરાવાની તપાસ સામેલ હોય. આ અદાલતે આ રજૂઆત સ્વીકારી હતી કે લોહી, વીર્ય, થૂંક, પરસેવો, વાળ અને નખના કાપેલા અંશો જેવા શારીરિક પદાર્થોને ભૌતિક પુરાવા તરીકે વર્ણવી શકાય, પરંતુ પ્રત્નધીન પદ્ધતિઓ અંગે એવું કહી શકાય નહીં. આ અદાલતે ભૌતિક પુરાવા અને સાક્ષ્યાત્મક કૃત્યો વચ્ચેનો ભેદ ફરીથી દોહરાવ્યો અને એ રજૂઆત સ્વીકારી કે ‘એજસ્ટેમ જેનેરેસ’ નો સિદ્ધાંત એવો અર્થ આપે છે કે કાનૂની જોગવાઈમાં વિશિષ્ટ શબ્દોના અનુસરણમાં આવતા સામાન્ય શબ્દોના અર્થઘટન તે વિશિષ્ટ શબ્દો વચ્ચે રહેલી સમાનતાના પ્રકાશમાં કરવું જોઈએ. આ અદાલતે સ્વીકાર્યું કે કલમ ૫૩ ની સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં દર્શાવાયેલા પદાર્થો ભૌતિક પુરાવાના ઉદાહરણો છે અને તેથી, તેમાં ઉલ્લેખિત “અને આવા અન્ય પરીક્ષણો” શબ્દોના અર્થઘટન એવો કરવો જોઈએ કે તેમાં ભૌતિક પુરાવાની તપાસનો સમાવેશ થાય, પરંતુ સાક્ષ્યાત્મક કૃત્યોની તપાસનો નહીં. આ અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે તેના સમક્ષ વિવાદિત એવા પરીક્ષણોને સ્પષ્ટીકરણમાં

શામેલ ન કરવામાં આવવાનો વિધાનમંડળનો આશય શું હતો, તેની તે તપાસ કરતી નહોતી.

૪૮ અમારું ધ્યાન સેલ્વી કેસમાં આ અદાલતના તે અવલોકન તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું કે કલમ પઝની સુધારેલી સ્પષ્ટીકરણની ગતિશીલ વ્યાખ્યા અવરોધાય છે, કારણ કે સામાન્ય શબ્દસમૂહ "અને આવા અન્ય પરીક્ષણો " નો અર્થ સામાન્ય રીતે એવા પરીક્ષણોને આવરી લેતો ગણવો જોઈએ, જે તબીબી પરીક્ષણના અન્ય તેવા સ્વરૂપો જ પ્રકારના હોય, જે શરીરમાંથી પ્રાપ્ત પદાર્થોની તપાસરૂપ હોય. એવો દલીલ કરવામાં આવે છે કે અવાજનો નમૂનો લોહી, કફ, આંગળીના નખના કાપેલા ટુકડા વગેરેની માફક શરીરજન્ય પદાર્થ નથી.

૪૯ અવાજ માનવ શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. માનવ શરીર તેની તીવ્રતા અને વિશિષ્ટતા નક્કી કરે છે. ભલે તે શરીરના પદાર્થની જેમ સ્પર્શી કે જોઈ શકાતો ન હોય, તેમ છતાં શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેને માનવ શરીરનો એક ભાગ માનવામાં આવી શકે અને આથી તેને શારીરિક પદાર્થ કહી શકાય. પરંતુ, મને એવું જણાય છે કે આ કેસમાં 'શારીરિક પદાર્થ' શબ્દનો અર્થ ખેંચીને વિસ્તૃત કરવાની કોઈ જરૂર નથી. હું પહેલેથી જ મારો મત વ્યક્ત કરી ચૂક્યો છું કે અવાજનું નમૂનું ભૌતિક અને બિન-સાક્ષ્યાત્મક પુરાવો છે. તે આરોપીના વ્યક્તિગત જ્ઞાનના આધારે એવી કોઈ માહિતી તપાસકર્તાને આપતું નથી કે જેના દ્વારા તે પોતે જ દોષારોપક બને. અવાજનું નમૂનું રક્ત, વીર્ય, કફ, વાળ વગેરે જેવા ભૌતિક બિન-સાક્ષ્યાત્મક પુરાવાથી તાત્વિક રીતે ભિન્ન ગણાવી શકાય તેમ

નથી. અવાજનું નમૂનું લેવાથી કોઈ સાક્ષ્યાત્મક પ્રતિભાવ સામેલ થતો નથી. સેલ્વી કેસમાં આ અદાલતે કરેલું આ અવલોકન કે સંહિતાની કલમ ૫૩ અંગેનું સ્પષ્ટીકરણ (એ) વિસ્તૃત રીતે વાંચવું યોગ્ય નહીં ગણાય, તે "જેથી વિવાદિત તકનીકોનો સમાવેશ થઈ જાય" એવા શબ્દોથી મર્યાદિત થયેલું છે. ધ્યાનમાં રાખવાની બાબત એ છે કે વિવાદિત તકનીકોને સાક્ષ્યાત્મક માનવામાં આવી હતી અને સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩)ના પ્રતિકૂળ માનવામાં આવી હતી. આ અદાલતે ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે કલમ ૫૩ અંગેનું સ્પષ્ટીકરણ (એ) અન્ય કેટલીક એવી પ્રકારની તબીબી તપાસોની ગણના કરતું નથી જેમાં સાક્ષ્યાત્મક કૃત્યો સામેલ હોય, જેમ કે માનસિકચિકિત્સાત્મક તપાસ વગેરે, અને આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ જોગવાઈમાં કરાયેલ સુધારો ભૌતિક પદાર્થોની તપાસ અને સાક્ષ્યાત્મક કૃત્યો વચ્ચેના તર્કસંગત ભેદ પર આધારિત હતો. જો આ અદાલત સ્પષ્ટીકરણ (એ) નો અર્થ માત્ર શારીરિક પદાર્થો સુધી મર્યાદિત રાખવા માગતી હોત, તો એવો ભેદ દોરવાનો કોઈ કારણ ન હોત. નોંધપાત્ર રીતે, આ ભેદનો ઉપયોગ કલમ ૫૩ પર 'એજસ્ટેમ જેનેરિસ' ના સિદ્ધાંત લાગુ કરતી વખતે કરવામાં આવ્યો હતો. આ ચુકાદાનો ભાવ સ્પષ્ટ કરે છે કે ભૌતિક બિન-સાક્ષ્યાત્મક પુરાવાને લગતા પરીક્ષણો 'અને આવા અન્ય પરીક્ષણો' શબ્દસમૂહના વિસ્તારમાં 'એજસ્ટેમ જેનેરિસ' ના સિદ્ધાંતની મદદથી સામેલ કરી શકાય છે. મારા મત પ્રમાણે, સેલ્વીનો આધાર મુખ્યત્વે બિન-સાક્ષ્યાત્મક સ્વરૂપ ધરાવતા ભૌતિક પુરાવા અને સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી સામેલ હોય તેવા પુરાવા વચ્ચેના ભેદ પર છે. સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં ઉલ્લેખિત પરીક્ષણો શારીરિક

પદાર્થોના છે, જે ભૌતિક પુરાવાના ઉદાહરણો છે. અવાજનું નમૂનું શારીરિક પદાર્થ તરીકે ન માનવામાં આવે તો પણ, તે વ્યક્તિગત જ્ઞાનના કોઈ સંપ્રેષણ વિના ભૌતિક પુરાવો જ રહે છે. કાથી કાળુ ઓઘાડ પર આધારિત સેલ્વીના તર્કના આધારે, મને ‘એજરડેમ જેનેરિસ’ ના સિદ્ધાંતને લાગુ કરીને કલમ પૃથ્વી સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં આવેલા “આવા અન્ય પરીક્ષણો” શબ્દસમૂહમાં અવાજના નમૂનાના પરીક્ષણનો સમાવેશ કરવામાં કોઈ મુશ્કેલી દેખાતી નથી, કારણ કે તે રક્ત, કફ વગેરે જેવા ભૌતિક બિન-સાક્ષ્યાત્મક પુરાવાને લગતું એક પરીક્ષણ છે. મારા મત પ્રમાણે, સેલ્વીનો આવો અર્થઘટન સંહિતાની સામાન્ય યોજનાને અનુરૂપ રહેશે, જેમાં તપાસના તબક્કે તુલના અથવા ઓળખ માટે પુરાવા એકત્ર કરવાની જોગવાઈઓ સામેલ છે, જેથી તપાસ એજન્સીના હાથ મજબૂત બને.

પૃ ૦ એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે સંહિતાની કલમ પૃ ૩ માત્ર વૈધકીય પરીક્ષણનો જ વિચાર કરે છે અને અવાજનો નમૂનો લેવો વૈધકીય પરીક્ષણ નથી. કલમ પૃ ૩માં આરોપીની વ્યક્તિનું નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા પરીક્ષણ કરવાની વાત કરવામાં આવી છે, પરંતુ તેમાં “વૈધકીય પરીક્ષણ” શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. તે જ રીતે, કલમ પૃ ૩ની સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં પણ “વૈધકીય પરીક્ષણ” શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. મારા મતે, કલમ પૃ ૩ને માત્ર વૈધકીય પરીક્ષણ પૂરતી મર્યાદિત માનવી જોઈએ નહીં. નોંધ લેવા જેવી બાબત એ છે કે સેલ્વી કેસમાં, આ અદાલત વિચારણા કરી રહી હતી કે નાર્કો-વિશ્લેષણ, પોલીગ્રાફ પરીક્ષણ અને બીઈએપી પરીક્ષણો બંધારણના

અનુચ્છેદ ૨૦(૩)નું ઉલ્લંઘન કરે છે કે નહીં. આ પ્રશ્નની તપાસ કરતી વખતે, આ અદાલતે કલમ ૫૩નું વિશ્લેષણ કર્યું હતું અને જણાવ્યું હતું કે કારણ કે આ પરીક્ષણો સાક્ષ્યાત્મક સ્વભાવના છે, તેથી તે સંહિતાની કલમ ૫૩ના વ્યાપમાં આવતા નથી; પરંતુ આ અદાલતે કલમ ૫૩માં વિચારાયેલ વ્યક્તિના પરીક્ષણને તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા કરવામાં આવતા વૈધકીય પરીક્ષણ પૂરતું મર્યાદિત કર્યું નહોતું, જોકે તેમાં પડકારવામાં આવેલા પરીક્ષણો સ્પષ્ટપણે એવા હતાં કે જે તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા કરવાના નહોતાં. એ યાદ રાખવું આવશ્યક છે કે કલમ ૫૩નો મુખ્ય હેતુ તપાસમાં સહાયરૂપ થવાનો છે. આરોપીનું પરીક્ષણ તપાસના પ્રભારી એવા પોલીસ અધિકારીની વિનંતિએ તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા કરવાનું હોય છે. સંહિતાની કલમ ૫૩નું ન્યાયસંગત વાંચન કરતાં, મારું મત છે કે તે કલમ હેઠળ તબીબી વ્યવસાયી પરીક્ષણ કરી શકે અથવા પરીક્ષણ કરવાની રીત સૂચવી શકે.

૫૧ અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલે કરેલી આ રજૂઆતનો પણ મને વિચાર કરવો આવશ્યક છે કે સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં અવાજના નમૂનાનો સમાવેશ ન કરાયો હોવો, જ્યારે વિધાનમંડળને આવા પરીક્ષણની જાણ હતી, ત્યારે તેને સમાવેશ ન કરવાની વિધાનમંડળની મનશા દર્શાવે છે. સેલ્વી કેસમાં, આ અદાલતે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે તેની સમક્ષ પડકારવામાં આવેલા પરીક્ષણને સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં સામેલ ન કરવાની વિધાનમંડળની મનશા અંગેના પ્રશ્નનું તે પરીક્ષણ કરી રહી ન હતી. તેથી, આ મુદ્દે સેલ્વી અપીલકર્તાને કોઈ મદદરૂપ થતું નથી. વિપરીત રીતે,

મારા મત મુજબ, સંહિતાની કલમ ૫૩ ના સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં રહેલી પરિભાષામાં 'અને આવા અન્ય પરીક્ષણો' શબ્દો ઉમેરવાથી, વિધાનમંડળે 'પરીક્ષણ' શબ્દની વ્યાપ્તિમાં એવા સમાન પ્રકારના પરીક્ષણોને સામેલ કરવાની તકેદારી લીધી હતી, જે કોઈ નિશ્ચિત કેસના હકીકતોમાં જરૂરી બની શકે. વિધાનમંડળે આવશ્યક સાવચેતી અપનાવી અને ઉક્ત પરિભાષાને સર્વસમાવેશક બનાવી, મર્યાદિત નહીં, અને 'ઇજસ્ટેમ જેનેરિસ' ના સિદ્ધાંતની મદદથી કાનૂની રીતે માન્ય મર્યાદાઓ સુધી વિસ્તરી શકે તેવી રાખી. તેથી, હું આ રજૂઆત નામંજૂર કરું છું.

પર સંહિતાની કલમ ૫૪એ અટકાયત કરાયેલ વ્યક્તિઓની ઓળખ અંગે જોગવાઈ કરે છે. તેમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં કોઈ વ્યક્તિને કોઈ ગુનો કર્યાના આક્ષેપ હેઠળ અટકાયત કરવામાં આવે છે અને એવા ગુનાની તપાસના હેતુસર તેની કોઈ બીજી વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓ દ્વારા ઓળખ જરૂરી માનવામાં આવે છે, ત્યાં અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત પોલીસ મથકના પ્રભારી અધિકારીની વિનંતી પર, તેવી રીતે જેમ અદાલત યોગ્ય ગણે તેમ, આવી રીતે અટકાયત કરાયેલ વ્યક્તિને કોઈ વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓ દ્વારા પોતાની ઓળખ માટે ઉપસ્થિત રહેવા નિર્દેશ આપી શકે છે. અવાજની ઓળખ એ ટેપમાં નોંધાયેલ વાતચીતને પુરાવામાં સ્વીકારવા માટે પૂર્વશરત છે (આર.એમ. મલકાની વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૩ એસ.સી. ૧૫૭)). કારણ કે સંહિતાની કલમ ૫૪એમાં "અદાલત,.... જરૂરી લાગે તેવી રીતથી, આવી રીતે

અટકાયત કરાયેલ વ્યક્તિને કોઈ વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓ દ્વારા ઓળખ માટે પોતાને રજૂ કરવા નિર્દેશ આપી શકે” એવા શબ્દો વપરાયા છે, તેથી અવાજનું નમૂનું કલમ પઞ્ચમે હેઠળ અવાજ ઓળખ પરેડ દ્વારા અથવા અવાજથી પરિચિત અન્ય કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા ઓળખી શકાય છે.

પ૩ હું ઉપયોગીરૂપે આ અદાલતના નિલેશ પરાડકર વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૨૦૧૧) ૪ એસ.સી.સી. ૧૪૩ : (એ.આઈ.આર. ૨૦૧૧ એસ.સી. (ફિ) ૯૧૧) ના ચુકાદાનો ઉલ્લેખ કરી શકું છું, જેમાં પંચો, પોલીસ અધિકારીઓ અને ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓની હાજરીમાં કેસેટ વગાડી અવાજ-કસોટી દ્વારા ઓળખ કરવામાં આવી હતી. આ અદાલતે અવાજ દ્વારા ઓળખના પુરાવાને નામંજૂર કર્યો હતો, કારણ કે સાક્ષીઓ દ્વારા શંકાસ્પદ વ્યક્તિઓની દૃશ્ય ઓળખ દરમિયાન સામાન્ય રીતે લેવાતી સાવચેતીઓ જેવી સાવચેતીઓ લેવામાં આવી નહોતી. પરંતુ આ અદાલતે પુરાવાને આ આધારે નામંજૂર કર્યો નહોતો કે સંહિતાની કલમ પઞ્ચમે હેઠળ અવાજ ઓળખ પરેડનું અવલોકન કરવામાં આવ્યું નથી. નોંધવું મહત્વપૂર્ણ છે કે મોહન સિંહ વિ. બિહાર રાજ્ય (૨૦૧૧) ૯ એસ.સી.સી. ૨૭૨ : (એ.આઈ.આર. ૨૦૧૧ એસ.સી. ૩૫૩૪ : ૨૦૧૧ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૫૧૨૦) માં, નિલેશ પરાડકરનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી, આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે જ્યાં અવાજ ઓળખનાર સાક્ષીઓને ફોન કરનાર વ્યક્તિ, અર્થાત્ આરોપી, સાથે અગાઉથી પરિચય હોય, ત્યાં આવી અવાજ-ઓળખ પર ભરોસો રાખી શકાય; પરંતુ અવાજ દ્વારા ઓળખનો પ્રશ્ન અદાલતે સાવધાનીપૂર્વક

વિચારવાનો હોય છે. તેમ છતાં, તપાસ દરમિયાન આરોપીને અવાજનું નમૂનું આપવા દિશાનિર્દેશ આપતો હુકમ પસાર કરવા માટે કોઈ કાનૂની જોગવાઈ ઉપલબ્ધ છે કે નહીં, તે પ્રશ્નનો આ કોઈ જવાબ નથી. મારા મતે, આવી કાનૂની જોગવાઈનો આધાર કેદીઓ અધિનિયમ તથા સંહિતાની કલમ ૫૩ માં શોધી શકાય છે.

પ૪ મને આ હકીકતનું ભાન છે કે વિદેશી નિર્ણયો અમારી અદાલતો પર બાંધકામરૂપ નથી. પરંતુ, મને સાઉથ આફ્રિકાની સર્વોચ્ચ અપીલીય અદાલતના લેવેક, હેમિલ્ટન સીઝર અને અન્ય વિ. રીજનલ મેજિસ્ટ્રેટ, વિનબર્ગ અને અન્યરના [૨૦૦૩] ૧ ઓલ એસ.એ. ૨૨ (એસ.સી.એ.) (૨૮મી નવેમ્બર, ૨૦૦૨) મામલાના ચુકાદાનો ઉલ્લેખ કરવો જ રહ્યો, કારણ કે તે આ કેસમાં સંકળાયેલા મુદ્દા પર થોડો પ્રકાશ પાથરે છે. તે કેસમાં, મેજિસ્ટ્રેટે ક્રિમિનલ પ્રોસિજર એક્ટ ૫૧ ઓફ ૧૯૭૭ ની કલમ ૩૭(૩) હેઠળ (સંક્ષેપમાં, "સાઉથ આફ્રિકન અધિનિયમ") એવો હુકમ કર્યો હતો કે આરોપીઓએ, આરોપીઓના કાનૂની પ્રતિનિધિઓની હાજરીમાં, નામિત 'વૉઈસ એક્સપર્ટ' દ્વારા નિર્દિષ્ટ મુજબ અવાજના નમૂનાઓ આપવા. તેનો હેતુ એવો હતો કે રાજ્યના કબજામાં રહેલી ટેલિફોનિક વાતચીતની ટેપ-રેકૉર્ડિંગ્સ સાથે તે નમૂનાઓની તુલના કરી શકાય, જેથી નીચલી અદાલતમાં વિચારણા દરમિયાન સંભવિતપણે પછી તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. નીચલી અદાલતના ઉક્ત હુકમને પડકારવામાં વડી

અદાલતમાં આરોપીઓને સફળતા મળી નહોતી. તેથી, તેમણે સાઉથ આફ્રિકાની સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરી.

દક્ષિણ આફ્રિકન અધિનિયમની કલમ ૩૭(૧) હેઠળ, કોઈપણ પોલીસ અધિકારી આંગળીઓના નિશાન, હથેળીના નિશાન અને પગના નિશાન લઈ શકે છે અથવા એવા કોઈપણ નિશાનો લેવડાવી શકે છે, અન્ય બાબતો સાથે સાથે, કોઈપણ આરોપ અંગે ધરપકડ કરવામાં આવેલા કોઈપણ વ્યક્તિના. દક્ષિણ આફ્રિકન અધિનિયમની કલમો ૩૭(૧)(એ)(૧) અને (૨) તથા કલમ ૩૭(૧)(સી) આ મુજબ વાંચાય છે:

"૩૭. આરોપીના પ્રિન્ટ્સ અને શારીરિક દેખાવ અંગેની સત્તાઓ.(૧) કોઈપણ પોલીસ અધિકારી કરી શકે છે

(એ) કોઈપણ આરોપ હેઠળ ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિની; અથવા કલમ ૭૨ હેઠળ જામીન પર મુક્ત કરાયેલ અથવા ચેતવણી આપી મુક્ત કરાયેલ એવી કોઈપણ વ્યક્તિની; અંગુઠાના નિશાન, હથેળીના નિશાન અથવા પગના નિશાન લેવા અથવા એવા કોઈપણ નિશાન લેવડાવવા — (૧) કોઈપણ આરોપ હેઠળ ધરપકડ કરાયેલ કોઈપણ વ્યક્તિના; (૨) કલમ ૭૨ હેઠળ જામીન પર મુક્ત કરાયેલ અથવા ચેતવણી આપી મુક્ત કરાયેલ એવી કોઈપણ વ્યક્તિના; (૩) ક્ષ ક્ષ (જ) ક્ષ ક્ષ ક્ષ (પ) ક્ષ ક્ષ ક્ષ (બી) ક્ષ ક્ષ ક્ષ (સી) પરિછેદ (એ) (૧) અથવા (૨) માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ વ્યક્તિના શરીર પર કોઈ નિશાની, લક્ષણ અથવા ભિન્નતા દર્શાવતું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે કે કેમ અથવા કોઈ સ્થિતિ અથવા

દેખાવ દર્શાય છે કે કેમ તે નિર્ધારિત કરવા માટે તે જરૂરી માને એવા પગલાં લેવાઃ પરંતુ શરતે કે, સંબંધિત વ્યક્તિનો કોઈપણ રક્ત નમૂનો કોઈ પોલીસ અધિકારી લેશે નહીં, તેમજ જ્યાં સંબંધિત વ્યક્તિ સ્ત્રી હોય અને સંબંધિત પોલીસ અધિકારી સ્ત્રી ન હોય ત્યાં તે વ્યક્તિના શરીરની કોઈ તપાસ કોઈ પોલીસ અધિકારી કરશે નહીં;”

પડ વિચારણા માટે ઉપસ્થિત થયેલો પ્રથમ પ્રશ્ન એ હતો કે શું વ્યક્તિનો અવાજ શરીરની લાક્ષણિકતા અથવા ભિન્નપારખ દર્શાવતું લક્ષણ છે કે નહીં. દક્ષિણ આફ્રિકાની સર્વોચ્ચ અદાલતે ‘વોઈસ’ શબ્દનો ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી મુજબનો અર્થ આ રીતે વિચાર્યો હતો કે ‘૧. લેરિક્સ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થતો અને મોઢા દ્વારા ઉચ્ચારવામાં આવતો ધ્વનિ, વિશેષ કરીને બોલવામાં, બૂમ પાડવામાં, ગાયનમાં વગેરે માનવ ઉચ્ચાર. ૨. અવાજનો ઉપયોગ, ઉચ્ચાર. ૩. (ફોનેટિક) માત્ર સ્વાસથી નહીં પરંતુ સ્પરતંતુઓના અનુનાદ સાથે ઉચ્ચારવામાં આવતો ધ્વનિ’. અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું કે આથી અવાજ એ લેરિક્સમાં ઉત્પન્ન થતો અને મોઢા દ્વારા ઉચ્ચારવામાં આવતો એવો ધ્વનિ છે, જે શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને શરીર દ્વારા જ રચાય છે. તેથી, તેમાં કોઈ શંકા રહી શકતી નથી કે તે માનવ શરીરની ‘લાક્ષણિકતા’ છે (અર્થાત્ વિશિષ્ટ લક્ષણ અથવા ગુણના અર્થમાં). અવાજનો નમૂનો કલમ ૩૭માં વિશેષરૂપે ઉલ્લેખિત નહોતો હોવા છતાં, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે તે કલમ ૩૭ના વ્યાપમાં આવે છે. એવું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું કે કલમ ૩૭માં અવાજનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી કારણ કે તે શરીરની

‘અસંખ્ય’ લાક્ષણિકતાઓમાંથી એક છે, જેનો શબ્દપ્રયોગ સ્પષ્ટપણે વિચાર કરે છે. કલમ ૩૭ માત્ર આરોપીની શારીરિક દેખાવનો જ વિચાર કરે છે.

૫૭ વિ. લેવેક વિરુદ્ધ રેજલ. મેજિસ્ટ્રેટ, વાઈનબર્ગ (૨૦૦૩) ૧ ઓલ એસએ ૨૨૮એસસીએ) માં વધુમાં આ નોંધવામાં આવ્યું હતું કે અવાજ, હસ્તતાળીની છાપ અથવા અન્ય છાપોથી ભિન્ન રીતે, પોતે શરીરનો ભાગ નથી, તે સાચું છે. તે એક ધ્વનિ છે. પરંતુ, તે ધ્વનિ શરીરમાંથી ઉત્સર્જિત થતું પ્રકટન છે. અને જે શરીરમાંથી તે ઉત્સર્જિત થાય છે તે તેના સ્વરલહેજા, ધ્વનિમાત્રા અને વિશિષ્ટ ચઢાવ-ઉતાર નક્કી કરે છે. વધુમાં એવું પણ નોંધવામાં આવ્યું હતું કે આ જોગવાઈમાં એવું કંઈ સૂચિત થતું નથી કે તેમાં કલ્પિત ‘ભેદક લક્ષણો’ માત્ર સ્પર્શ અને દષ્ટિ (અથવા સ્વાદ કે ગંધ) જેવી ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય તેવાં લક્ષણો સુધી મર્યાદિત હોવા જોઈએ. દક્ષિણ આફ્રિકાની સર્વોચ્ચ અદાલતનું સંબંધિત અવલોકન ઉદ્ધૃત કરી શકાય.

૧૪. શ્રવણ, જેમ સ્પર્શ અથવા દષ્ટિ દ્વારા ભૌતિક લક્ષણોને ગ્રહણ કરવાની પદ્ધતિ છે, તેમ જ ભૌતિક પરિચય મેળવવાનો એક પ્રકાર છે. દષ્ટિબાધિત વ્યક્તિ માટે લોકો વચ્ચે ભેદ ઓળખવાનો તે ખરેખર સૌથી મહત્વપૂર્ણ સાધન છે. તેથી, કલમનો એવો અર્થઘટન કરવો કે જેમાં તે અવલોકિત કરેલી શરીરલક્ષણોની ‘ખાતરી કરવા’ની પદ્ધતિઓ માત્ર દૃશ્યમાન અથવા સ્પર્શનીય બાબતો સુધી જ સીમિત હોય, તે શબ્દશઃ અર્થના વિરુદ્ધ ગણાશે.

પટ દક્ષિણ આફ્રિકાની સર્વોચ્ચ અદાલતે ત્યારબાદ સ્વ-અપરાધસ્વીકારના પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો. તેણે નોંધ્યું કે આરોપીને અવાજના નમૂનાઓ આપવા ફરજ પાડવાથી તેમની વિરુદ્ધ ચાલી રહેલી અદાલતી કાર્યવાહી દરમિયાન મૌન રહેવાના તેમના અધિકારનો અથવા પોતાને જ દોષિત ઠરાવતાં પુરાવા ન આપવાના તેમના અધિકારનો ભંગ થાય છે, એવું માનવું ખોટું છે. વધુમાં એવું પણ નોંધાયું કે અવાજ રંગત, કાચા, અંગભંગ, નિશાનો અને છાપો જેવી જ શ્રેણીમાં આવે છે, એટલે કે ‘ઓટોપ્ટિક પુરાવા’ — આરોપીની પોતાની શારીરિક લક્ષણોમાંથી પ્રાપ્ત થતા પુરાવા. એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો કે સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ આરોપીના દૃશ્યમાન રીતે ઓળખી શકાય એવા શારીરિક ગુણધર્મો અને લક્ષણો તથા તેવા લક્ષણો વચ્ચે કોઈ ફરક નથી, જે કાયદા હેઠળ તેની પાસેથી સિરિજ અને વાયલ દ્વારા અથવા અવાજનો નમૂનો આપવા માટે બાધ્ય કરીને મેળવવામાં આવી શકે. બંને પૈકી કોઈ પણ સ્થિતિમાં આરોપીને સાક્ષ્યાત્મક અથવા સંદેશાત્મક સ્વરૂપના પુરાવા આપવા માટે ફરજ પાડવામાં આવતો નથી, અને બંને સ્થિતિમાં કોઈપણ સંવિધાનિક અધિકારનો ભંગ થતો નથી.

પટ દક્ષિણ આફ્રિકાની સર્વોચ્ચ અદાલતે લેવેક વિ. આર્ગલ. મેજિસ્ટ્રેટ, વાઈનબર્ગ માં, ત્યારબાદ આ બાબતનું પરીક્ષણ કર્યું કે કઈ જોગવાઈ હેઠળ મેજિસ્ટ્રેટ આરોપીને તેના અવાજના નમૂનાઓ આપવા માટે દિશાનિર્દેશ જારી કરી શકે. તેમાં નોંધવામાં આવ્યું કે કલમ ૩૭(૧)(અ)(૧) અને (૨) કોઈપણ પોલીસ અધિકારીને કોઈપણ આરોપ હેઠળ ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિના

આંગળીના નિશાન, હથેળીના નિશાન અથવા પગના નિશાન લેવા અથવા આવા નિશાનો લેવડાવવા સત્તા આપે છે. કલમ ૩૭(૧)(સી) માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કોઈપણ પોલીસ અધિકારી પેરાગ્રાફ (એ)(૧) અથવા (૨) માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ વ્યક્તિના શરીર પર કોઈ ચિહ્ન, લક્ષણ અથવા ભિન્નતાસૂચક વિશેષતા છે કે કેમ અથવા તેમાં કોઈ સ્થિતિ અથવા દેખાવ પ્રગટ થાય છે કે કેમ તે નિર્ધારિત કરવા માટે, તેને જરૂરી લાગે તેવા પગલાં લઈ શકે છે. ભલે 'અવાજનો નમૂનો' નો ક્યાંય વિશિષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો ન હતો, છતાં આ બંને જોગવાઈઓનું સંયુક્ત વાંચન કરતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની સર્વોચ્ચ અદાલતે ધાર્યું કે પોલીસ પાસે કલમ ૩૭(૧)(સી) હેઠળ આરોપીના અવાજના લક્ષણો અથવા ભિન્નતાસૂચક વિશેષતાઓ નિર્ધારિત કરવા માટે જરૂરી લાગે તેવા પગલાં લેવા સત્તા યથાવત્ હતી. તેમાં આરોપીને અવાજના નમૂનાઓ આપવા વિનંતી કરવાની સત્તાનો પણ સમાવેશ થતો હતો. અદાલતે વધુમાં નોંધ્યું કે આ સત્તાને, તેના અનુસંધાન, આરોપીને તેમ કરવા માટે આવશ્યક બનાવતા અદાલતી હુકમ દ્વારા યોગ્ય રીતે પૂરક બનાવી શકાય.

૬૦ તેથી, અંતિમ વિશ્લેષણમાં, મારું એવું મત છે કે ગુનાના આરોપી વ્યક્તિનો અવાજનો નમૂનો નોંધવા માટે તપાસ એજન્સીને અધિકૃત કરવાની મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા કેદી અધિનિયમની કલમ ૫ અને સંહિતાની કલમ ૫૩ માંથી અનુસરાવી શકાય છે. તપાસને સહાયરૂપ થવા માટે અવાજનો નમૂનો લેવા અનુમતિ આપતો હુકમ પારિત કરવાની આનુષંગિક અથવા નિહિત સત્તા મેજિસ્ટ્રેટને સંહિતાની

કલમ ૫૩ હેઠળ છે. મારો આ નિષ્કર્ષ કેદી અધિનિયમની સંબંધિત કલમો અને સંહિતાની કલમ ૫૩ ના અર્થઘટન પર આધારિત છે અને કાથી કાળુ ઓઘડના કેસમાં આ અદાલતે વ્યક્ત કરેલી આ ચિંતા સાથે પણ સુસંગત છે કે આરોપી વ્યક્તિને પોતે પોતાના વિરુદ્ધ દોષારોપક પુરાવો આપવા માટે બળજબરીથી મજબૂર કરવામાં આવે તે સામે તેનું રક્ષણ કરવું જેટલું જ આવશ્યક છે, તેટલું જ ગુનેગારોને ન્યાય સમક્ષ લાવવા માટે કાયદાના પ્રતિનિધિઓ અને કાયદાની અદાલતોને વૈધ સત્તાઓથી સશક્ત કરવું પણ આવશ્યક છે.

૬૧ દંડાત્મક અધિનિયમનું કડક અર્થઘટન કરવું જોઈએ તે સિદ્ધાંત સર્વત્ર લાગુ પડતો નથી. મુરલીધર મેઘરાજ લોચા વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ એસ.સી. ૧૯૨૯ માં, આ અદાલત ખાધ પદાર્થ ભેગસેળ નિવારણ અધિનિયમ, ૧૯૫૪ સાથે સંબંધિત પ્રશ્ન પર વિચારણા કરી રહી હતી. આ અદાલત તરફથી બોલતાં, કૃષ્ણ અચ્યર, ન્યાયાધીશે જણાવ્યું હતું કે કૂડ કાયદાઓનું કોઈપણ સંકીર્ણ અને દુરાગ્રહી, શબ્દશઃ અને કોશીય અર્થઘટન ગુનેગારને કાયદાની જાળમાંથી છટકી જવા માટે છિદ્રો છોડે તેવી શક્યતા ધરાવે છે અને તે નિરોત્સાહિત કરવું જોઈએ, તથા જાહેર આરોગ્ય અને રાષ્ટ્રની સંપત્તિના સંરક્ષણ માટે રચાયેલ દંડ કાયદાઓને નિષ્ફળ બનાવતાં જૂના સિદ્ધાંતોમાંથી ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્રે વિમુખ થવું જોઈએ. સમાન દૃષ્ટિકોણ કિસાન ત્રિમ્બક કોથુલા અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર એ.આઈ.આર. ૧૯૭૭ એસ.સી. ૪૩૫ માં અપનાવવામાં આવ્યો હતો. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર વિ.

નટવરલાલ દામોદરદાસ સોની એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૫૯૩ માં, કસ્ટમ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૫ અને ડિક્લેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા રૂલ્સના નિયમ ૧૨૬-એચ(૨)(ડી) સાથે સંબંધિત પ્રશ્ન પર વિચારણા કરતી વખતે, હાઇકોર્ટે આપેલું સંકીર્ણ અર્થઘટન એ કારણસર અસ્વીકારવામાં આવ્યું કે તે આ જોગવાઈઓની શક્તિ ક્ષીણ કરશે અને સોનાની દાણચોરી સામે લડવા માટેના હથિયાર તરીકે તેમને બિનઅસરકારક બનાવશે. વધુમાં એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું કે આ જોગવાઈઓનું એવું વિશિષ્ટ અર્થઘટન થવું જોઈએ કે જે દુષ્પ્રવૃત્તિને દમન કરે અને વિધાનમંડળે જે હેતુ ધ્યાનમાં રાખ્યો હતો તેને આગળ ધપાવે. તેથી, દંડાત્મક અધિનિયમને કડક અર્થઘટન આપવું કે નહીં તે દરેક કેસની હકીકતો પર આધાર રાખશે. જાહેર આરોગ્ય, રાષ્ટ્રની સંપત્તિના સંરક્ષણ અને જાહેર સુરક્ષાની વિચારણાઓ કોઈ નિશ્ચિત કેસમાં અદાલતને પ્રભાવિત કરી શકે છે અને તેને દંડાત્મક અધિનિયમને સંકીર્ણ અર્થઘટન ન આપવા માટે પ્રેરિત કરી શકે છે. આ કેસની હકીકતોમાં, હું પ્રિઝનર્સ એક્ટની જોગવાઈઓ અને સંહિતાની કલમ ૫૩ ને સંકીર્ણ અર્થઘટન આપવા માટે પ્રેરિત નથી. અદાલત ન્યાયિક નોંધ લઈ શકે છે કે સંચારના સાધનોમાં ભારે પ્રમાણમાં તકનીકી પ્રગતિ થઈ છે. ગુનેગારો ગુનાઓ કરવા માટે નવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. ફિરૌતી માટેનું અપહરણ, ઉઘરાણી, બ્લેકમેઇલ અને આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓ જેવા ગુનાઓના આચરણમાં લેન્ડલાઇન, મોબાઇલ ફોન અને વોઇસ ઓવર ઇન્ટરનેટ પ્રોટોકોલ (વીઓઆઈપી) નો ઉપયોગ વ્યાપક પ્રમાણમાં થઈ રહ્યો છે. તેથી, તપાસ એજન્સીઓના હાથ મજબૂત કરવા માટે, હું પ્રિઝનર્સ એક્ટની જોગવાઈઓ

અને સંહિતાની કલમ ૫૩ ને સંકીર્ણ અર્થઘટન આપવાને બદલે હેતુલક્ષી અર્થઘટન આપવા તરફ ઝુકાવ ધરાવું છું. જોકે, મને એવું જણાય છે કે પ્રિઝનર્સ એક્ટમાં સુધારો કરીને સંસદે વધુ સ્પષ્ટતા અને ચોકસાઈ લાવવાની જરૂર છે. સંહિતામાં પણ યોગ્ય રીતે સુધારો કરવાની જરૂર છે. ગુનાખોરીએ પોતાનું સ્વરૂપ બદલી નાખ્યું છે. તપાસ એજન્સી સમક્ષ નવા પડકારો ઉભા થયા છે. એ નોંધવું આવશ્યક છે કે કેટલાંક રાજ્યો દ્વારા પ્રિઝનર્સ એક્ટમાં અનેક સ્થાનિક સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે. જો જરૂરી સુધારાઓ સંસદ દ્વારા લાવવામાં આવે, તો તપાસ પ્રક્રિયામાં થયેલી તકનીકી અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિનો વધુ અસરકારક ઉપયોગ થઈ શકે. સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળ સુનિશ્ચિત સ્વઅપરાધસ્વીકાર વિરોધી અધિકારનું સંરક્ષણ કરવાની જરૂરિયાત અને ગુનેગારોને કાનૂની પકડમાં લાવવા માટે તપાસ એજન્સીના હાથ મજબૂત કરવાની જરૂરિયાત વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવા માટે આ જરૂરી છે.”

૨૮ લોર્ડશીપ ન્યાયાધીશ આફતાબ આલમે નીચે મુજબ ધાર્યું હતું:

“૬૮ પ્રથમ પ્રશ્ન અંગે, આ અદાલતના અગિયાર (૧૧) ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠના સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે વિ. કાથી કાલુ ઓઘડ એન્ડ અધર્સ [૧૯૬૨] ૩ એસ.સી.આર. ૧૦ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૮૦૮) ના નિર્ણય પર મુખ્યત્વે આધાર રાખીને, જેને વધુ તાજેતરના સેલ્વી એન્ડ અધર્સ વિ. સ્ટેટ ઓફ કર્ણાટક (૨૦૧૦) ૭ એસ.સી.સી. ૨૬૩ : (એ.આઈ.આર. ૨૦૧૦ એસ.સી. ૧૯૭૪ : ૨૦૧૦ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બલ્યુ. ૩૦૧૧) ના નિર્ણયમાં

અનુસરવામાં આવ્યો હતો, તેમણે ધારણ કર્યું હતું કે "તપાસ દરમિયાન પોલીસ દ્વારા આરોપીનો અવાજનો નમૂનો લેવો, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦ (૩) થી અવરોધિત થતું નથી." અનુચ્છેદ ૨૦ (૩) અંગે તેમણે લીધો હોય તે દૃષ્ટિકોણ સાથે હું વ્યાપક રીતે સહમત છું, પરંતુ બીજા પ્રશ્ન અંગે હું તેમની સાથે અસહમત હોવાથી, આરોપીને તેના/તેણીના અવાજનો નમૂનો આપવા માટે બાધ્ય કરવાની સંવિધાનિક માન્યતાનો પ્રશ્ન આ કેસમાં ખરેખર ઉદ્ભવતો નથી.

૬૯ બીજા પ્રશ્ન પર આવતાં, જેમ જોવામાં આવી શકે છે તેમ, તેમાં આ માન્યતા છે કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં આરોપીને પોતાનો અવાજનો નમૂનો આપવા માટે બાધ્ય કરવાની કોઈ જોગવાઈ નથી. સ્થિતિ એવી હોવા પરથી, મારા મત મુજબ, પ્રશ્નનો જવાબ માત્ર નકારાત્મક જ હોઈ શકે, આત્મદોષારોપણ વિરુદ્ધના બંધારણીય બાંહેધરીને અવગણીને પણ અને એ માન્ય રાખીને પણ કે આ સંદર્ભમાં કાયદામાં કોઈ જોગવાઈ કરવામાં આવે તો તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦ (૩) નું ઉલ્લંઘન ન કરે. તેમ છતાં, દેસાઈ ન્યાયમૂર્તિએ વિદ્વતાપૂર્ણ અને વિગતવાર ચર્ચા દ્વારા પ્રશ્નનો હકારાત્મક ઉત્તર આપ્યો છે. તેઓએ જે નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા છે ત્યાં સુધીના કઠિન માર્ગને ખૂબ જ મહેનતપૂર્વક અને કુશળતાપૂર્વક પાર કર્યો છે.

૭૦ પ્રથમ, દેસાઈ, ન્યાયાધીશ રાજ્ય તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી આ દલીલને દૃઢતાપૂર્વક નકારી કાઢે છે કે આ બાબતે કોઈ સ્પષ્ટ જોગવાઈના અભાવે, યોગ્ય તપાસ સુનિશ્ચિત કરવા માટે આરોપીને પોતાનો/પોતાની અવાજનો નમૂનો

આપવા હુકમ આપવો મેજિસ્ટ્રેટની અંતર્નિહિત અને પ્રત્યક્ષિત સત્તાઓની હદમાં આવતું હતું. આ સંદર્ભમાં, તેઓ નીચે મુજબ અવલોકન કરે છે:

૩૧...તપાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન પોલીસ બળનો ઉપયોગ કરતી હોય છે. કાયદાના શાસનથી સંચાલિત દેશમાં, પોલીસની એવી કાર્યવાહી કે જે કોઈ વ્યક્તિની શારીરિક અખંડિતતા પર અસર કરનાર હોય અથવા તેની વ્યક્તિગત ગૌરવને અસર કરનાર હોય, તેને કાનૂની મંજૂરી હોવી આવશ્યક છે. તે પોલીસ દ્વારા સત્તાના સંભવિત દુરુપયોગને અટકાવે છે. આ સ્થાપિત સિદ્ધાંત છે કે દરેક તપાસ સંહિતાની મર્યાદાઓની અંદર જ હાથ ધરવામાં આવવી જોઈએ. સંજોય ગુના બાબતે તપાસ કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ તે જે શરત પર અપાયેલી હોય તે શરતનું કડક પાલન કરીને જ કરવો જોઈએ. (સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાળ વિ. સ્વપન ગુહા (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૨ એસ.સી. ૯૪૯)). આરોપી સાથે કાયદા મુજબ કડક રીતે જ વર્તવું પડે. ભલે જ શારીરિક પુરાવાનો સંગ્રહ, જે આરોપી દ્વારા તપાસ અધિકારીને તેની વ્યક્તિગત જાણ પર આધારિત એવી માહિતી આપવાનું સમાન ન બને કે જે તેને પોતાને જ દોષિત ઠરાવતી હોય, તે અનુચ્છેદ ૨૦(૩) દ્વારા બાંધધરાયેલ રક્ષણનો ભંગ કરતું નથી એમ માનવામાં આવ્યું હોય, તોય તપાસ અધિકારી મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા તે કરવા માટે સત્તાધિકૃત કરવામાં આવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી આરોપી પાસેથી શારીરિક પુરાવો લઈ શકતો નથી. જે સત્તાઓ તેની પાસે નથી તે સત્તાઓ તે પોતે માની લઈ શકતો નથી. તે માત્ર મેજિસ્ટ્રેટ

દ્વારા આપવામાં આવેલા નિર્દેશના આધારે જ કાર્ય કરી શકે છે અને એવો નિર્દેશ જારી કરવાની સત્તા મેજિસ્ટ્રેટ પાસે હોવી આવશ્યક છે.

ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તેની સાથે હું સંપૂર્ણ સહમત છું.

૭૧ જોકે, મેજિસ્ટ્રેટની સ્વાભાવિક તથા અવ્યક્ત સત્તાઓના આધારે કરાયેલ રજૂઆતને અસ્વીકાર કર્યા બાદ, તે આરોપીને પોતાનો/પોતાની અવાજનો નમૂનો આપવા કહેવાની મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા શોધવા માટે “શોધ” કરે છે. તે હેતુસર તે (૧) આઈડેન્ટિફિકેશન ઓફ પ્રિઝનર્સ એક્ટ, ૧૯૨૦ ની જોગવાઈઓ, (૨) પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ અને (૩) ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમો ૩૧૧એ અને ૫૩ ને પસંદ કરે છે. તે નિષ્કર્ષે આવે છે અને ઠરાવે છે કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ અને ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૩૧૧એ કોઈ મદદરૂપ થતી નથી અને અવાજનો નમૂનો લેવા માટે મેજિસ્ટ્રેટ પાસેથી દિશાનિર્દેશ મેળવવા માટે આ બે જોગવાઈઓનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી, અને અંતે તે પોતાનો નિષ્કર્ષ આઈડેન્ટિફિકેશન ઓફ પ્રિઝનર્સ એક્ટ, ૧૯૨૦ ની જોગવાઈઓ તથા ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૫૩ પર આધારિત રાખે છે.

૭૨ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૫૩ મૂળરૂપે નીચે મુજબ છે:

૫૩. પોલીસ અધિકારીની વિનંતી પર તબીબ દ્વારા આરોપીની પરીક્ષા. (૧) જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને એવા સ્વરૂપના ગુનાના આરોપસર ધરપકડ કરવામાં આવે અને એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હોય કે તે એવા સંજોગોમાં આચરવામાં

આવ્યો છે કે જેમાં એવો વિશ્વાસ કરવા માટે યુક્તિસંગત આધાર હોય કે તેના શરીરની પરીક્ષા ગુનાના આચરણ અંગે પુરાવો પ્રદાન કરશે, ત્યારે સબ-ઇન્સ્પેક્ટરથી નીચી પદવીનો ન હોય એવા પોલીસ અધિકારીની વિનંતી પર કાર્યરત કોઈ નોંધાયેલ તબીબ માટે, તેમજ તેની સહાયમાં અને તેના નિર્દેશ હેઠળ સદ્ભાવથી કાર્યરત કોઈપણ વ્યક્તિ માટે, આવી ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિની એવી પરીક્ષા કરવી કાયદેસર ગણાશે જે એવા પુરાવા પ્રદાન કરી શકે તેવા હકીકતો નિર્ધારિત કરવા માટે યુક્તિસંગત રીતે આવશ્યક હોય, અને તે હેતુ માટે જેટલો બળપ્રયોગ યુક્તિસંગત રીતે આવશ્યક હોય તેટલો કરવો પણ કાયદેસર ગણાશે. (૨) જ્યારે પણ આ કલમ હેઠળ કોઈ સ્ત્રીની શારીરિક પરીક્ષા કરવાની હોય, ત્યારે તેવી પરીક્ષા માત્ર સ્ત્રી નોંધાયેલ તબીબ દ્વારા, અથવા તેની દેખરેખ હેઠળ જ કરવામાં આવશે.

૭૩ ઈસવીસન ૨૦૦૫માં, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં અધિનિયમ ૨૫/૨૦૦૫ દ્વારા અનેક સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા હતા. તે સુધારાઓમાં કલમ ૫૩માં એક સ્પષ્ટીકરણ ઉમેરવું તેમજ કલમો ૫૩-એ અને ૩૧૧-એનો સમાવેશ કરવો સમાવેશ પામતો હતો. કલમ ૫૩માં ઉમેરવામાં આવેલું સ્પષ્ટીકરણ નીચે મુજબ છે:-

[સ્પષ્ટીકરણ. આ કલમમાં અને કલમો ૫૩એ અને ૫૪માં, (એ) "પરીક્ષણ" માં રક્ત, રક્તના ડાઘ, શુક્ર, લૈંગિક ગુનાઓના કેસમાં સ્વેબ, થૂંક અને પસીનો, વાળના નમૂનાઓ અને આંગળીના નખના કાપણીઓનું પરીક્ષણ ડી.એન.એ.

પ્રોફાઇલિંગ સહિતની આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને તથા અન્ય એવા પરીક્ષણોનો સમાવેશ થશે, જે નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી કોઈ વિશિષ્ટ કેસમાં જરૂરી માને ; (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.) (બી) "નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી " નો અર્થ એવો તબીબી વ્યવસાયી કે જે ભારતીય મેડિકલ કાઉન્સિલ અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨ના ખંડ (એચ) માં વ્યાખ્યાયિત મુજબની કોઈ તબીબી લાયકાત ધરાવે છે (૧૯૫૬નું ૧૦૨) અને જેણું નામ રાજ્ય તબીબી નોંધપોથીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય.]

૭૪ દેસાઈ ન્યાયાધીશ અપીલકર્તાની તરફથી કરવામાં આવેલી તે રજૂઆત નામંજૂર કરે છે કે "સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં ઉલ્લેખિત 'આવા અન્ય પરીક્ષણો' શબ્દપ્રયોગ 'જે નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી આવશ્યક માને' એવા શબ્દો દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે " અને આ અદાલતના સેલ્વી કેસના નિર્ણય પર વિશેષ ભાર મૂકીને એવું ધારણ કરે છે:

૫૧...સંહિતાની કલમ ૫૩ની સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં આવેલ શબ્દની વ્યાખ્યામાં 'અને તેવી અન્ય કસોટીઓ' એવા શબ્દો ઉમેરીને, વિધાનમંડળે એ બાબતની કાળજી લીધી કે કોઈ ચોક્કસ કેસના હકીકતોમાં જે સમાન કસોટીઓ આવશ્યક બની શકે, તે 'પરીક્ષણ' શબ્દના વ્યાપમાં સમાવેશ પામે. વિધાનમંડળે આવશ્યક સાવચેતી રાખીને ઉક્ત વ્યાખ્યાને પરિપૂર્ણ નહીં પરંતુ સમાવેશક બનાવેલી છે અને 'ઈજસ્ટેમ જેનરિસ' ના સિદ્ધાંતની સહાયથી તે કાયદેસર રીતે મંજૂર મર્યાદાઓ સુધી વિસ્તરી શકે તેવી રાખેલી છે.

૭૫ હું સંપૂર્ણપણે સમજવામાં અસમર્થ છું કે કલમ ૫૩ની સ્પષ્ટીકરણ (એ) માં અવાજના નમૂનાનો સમાવેશ થાય છે એવું કેવી રીતે કહી શકાય, અને મારા મત અનુસાર સેલ્વી મામલાના નિર્ણયનો અનુપાત સ્પષ્ટીકરણમાં આવેલ ‘અન્ય આવી પરીક્ષાઓ’ શબ્દસમૂહનો વ્યાપ વધારો કરતો નથી, પરંતુ તેને મર્યાદિત કરે છે. મારા અભિપ્રાયે, પ્રશ્નમાં રહેલું આ સ્પષ્ટીકરણ માનવ શરીર સાથે સંબંધિત દ્રવ્યમાન અને સ્પર્શનીય વસ્તુઓ વિષે છે, અવાજ જેવી અશરીરી બાબત વિષે નથી.

૭૬ કલમ ૫૩ એવી પરિસ્થિતિમાં લાગુ પડે છે જ્યાં આરોપીની વ્યક્તિની તપાસથી ગુનાના આચરણ અંગે પુરાવો પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના હોય. આરોપીની વ્યક્તિની તપાસથી ગુનાના આચરણ અંગે પુરાવો મળશે કે નહીં તે નિઃસંદેહપણે સબ-ઇન્સ્પેક્ટરથી નીચા દરજ્જાના ન હોય એવા પોલીસ અધિકારીના સંતોષ પર નિર્ભર રહે છે. પરંતુ, એકવાર પોલીસ અધિકારી આરોપીની વ્યક્તિની તપાસ કરવા માટે નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયીને વિનંતી કરે, ત્યારબાદ કોઈ વિશિષ્ટ કેસમાં અન્ય કઈ કસોટીઓ (જે સ્પષ્ટપણે ગણાવી જણાવવામાં આવી છે તે સિવાય) જરૂરી થઈ શકે તે બાબતનો નિર્ણય માત્ર તબીબી વ્યવસાયી જ કરી શકે અને આરોપીને તેના પાસે મોકલનાર પોલીસ અધિકારી નહીં. તેથી, મારા મત મુજબ, અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલ શ્રી ડેવેએ કરેલી આ રજૂઆત યોગ્ય છે કે સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખિત વ્યાખ્યામાં દર્શાવેલી કસોટીઓ સિવાયની અન્ય કોઈ કસોટીઓ માત્ર એવી જ હોઈ શકે જે નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી કોઈ વિશિષ્ટ

કેસમાં જરૂરી માને. અને વધુમાં, કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી અવાજનો નમૂનો લઈ શકતો નથી.

૭૭ ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૫૩ સિવાય, દેસાઈ જે. ને મેજિસ્ટ્રેટની સત્તાનો વધુ એક સ્ત્રોત કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની કલમ ૫ માં મળે છે. અવાજ-છાપ ઓળખ અંગેના કેટલાક ટેકનિકલ સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કરીને, તેઓ આ રીતે ઠરાવે છે:

૩૯. આ રીતે, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે અવાજની પ્રિન્ટ દ્વારા ઓળખમાં ધ્વનિતરંગોની આવર્તન અને તીવ્રતાનું માપન સામેલ હોય છે. તેથી, મારા મત પ્રમાણે, વાણી-ધ્વનિના ધ્વનિતરંગોની આવર્તન અથવા તીવ્રતાનું માપન, કેદીઓ અધિનિયમમાં આવેલ 'માપન' શબ્દની સમાવેશક વ્યાખ્યાના વ્યાપક્ષેત્રમાં આવે છે

અને વધુમાં:

૪૦...અતઃ, પ્રિઝનર્સ અધિનિયમની કલમ ૨(એ) માં આવતાં 'માપ' શબ્દની સમાવેશક વ્યાખ્યામાં અવાજના નમૂનાનો સમાવેશ કરી શકાય છે એવી મારી નિષ્કર્ષને ઉપર ઉદ્ધૃત આ અવલોકનથી આધાર મળે છે કે અવાજના છાપો આંગળીઓના છાપો જેવા હોય છે. કલમ ૨(એ) મુજબ, માપમાં આંગળીઓના નિશાન અને પગના નિશાનનો સમાવેશ થાય છે. જો અવાજના છાપો આંગળીઓના છાપો જેવા હોય, તો તેઓ 'માપ' શબ્દના વિસ્તારમાં આવશે.

તે અંતે નિષ્કર્ષ આપે છે:

૪૦...અતઃ, મારું મત એવું છે કે કેદીઓ અધિનિયમની કલમ ૫ હેઠળ કાર્યરત મેજિસ્ટ્રેટ સંહિતા હેઠળની કોઈપણ તપાસ અથવા કાર્યવાહીના હેતુઓ માટે કોઈપણ વ્યક્તિને પોતાનો અવાજનો નમૂનો આપવા માટે નિર્દેશ આપી શકે છે.

હું સહમત થઈ શકતો નથી.

૭૮ કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અંગે મારા મત સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવા માટે, હું અધિનિયમના ઉદ્દેશ અને યોજનાનો ઉલ્લેખ કરી શકું છું. અધિનિયમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ચોક્કસ બળજબરીયાં ઉપાયો માટે માન્યતા આપવાનો છે (જે અન્યથા ફોજદારી અથવા અપકૃત્યજન્ય જવાબદારીને આમંત્રિત કરે), જેથી (૧) દોષિત ઠરાવાયેલા વ્યક્તિઓ, (૨) ચોક્કસ ગુનાઓ સંબંધે ધરપકડ કરાયેલા વ્યક્તિઓ, અને (૩) ચોક્કસ કિસ્સાઓમાં જામીનરૂપ સુરક્ષા આપવા આદેશિત વ્યક્તિઓની ઓળખ સરળ બને. અધિનિયમની યોજના નીચે મુજબ છે. પ્રથમ કલમ અધિનિયમના સંક્ષિપ્ત શીર્ષક અને તેની વ્યાપ્તિ સંબંધિત છે. બીજી કલમમાં વ્યાખ્યા જોગવાઈઓ છે અને તેમાં અનુક્રમે ખંડ (એ) અને (સી) માં ‘માપણીઓ’ અને ‘નિર્ધારિત’ ની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે, જે નીચે મુજબ છે:

૨. વ્યાખ્યાઓ. (૧) આ અધિનિયમમાં, વિષય અથવા પ્રસંગમાં કંઈ વિરુદ્ધ ન હોય તો, (૩) “માપણીઓ” માં આંગળીઓના છાપા અને પગલાંના છાપાનો

સમાવેશ થાય છે; (જ) એક્સ એક્સ એક્સ (સી) "વિહિત" નો અર્થ આ અધિનિયમ હેઠળ બનાવવામાં આવેલા નિયમો દ્વારા વિહિત કરાયેલ એવો થાય છે.

૭૯ ત્યારબાદ અધિનિયમની ત્રણ તાત્વિક જોગવાઈઓ આવે છે. કલમ ૩ દોષિત ઠરાવેલ વ્યક્તિઓના માપો વગેરે લેવાના વિષય સાથે સંબંધિત છે. તે નીચે મુજબ છે:

"૩. દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા વ્યક્તિઓના માપ વગેરે લેવું. દરેક વ્યક્તિ, જેને

(એ) એક વર્ષ અથવા તેથી વધુ અવધિ માટે કઠોર કેદથી દંડનીય કોઈપણ ગુનામાં દોષિત ઠેરવાયેલ હોય, અથવા એવા કોઈપણ ગુનામાં દોષિત ઠેરવાયેલ હોય કે જેના કારણે અનુવર્તી દોષારોપણ થવા પર તેને વધારેલી સજાને પાત્ર બનાવે; અથવા

(બી) ને ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૮૯૮ (૧૮૯૮ નું ૫) ની કલમ ૧૧૮ હેઠળ તેના સારા વર્તન માટે જામીનગીરી આપવા આદેશિત કરવામાં આવ્યો હોય, તો એવી માંગ કરવામાં આવે તો, તે નિર્ધારિત રીતથી પોલીસ અધિકારીને તેના માપદંડો લેવા અને તેનો ફોટોગ્રાફ લેવા દેવા પડશે. "

૮૦ કલમ ૪ દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યા ન હોય એવા વ્યક્તિઓના માપ, વગેરે લેવા વિશે છે. તે નીચે મુજબ છે:

૪. દોષિત ઠરાવવામાં ન આવેલ વ્યક્તિઓના માપદંડો વગેરે લેવાનું. કોઈપણ એવી વ્યક્તિ, જેને એક વર્ષ અથવા તેથી વધુ અવધિના કઠોર કારાવાસથી દંડનીય ગુનાના સંબંધમાં ધરપકડ કરવામાં આવી હોય, તે પોલીસ અધિકારી દ્વારા એવી માંગ કરવામાં આવે તો, નિર્ધારિત રીત મુજબ તેના માપદંડો લેવા દેવા બાધ્ય રહેશે.

૮૧ કલમ ૫ મેજિસ્ટ્રેટને કોઈ વ્યક્તિનું માપ લેવડાવવા અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવડાવવાનો હુકમ કરવાની સત્તા અંગે છે. તે નીચે મુજબ છે:

૫. કોઈ વ્યક્તિના માપ લેવામાં આવે અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે તે માટે મેજિસ્ટ્રેટની હુકમ આપવાની સત્તા. જો મેજિસ્ટ્રેટને એવું સંતોષ થાય કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૮૯૮ (૧૮૯૮નું ૫) હેઠળની કોઈ તપાસ અથવા કાર્યવાહી માટે કોઈ વ્યક્તિને તેના માપ લેવામાં દેવા અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં દેવા બાબતે નિર્દેશ આપવો યોગ્ય છે, તો તે તે બાબતે હુકમ કરી શકે છે, અને તેવા કિસ્સામાં જે વ્યક્તિ અંગે હુકમ સંબંધિત હોય તે વ્યક્તિને હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ સમય અને સ્થળે હાજર કરાશે અથવા તે હાજર રહેશે અને પોલીસ અધિકારી દ્વારા, જે કિસ્સો લાગુ પડે તે મુજબ, તેના માપ લેવામાં દેવા અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં દેવા પડશે: પરંતુ શરતે કે કોઈ વ્યક્તિનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે તે માટેનો કોઈ હુકમ પ્રથમ વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ સિવાય કરવામાં આવશે નહીં: વધુમાં શરતે કે આ કલમ હેઠળ કોઈ હુકમ ત્યારે સુધી કરવામાં આવશે નહીં, જ્યાં

સુધી તે વ્યક્તિને આવી તપાસ અથવા કાર્યવાહી સંબંધે કોઈ સમયે ધરપકડ કરવામાં આવી ન હોય.

૮૨ કલમ ૬ થી કલમ ૮ સુધીની બાકીની જોગવાઈઓ આકસ્મિક અથવા અનુસંગિક બાબતો સાથે સંબંધિત છે. કલમ ૬ માપણીઓ લેવાની પ્રક્રિયામાં કરવામાં આવતા પ્રતિકાર વગેરે સાથે સંબંધિત છે અને તે નીચે મુજબ છે:

"૬. માપ-નાપ વગેરે લેવામાં પ્રતિરોધ. (૧) જો આ અધિનિયમ હેઠળ કોઈ વ્યક્તિને તેના માપ-નાપ અથવા ફોટોગ્રાફ લેવામાં દેવા માટે ફરજિયાત કરવામાં આવ્યો હોય અને તે તેવી જ વસ્તુ લેવા દેવામાં પ્રતિકાર કરે અથવા ઈનકાર કરે, તો તે લેવા સુનિશ્ચિત કરવા માટે જરૂરી તમામ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો કાયદેસર ગણાશે.

(૨) આ અધિનિયમ હેઠળ માપણીઓ લેવાની અથવા ફોટોગ્રાફ લેવા દેવામાં પ્રતિકાર કરવો અથવા ઈનકાર કરવો, ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૮૬ (૧૮૬૦ નું ૪૫) હેઠળનો ગુનો માનવામાં આવશે."

૮૩ કલમ ૭ નિર્દોષ છૂટકારો મળ્યે ફોટોગ્રાફો અને માપના રેકૉર્ડ વગેરેના નાશ વિષે છે અને તે નીચે મુજબ છે:

નિર્દોષ છૂટકારો મળ્યે ફોટોગ્રાફો અને માપના રેકૉર્ડ વગેરેનો નાશ. જ્યાં કોઈ એવી વ્યક્તિ, જેને અગાઉ એક વર્ષ કે તેથી વધુ સમયની કઠોર કારાવાસથી દંડનીય ગુનામાં દોષિત ઠરાવવામાં આવી ન હોય, તેના માપ લેવામાં આવ્યા

હોય અથવા આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ અનુસાર તેનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવ્યો હોય, અને એવી વ્યક્તિને કોઈ અદાલત દ્વારા વિના વિચારણા મુક્ત કરવામાં આવી હોય અથવા મુક્તિ આપવામાં આવી હોય અથવા નિર્દોષ છૂટકારો આપવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં તે રીતે લેવામાં આવેલા બધા માપ અને બધા ફોટોગ્રાફો (નકારાત્મક પ્રતીઓ તથા નકલો બન્ને) નો, જો અદાલત અથવા (એવા પ્રસંગે જ્યાં એવી વ્યક્તિને વિના વિચારણા મુક્ત કરવામાં આવી હોય) જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ અથવા ઉપવિભાગીય અધિકારી લેખિતમાં નોંધવાના કારણોસર અન્યથા હુકમ ન કરે, તો નાશ કરવામાં આવશે અથવા તેને સોંપી દેવામાં આવશે.

૮૪ કલમ ૮ રાજ્ય સરકારોને નિયમો બનાવવાની સત્તા આપે છે અને તે નીચે મુજબ છે:

"૮. નિયમો બનાવવાની સત્તા. (૧) રાજ્ય સરકાર, [રાજ્યપત્રમાં જાહેરનામા દ્વારા,] આ અધિનિયમની જોગવાઈઓને અમલમાં મૂકવા માટે નિયમો બનાવી શકે છે.

(૨) વિશેષ કરીને અને ઉપરોક્ત જોગવાઈની સામાન્યતાને અશુભ રાખીને, આવા નિયમોમાં નીચે મુજબ જોગવાઈ કરી શકાશે — (એ) કલમ ૫ હેઠળ વ્યક્તિઓના ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવવા અંગેના પ્રતિબંધો; (બી) તે સ્થળો જ્યાં માપણીઓ અને ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવી શકે; (સી) જે પ્રકારની માપણીઓ લેવામાં આવી શકે તેની પ્રકૃતિ; (ડી) જે પદ્ધતિથી કોઈ વર્ગ અથવા વર્ગોની

માપણીઓ લેવામાં આવશે; (ઈ) કલમ ૩ હેઠળ વ્યક્તિનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે ત્યારે તે વ્યક્તિએ પહેરવાનો વેશ; અને (એફ) માપણીઓ અને ફોટોગ્રાફોના અભિલેખોના જતન, સલામત કસ્ટડી, નાશ અને નિકાલ અંગે. [(૩) આ કલમ હેઠળ બનાવવામાં આવેલો દરેક નિયમ, તે બનાવ્યા પછી શક્ય તેટલી વહેલી તકે, રાજ્ય વિધાનમંડળ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે.]”

૮૫ કલમ ૯ અંતે દાવાઓ પરનો પ્રતિબંધ નિર્ધારિત કરે છે.

૮૬ કલમો ૩, ૪ અને ૫નું સાવધાનીપૂર્વક વાચન કરવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ ત્રણ જોગવાઈઓ વ્યક્તિઓની ત્રણ શ્રેણીઓ સાથે સંબંધિત છે. કલમ ૩ દોષિત ઠરાવાયેલ વ્યક્તિ સાથે સંબંધિત છે. કલમ ૪ એવી વ્યક્તિ સાથે સંબંધિત છે જેને એક વર્ષ અથવા તેથી વધુ અવધિની સખત કેદથી દંડનીય ગુનાના સંદર્ભમાં ધરપકડ કરવામાં આવી હોય. કલમ ૫નો વ્યાપ કલમો ૩ અને ૪ કરતાં ઘણો વિશાળ છે અને તે એવી કોઈપણ વ્યક્તિ સાથે સંબંધિત છે, જેના માપદંડો અથવા ફોટોગ્રાફ લેવાં દંડ પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળની કોઈ તપાસ અથવા કાર્યવાહીના હેતુઓ માટે જરૂરી ઠરી શકે. વ્યક્તિઓની પ્રથમ બે શ્રેણીઓના કિસ્સામાં, માપદંડો લેવાનો અધિકાર પોલીસ અધિકારીમાં નિહિત છે; પરંતુ કલમ ૫ના કિસ્સામાં, તેના ઘણાં વધુ વિશાળ વ્યાપને ધ્યાનમાં લેતા, સત્તા મેજિસ્ટ્રેટમાં નિહિત છે, કોઈ પોલીસ અધિકારીમાં નહીં.

૮૭ નોંધવાનું છે કે “માપણીઓ” શબ્દપ્રયોગ માત્ર કલમ ૫ માં જ નહીં પરંતુ કલમો ૩ અને ૪ માં પણ આવે છે. તેથી, જો “માપણીઓ” શબ્દનો અર્થ

અવાજનું નમૂનું પણ સમાવેશ કરે એવો વાંચવામાં આવે, તો એક વર્ષ કે તેથી વધુ અવધિની કઠોર કેદથી દંડનીય ગુનાને લગતા કેસમાં કોઈ વ્યક્તિને ધરપકડ કરતી વખતે (અને અવાજનું નમૂનું તો સામાન્ય રીતે માત્ર એવા જ કેસોમાં જરૂરી બનતું હોય છે જેમાં સજા એક વર્ષ કે તેથી વધુ હોય!) કોઈપણ દરજ્જાનો પોલીસ અધિકારી કલમ ૫ હેઠળ મેજિસ્ટ્રેટ પાસેથી કોઈ દિશાનિર્દેશ મેળવ્યા વગર, પોતાની રીતે જ, ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિને તેનો/તેનો અવાજનો નમૂનો આપવા કહેવા સક્ષમ બની જાય. વધુમાં, એ જ માપદંડો લાગુ કરતાં, માત્ર અવાજનું નમૂનું જ નહીં પરંતુ અન્ય અનેક વૈધકીય પરીક્ષણો, ઉદાહરણ તરીકે, લોહીના પરીક્ષણો જેમ કે લિપિડ પ્રોફાઇલ, કિડની કાર્ય પરીક્ષણ, ચક્રત કાર્ય પરીક્ષણ, થાયરોઇડ કાર્ય પરીક્ષણ વગેરે, મગજનું સ્કેનિંગ વગેરે પણ કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમના અર્થમાં સમાન રીતે "માપણીઓ" તરીકે પાત્ર ઠરે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, એક વર્ષ કે તેથી વધુ અવધિની કઠોર કેદથી દંડનીય ગુનાને લગતા કેસમાં કોઈ વ્યક્તિની ધરપકડ કરતી વખતે, કોઈપણ દરજ્જાનો પોલીસ અધિકારી કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમની કલમ ૫ હેઠળ મેજિસ્ટ્રેટ પાસેથી કોઈ દિશાનિર્દેશ મેળવ્યા વગર અથવા ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૫૩ અથવા ૫૩એ ની જોગવાઈઓનો આશરો લીધા વગર, ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિનો માત્ર અવાજનો નમૂનો જ નહીં પરંતુ તેનો સંપૂર્ણ વૈધકીય પ્રોફાઇલ પણ મેળવી શકે તેવી સ્થિતિ સર્જાય. કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમની જોગવાઈઓને હું એટલી હદ સુધી વિસ્તૃત કરવું અસંભવ માનું છું.

૮૮ અહીં એ નિર્દેશ કરવું અનુચિત ન ગણાય કે કેદીઓની ઓળખ અંગેના અધિનિયમની કલમ ૮ હેઠળ નિયમ બનાવવાની સત્તાનો ઉપયોગ કરતાં કેટલાક રાજ્ય સરકારોએ નિયમો બનાવ્યા છે. મેં મહારાષ્ટ્ર, મધ્ય પ્રદેશ, ઓરિસ્સા, પોન્ડીચેરી અને જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યો દ્વારા બનાવાયેલા નિયમોની તપાસ કરી છે. તે નિયમોના અવલોકનથી એવું જણાય છે કે તમામ રાજ્ય સરકારોએ “માપ” નો અર્થ શરીર અથવા શરીરના અંગોના ભૌતિક માપ એવો સમજ્યો હતો. રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિયમોની રચના આ અદાલત માટે નિયમોમાંની જોગવાઈનું અર્થઘટન કરતી વખતે બંધનકારક ન ગણાય. પરંતુ આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે અવાજના નમૂના લેવાની રીત અને અવાજનો નમૂનો લેવા સક્ષમ વ્યક્તિ વગેરે બાબતે જોગવાઈઓ અધિનિયમમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અદાલતના નિર્દેશનું પાલન કરવામાં મુશ્કેલી ઊભી થઈ શકે છે.

૮૯ કેદીઓની ઓળખ અંગેના અધિનિયમની કલમ પના વ્યાપ વિષે પોતાના નિષ્કર્ષ પર પહોંચવા માટે દેસાઈ ન્યાયાધીશે વડી અદાલતના બે ચુકાદાઓનું વિચારણા કર્યું છે. તેમાંનો એક બોમ્બે વડી અદાલતનો સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન, નવી દિલ્હી વિ. અબ્દુલ કરીમ લાદસબ તેલગી અને અન્ય, ૨૦૦૫ ક્રિ એલ.જે. ૨૮૬૮નો છે અને બીજો દિલ્હી વડી અદાલતનો રાકેશ બિષ્ટ વિ. સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન, ૨૦૦૭ ક્રિ એલ.જે. ૧૫૩૦નો છે. તેમણે તેલગીના કેસમાં બોમ્બે વડી અદાલતના નિર્ણયને મંજૂરી આપી છે અને બિષ્ટના કેસમાં દિલ્હી વડી અદાલતના નિર્ણયને નામંજૂર કર્યો છે. બોમ્બેનો નિર્ણય

દેસાઈ ન્યાયાધીશે સ્વીકારેલા ઠીક એ જ તર્ક પર આધારિત છે કે કલમ ૨(એ)માં “માપ” ની વ્યાખ્યા એટલી વ્યાપક છે કે તેમાં અવાજનો નમૂનો પણ સમાવેશ પામે છે અને તેથી કોઈ વ્યક્તિને પોતાના અવાજનો નમૂનો આપવા હુકમ કરવાની સત્તા મેજિસ્ટ્રેટને છે. નિર્ણયનો સંબંધિત અવતરણ નીચે મુજબ છે: “એવું જે હોય તે હોય, કલમ ૫માં આવતો “માપ” એવો શબ્દ કલમ ૨(એ)માં વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો છે, જે આ મુજબ છે:

૨. વ્યાખ્યાઓ.— તે અધિનિયમમાં

(એ) “માપોમાં આંગળીઓના છાપ તથા પગલાંના છાપનો સમાવેશ થાય છે”.

ઉક્ત અભિવ્યક્તિ એક સમાવેશક શબ્દ છે, જેમાં આંગળીના છાપ અને પગલાંના છાપનો પણ સમાવેશ થાય છે. વધુમાં, શબ્દકોશીય અર્થ મુજબ ‘માપ’ નો અર્થ માપવાની ક્રિયા અથવા તેનો કોઈ દાખલો; માપણી દ્વારા નક્કી કરાયેલ પરિમાણ; વિગતવાર પરિમાણો એવો થાય છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે, અવાજના નમૂનાનું ભાષણ-ધ્વનિ તરંગોના સમય, આવર્તન અને તીવ્રતા ના આધારે વિશ્લેષણ અથવા માપણી કરી શકાય છે, જેથી રેકૉર્ડ કરાયેલ ટેલિફોનિક વાતચીતમાં જે વ્યક્તિએ બોલ્યું હોય અથવા ભાગ લીધો હોય તેના અવાજની સરખામણી અને ઓળખ કરી શકાય. મારા મતે, કલમ ૫ માં આવેલ “માપો” શબ્દપ્રયોગનો અર્થ એવો ગણી શકાય કે તેમાં ટેપ – રેકૉર્ડ કરાયેલ વાતચીતમાં અવાજની ઓળખ માટે હાથ ધરવામાં આવેલ ક્રિયાનો પણ સમાવેશ થાય. આવી અર્થઘટના હેતુલક્ષી ગણાશે અને તે ઉક્ત

અધિનિયમને કોઈ પ્રકારની હાનિ પહોંચાડ્યા વિના થશે, કારણ કે તેનો હેતુ નિર્દિષ્ટ વ્યક્તિઓની ઓળખનું લેખાંકન કરવું અથવા તેની નોંધ લેવી હતો.”

૯૦ ઉપર ચર્ચાયેલ કારણોસર, બોમ્બેના નિર્ણયમાં લેવામાં આવેલ મત સ્વીકારવા માટે હું અસમર્થ છું અને મારા મત મુજબ ટેલગી (૨૦૦૫ કિ એલ.જે. ૨૬૬૮) માં આપેલ નિર્ણય કાનૂનનું યોગ્ય પ્રતિપાદન નથી.

૯૧ બિષ્ટના કેસમાં દિલ્લી વડી અદાલતનો નિર્ણય ૨૩ જૂન, ૨૦૦૬ પહેલાંના સમયગાળાને સંબંધિત છે, જ્યારે ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતામાં અધિનિયમ ૨૫, ૨૦૦૫ દ્વારા કરવામાં આવેલ સુધારાઓ અમલમાં આવ્યા હતા. તેથી, તેમાં કલમો ૫૩ અથવા ૩૧૧એ નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નહોતો અને આરોપીનો અવાજનો નમૂનો બળજબરીપૂર્વક લેવો તે મુદ્દાનો વિચાર મુખ્યત્વે ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ની કલમ ૭૩ ના પ્રકાશમાં કરવામાં આવ્યો હતો. ભલે આ નિર્ણયમાં ૨૩ જૂન, ૨૦૦૬ ના રોજ અમલમાં આવેલી ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતાની જોગવાઈઓનો ઉલ્લેખ નથી, મારા મત મુજબ, તે યોગ્ય નિષ્કર્ષો સુધી પહોંચે છે.

૯૨ આ તબક્કે, હું ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય વિ. રામ બાબુ મિશ્રા (૧૯૮૦) ૨ એસ.સી.સી. ૩૪૩ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૭૯૧) માં આ અદાલતના નિર્ણયનો પણ ઉલ્લેખ કરી શકું છું, જેમાં અદાલતે આ પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો હતો કે તપાસ દરમિયાન આરોપીને તેની નમૂના લખાવટ આપવા માટે હુકમ કરવાની સત્તા મેજિસ્ટ્રેટને હતી કે નહીં. આ નિર્ણય સંબંધે નોંધવાની પ્રથમ

બાબત એ છે કે તે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં કલમ ૩૧૧એ દાખલ કરવામાં આવે તેનાથી ઘણાં પહેલાં આપવામાં આવ્યો હતો; હવે આ કલમ સ્પષ્ટપણે મેજિસ્ટ્રેટને સત્તા આપે છે કે તે સંહિતા હેઠળની કોઈપણ તપાસ અથવા કોઈપણ કાર્યવાહીના હેતુસર કોઈ વ્યક્તિને નમૂના હસ્તાક્ષર અથવા હસ્તલેખ આપવા હુકમ કરી શકે. રામ બાબુ મિશ્રામાં અદાલતે નોંધ્યું હતું કે કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમની કલમ ૫ ના વ્યાપમાથી હસ્તાક્ષર અને લખાવટને બહાર રાખવામાં આવ્યા છે, જો કે તેમાં આંગળીઓના છાપનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. તે નિર્ણયમાં અદાલતે યોગ્ય કાયદો બનાવવાનો એવો સૂચન કર્યો હતો કે જેથી મેજિસ્ટ્રેટોને આરોપી વ્યક્તિ સહિત કોઈપણ વ્યક્તિને નમૂના હસ્તાક્ષર અને લખાવટ આપવા માટે દિશાનિર્દેશ જારી કરવાની સત્તા પ્રદાન કરી શકાય. અદાલતે કરેલા આ સૂચનો ૨૫ વર્ષ પછી સાકાર થયા, જ્યારે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં કલમ ૩૧૧એ દાખલ કરવામાં આવી.

૯૩ રામ બાબુ મિશ્રા કેસમાં નિર્ણય આ અદાલત દ્વારા ૧૯ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૮૦ના રોજ આપવામાં આવ્યો હતો અને તે ૪ વર્ષના ૨૭ ઓગસ્ટે ભારતના કાનૂન આયોગે તેનો ૮૭મો અહેવાલ રજૂ કર્યો હતો, જેનો હેતુ કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ, ૧૯૨૦નું સંપૂર્ણ પુનર્ગઠન કરવાનો અને તપાસને સહાયરૂપ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિઓનો સમાવેશ કરીને તેને અદ્યતન બનાવવાનો હતો. અહેવાલના પરિચ્છેદ ૩.૧૬માં નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

“૩.૧૬ ધ્વનિ-છાપો અધિનિયમ દ્વારા આવરી લેવામાં ન આવેલ ભૌતિક પુરાવાના એક ઉદાહરણરૂપ છે ઘણીવાર, આરોપી વ્યક્તિને બોલાવવાનું તે હેતુસર ઈચ્છનીય બની રહે છે કે પોલીસને તેનો અવાજ સાંભળવાની અને તેને ગુનાહિત અપરાધીનો અવાજ તરીકે ઓળખવાનો પ્રયાસ કરવાની તક મળે ? જોકે, જો આરોપી એવો અવાજ આપવા ઇનકાર કરે, તો તેને તે કરવા માટે બળજબરી કરવા કોઈ કાનૂની અધિકૃતિ નથી, અને તે હેતુસર બળનો ઉપયોગ ગેરકાયદેસર ગણાશે.” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.)

વધુમાં, પરિચ્છેદ ૫.૨૬ માં નીચે મુજબ જણાવાયું હતું:

“૫.૨૬ અવાજની ઓળખ – હાલના સ્થિતિ કલમ ૫ નો વ્યાપ બીજા એક સંદર્ભમાં વિસ્તૃત કરવાની જરૂર છે. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળ પોલીસને અપાયેલી તપાસની સામાન્ય સત્તામાંથી આરોપીને પોતાના અવાજનો નમૂનો આપવા માટે કહેવાની સત્તા નિષ્પન્ન થાય જ એવું જરૂરી નથી. એવા કેસો જાણીતા છે જેમાં ગુનાહિત અપરાધીના અવાજ સાથે તુલના કરવા માટે આરોપીનો અવાજ મેળવવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ આરોપીને આવું કરવા માટે બાધ્ય કરી શકાય કે નહીં તે પ્રશ્ન ભારતમાં અત્યાર સુધી ચર્ચાયો હોય એવું લાગેતું નથી. ભારતમાં એવો કોઈ વિશિષ્ટ કાનૂની ઉપબંધ નથી જે પોલીસ અધિકારી અથવા અદાલતને આરોપી વ્યક્તિને પોતાના અવાજનો નમૂનો આપવા માટે કહેવાની સત્તા સ્પષ્ટપણે આપે.” (ભાર મૂકેલ)

૯૪ હું એક ક્ષણ માટે પણ એવો સૂચન કરતો નથી કે ઉપરોક્ત અવતરણો કોઈપણ રીતે અદાલત પર બંધનકારક છે, પરંતુ તેઓ સામાન્ય રીતે ભારતીય કેદીઓ અધિનિયમની જોગવાઈઓ વાંચતી વખતે, 'મેઝરમેન્ટ્સ' શબ્દપ્રયોગને કોઈ વિસ્તૃત અર્થ આપવાની કોઈ વૃત્તિ વિના, ન્યાયિક મનની પ્રતિક્રિયા શું રહે છે તે દર્શાવે છે.

૯૫ ત્યારબાદ અહેવાલે અવાજનો નમૂનો લેવાની જોગવાઈ ક્યાં યોગ્ય રીતે સમાવી શકાય તે અંગે ચર્ચા કરી; એટલે કે, કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમમાં કે પુરાવા અધિનિયમમાં કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં. તેમાં આ નિષ્કર્ષ અપાયો કે કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમની કલમ ૫ માં નીચે મુજબ સુધારો કરીને તેવી જોગવાઈનો સમાવેશ કરવો યોગ્ય રહેશે:

"૫.૩૨ (૧) જો કોઈ મેજિસ્ટ્રેટને ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૯૭૩ હેઠળની કોઈ તપાસ અથવા કાર્યવાહી હેતુસર, કોઈપણ વ્યક્તિને હુકમ આપવો જરૂરી અને અનુરૂપ છે તે બાબતે સંતોષ થાય

(એ) તેના માપ લેવાં અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે તે માટે મંજૂરી આપવી, અથવા

(બી) તેના હસ્તાક્ષર અથવા લખાણનો નમૂનો આપવા, અથવા

(સી) નિર્દિષ્ટ શબ્દો ઉચ્ચારીને અથવા નિર્દિષ્ટ ધ્વનિઓ પેદા કરીને પોતાના અવાજનો નમૂનો આપવા. મેજિસ્ટ્રેટ એવો હુકમ આપી શકે છે અને આવા હુકમ માટેના પોતાના કારણો નોંધશે.

(ર) જે વ્યક્તિ સાથે હુકમ સંબંધિત છે તે (એ) હુકમમાં નિર્દિષ્ટ સમય અને સ્થળે હાજર કરાશે અથવા હાજર રહેશે, અને (બી) મેજિસ્ટ્રેટના આદેશોને અનુરૂપ પોલીસ અધિકારી સમક્ષ, જે તે પરિસ્થિતિ મુજબ, તેના માપદંડો અથવા ફોટોગ્રાફ લેવામાં દેવા પડશે, અથવા નમૂના હસ્તાક્ષર અથવા લેખન આપવું પડશે, અથવા તેના અવાજનો નમૂનો આપવો પડશે.

(૩) કોઈપણ વ્યક્તિનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે તેવો હુકમ મહાનગર મેજિસ્ટ્રેટ અથવા પ્રથમ વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ સિવાય અન્ય કોઈ દ્વારા કરવામાં આવશે નહીં.

(૪) આ કલમ હેઠળ કોઈ હુકમ કરવામાં આવશે નહીં, જો સુધી તે વ્યક્તિને કોઈ સમયે આવી તપાસ અથવા કાર્યવાહી સંદર્ભે ધરપકડ કરવામાં આવી ન હોય.

(૫) જ્યાં કોઈ અદાલતે કોઈ ગુનાની સંજ્ઞાન લીધી હોય, ત્યાં મેજિસ્ટ્રેટ આ કલમ હેઠળ, તે ગુનાના આરોપી વ્યક્તિને એવો કોઈ નિર્દેશ આપશે નહીં, જે એવો મેજિસ્ટ્રેટ ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ની કલમ ૭૩ હેઠળ આપી શકે. "

૯૬ અહેવાલ, જેમ નોંધાયું છે તેમ, ૧૯૮૦માં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં ૨૦૦૫માં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે કલમ

પડમાં સ્પષ્ટીકરણ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું અને કલમો પડએ તથા ૩૧૧એ સંહિતામાં સમાવી લેવામાં આવી હતી. વોઈસ સેમ્પલનો સમાવેશ કલમ પડના સ્પષ્ટીકરણમાં અથવા કલમ ૩૧૧એમાં પણ કરવામાં આવ્યો નહોતો.

૯૭ શું અદાલતે હજી પણ એ બાબતે આગ્રહ રાખવો જોઈએ કે કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ હેઠળ તથા ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ પડના સ્પષ્ટીકરણમાં “ભાપ” ની વ્યાખ્યામાં અવાજનું નમૂનું સમાવેશ પામે છે? મારો જવાબ ના માં હશે.”

૨૯ અલાહાબાદ વડી અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે લીના કટિયાર (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“૨૯. તપાસ દરમિયાન ઓડિયો સી.ડી. આંક કા. ૨ માં નોંધાયેલ અવાજ સાથે સરખામણી કરવા માટે, જે આરોપીઓ સામે નીચલી અદાલતમાં કાર્યવાહી ચાલી રહી છે, તેમના અવાજનો નમૂનો લેવા અંગે નીચલી અદાલત હુકમ આપી શકે કે કેમ, તે પ્રશ્ન આ પ્રસંગે વિચારવા યોગ્ય બને છે. આ સંદર્ભમાં પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ વિચારવા યોગ્ય બને છે, જે નીચે મુજબ છે:

કલમ ૧૬૫. ન્યાયાધીશને પ્રશ્નો પૂછવાની અથવા દસ્તાવેજ રજૂ કરવાનો હુકમ કરવાની સત્તા. સંબંધિત હકીકતોની શોધ કરવા માટે અથવા તેમનો યોગ્ય પુરાવો મેળવવા માટે ન્યાયાધીશ પોતાની ઈચ્છા મુજબ, કોઈપણ સ્વરૂપે, કોઈપણ સમયે, કોઈપણ સાક્ષીને અથવા પક્ષકારોને, કોઈપણ તથ્ય વિશે, ભલે તે

સંબંધિત હોય કે અસંબંધિત, કોઈપણ પ્રશ્ન પૂછી શકે છે; અને કોઈપણ દસ્તાવેજ અથવા વસ્તુ રજૂ કરવાનો હુકમ આપી શકે છે; અને પક્ષકારો કે તેમના પ્રતિનિધિઓને આવા કોઈપણ પ્રશ્ન અથવા હુકમ સામે કોઈ વાંધો ઉઠાવવાનો અધિકાર રહેશે નહીં, તેમજ અદાલતની અનુમતિ વિના, આવા કોઈપણ પ્રશ્નના જવાબમાં આપવામાં આવેલા કોઈપણ ઉત્તર અંગે કોઈપણ સાક્ષીની ઉલટ-તપાસ કરવાનો પણ અધિકાર રહેશે નહીં: શરત એટલી કે ચુકાદો આ અધિનિયમ દ્વારા સંબંધિત જાહેર કરાયેલા અને યથાવિધિ સાબિત થયેલા હકીકતો પર આધારિત હોવો જોઈએ: વધુમાં એ પણ શરત છે કે આ કલમ કોઈપણ ન્યાયાધીશને કોઈપણ સાક્ષીને એવો કોઈ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા અથવા એવો કોઈ દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માટે બાધ્ય કરવાની સત્તા આપતી નથી, જેનો ઉત્તર આપવા અથવા જે રજૂ કરવા ઇનકાર કરવાનો તેવા સાક્ષીને કલમ ૧૨૧ થી ૧૩૧, બંને સહિત, હેઠળ અધિકાર હોત, જો તે પ્રશ્નો વિરોધી પક્ષ દ્વારા પૂછવામાં આવ્યા હોત અથવા તે દસ્તાવેજો તેની તરફથી મંગાવવામાં આવ્યા હોત; તેમજ ન્યાયાધીશ એવો કોઈ પ્રશ્ન પણ પૂછશે નહીં કે જે કલમ ૧૪૮ અથવા ૧૪૯ હેઠળ અન્ય કોઈ વ્યક્તિ માટે પૂછવો અયોગ્ય ગણાતો હોય; તેમજ અહીં અગાઉ અપવાદરૂપ રાખવામાં આવેલા કેસોને સિવાય, કોઈપણ દસ્તાવેજના પ્રાથમિક પુરાવાથી મુક્તિ આપશે નહીં.”

૩૦. પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ માં નિર્ધારિત કરવામાં આવેલી નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશની સત્તાઓને ધ્યાનમાં લેતાં, તે સ્પષ્ટ થાય છે કે

સંબંધિત હકીકતોની શોધ કરવા અથવા તેમનો યોગ્ય પુરાવો મેળવવા માટે, ગુનામાં તેમની સંડોવણી નિર્ધારિત કરવા તેમજ કેસમાં ન્યાયસંગત નિર્ણય પર પહોંચવા હેતુસર, નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશને અદાલતમાં આરોપી વ્યક્તિઓને તેમનો અવાજનો નમૂનો આપવા કહેવાનો પોતાની અધિકારક્ષેત્રની અંદર સંપૂર્ણ અધિકાર છે. અહીં ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય રહેશે કે નીચલી અદાલત આરોપીને એવી કોઈ હકીકત વિષે પૂછતી નથી જે તેના જ્ઞાનની અંદર હોય અને જેને જવાબ આપવા માટે તેને બળજબરી કરવામાં આવે તો તેને હાનિ પહોંચે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, નીચલી અદાલત આરોપીને પોતાના વિરુદ્ધ સાક્ષી બનવા માટે કહેતી નથી. મારા મત મુજબ અવાજનો નમૂનો શારીરિક બિન-સાક્ષ્યાત્મક પુરાવો છે; તેથી અવાજનો નમૂનો લેવો, ડી.એન.એ., વીર્ય, થૂંક, વાળ, લોહી, આંગળીનખ વગેરે જેવા શારીરિક બિન-સાક્ષ્યાત્મક પુરાવાથી સિદ્ધાંતતઃ ભિન્ન માનવામાં આવી શકતો નથી. અવાજનો નમૂનો લેવાથી કોઈ સાક્ષ્યાત્મક પ્રતિભાવ સંકળાતો નથી. આ સંદર્ભમાં પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૬૫-બી સંબંધિત છે, જે નીચે ઉદ્ઘૃત કરવામાં આવે છે:-

"કલમ ૬૫બી ઇલેક્ટ્રોનિક અભિલેખોની ગ્રાહ્યતા:

(૧) આ અધિનિયમમાં સમાવાયેલ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, ઇલેક્ટ્રોનિક અભિલેખમાં સમાવાયેલ કોઈપણ માહિતી, જે કમ્પ્યુટર દ્વારા ઉત્પન્ન કરાયેલ ઓપ્ટિકલ અથવા મેગ્નેટિક માધ્યમમાં કાગળ પર છાપવામાં આવી હોય, સંગ્રહિત, નોંધાયેલી અથવા નકલ કરવામાં આવી હોય (જેને આ પછી કમ્પ્યુટર

આઉટપુટ તરીકે ઓળખવામાં આવશે), તે પણ એક દસ્તાવેજ ગણાશે, જો આ કલમમાં ઉલ્લેખિત શરતો સંબંધિત માહિતી અને સંબંધિત કમ્પ્યુટરના સંદર્ભમાં પૂર્ણ થતી હોય, અને તે કોઈપણ કાર્યવાહી માં, મૂળના વધુ પુરાવા અથવા મૂળ રજૂ કર્યા વિના, પુરાવા તરીકે અથવા મૂળની કોઈપણ સામગ્રીના અથવા તેમાં જણાવેલ કોઈપણ હકીકતના, જે અંગે પ્રત્યક્ષ પુરાવો ગ્રાહ્ય હોય, ગ્રાહ્ય ગણાશે.

(૨) ઉપકલમ (૧) માં કમ્પ્યુટર આઉટપુટના સંદર્ભમાં ઉલ્લેખિત શરતો નીચે મુજબ રહેશે, એટલે કે:

(એ) માહિતી સમાવવામાં આવેલ કમ્પ્યુટર નિષ્પન્ન તે અવધિ દરમિયાન કમ્પ્યુટર દ્વારા ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું હતું, જે અવધિ દરમિયાન કમ્પ્યુટરનો નિયમિત રીતે ઉપયોગ, કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ કરવા પર કાયદેસર નિયંત્રણ ધરાવતી વ્યક્તિ દ્વારા તે અવધિ દરમિયાન નિયમિત રીતે ચલાવવામાં આવતી કોઈપણ પ્રવૃત્તિઓના હેતુઓ માટે, માહિતી સંગ્રહવા અથવા પ્રક્રિયા કરવા માટે કરવામાં આવતો હતો;

(બી) ઉક્ત સમયગાળા દરમિયાન, ઇલેક્ટ્રોનિક અભિલેખમાં સમાવિષ્ટ પ્રકારની માહિતી, અથવા જેમાંથી તેવી સમાવિષ્ટ માહિતી ઉત્પન્ન કરવામાં આવી હોય તે પ્રકારની માહિતી, ઉક્ત પ્રવૃત્તિઓના સામાન્ય પ્રવાહમાં નિયમિતપણે કમ્પ્યુટરમાં દાખલ કરવામાં આવતી હતી;

(સી) ઉલ્લેખિત અવધિના સમગ્ર મહત્વપૂર્ણ ભાગ દરમિયાન, કમ્પ્યુટર યોગ્ય રીતે કાર્યરત હતું અથવા, જો એવું ન હોય, તો એવી કોઈપણ અવધિ અંગે જેમાં

તે યોગ્ય રીતે કાર્યરત ન હતું અથવા તે અવધિના તે ભાગ દરમિયાન કાર્યરત સ્થિતિથી બહાર હતું, તેવી સ્થિતિ ઇલેક્ટ્રોનિક અભિલેખ અથવા તેની સામગ્રીની ચોકસાઈને અસર કરે તેવી નહોતી; અને

(ડી) ઇલેક્ટ્રોનિક અભિલેખમાં સમાવાયેલ માહિતી તે પ્રવૃત્તિઓના ઉદ્દેશિત સામાન્ય પ્રવાહમાં કમ્પ્યુટરમાં દાખલ કરવામાં આવેલી એવી માહિતીનું પુનરુત્પાદન કરે છે અથવા એવી માહિતીમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી છે.

(૩) જ્યાં કોઈ અવધિ દરમિયાન, ઉપકલમ (૨) ના ખંડ (એ) માં ઉદ્દેશિત મુજબ તે અવધિ દરમિયાન નિયમિત રીતે ચલાવવામાં આવતી કોઈપણ પ્રવૃત્તિઓના હેતુઓ માટે માહિતીના સંગ્રહ અથવા પ્રક્રિયા કરવાની ફરજ કમ્પ્યુટરો દ્વારા નિયમિત રીતે નિર્વહિત કરવામાં આવતી હતી, ભલે પછી

(એ) તે સમયગાળા દરમિયાન કાર્યરત રહેલા કમ્પ્યુટરોના સંયોજન દ્વારા; અથવા

(બી) તે સમયગાળા દરમિયાન અનુસરણમાં કાર્યરત વિવિધ કમ્પ્યુટરો દ્વારા; અથવા

(સી) તે સમયગાળા દરમિયાન ક્રમશઃ કાર્યરત કમ્પ્યુટરોના વિવિધ સંયોજનો દ્વારા; અથવા

(ડી) તે અવધિ દરમિયાન, જે કોઈપણ ક્રમે, એક અથવા વધુ કમ્પ્યુટરો તથા કમ્પ્યુટરોના એક અથવા વધુ સંયોજનોના અનુક્રમિક સંચાલનને સમાવેશ કરતી અન્ય કોઈપણ રીતમાં, તે અવધિ દરમિયાન તે હેતુ માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલા તમામ કમ્પ્યુટરોને આ કલમના હેતુઓ માટે એકમાત્ર કમ્પ્યુટર તરીકે ગણવામાં આવશે; અને આ કલમમાં કમ્પ્યુટર અંગેના ઉદ્દેશોનું તે મુજબ અર્થઘટન કરવામાં આવશે.

(જ) કોઈપણ કાર્યવાહી માં, જ્યાં આ કલમના બંને પુરાવા રૂપે નિવેદન રજૂ કરવાનું ઇચ્છિત હોય, ત્યાં નીચે પૈકી કોઈપણ બાબત કરતું પ્રમાણપત્ર, એટલે કે,

(એ) નિવેદન ધરાવતા ઇલેક્ટ્રોનિક અભિલેખને ઓળખીને અને તે કઈ રીતથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો તેનું વર્ણન કરીને;

(બી) તે ઇલેક્ટ્રોનિક નોંધનું કમ્પ્યુટર દ્વારા ઉત્પાદન કરવામાં આવ્યું હતું તે દર્શાવવાના હેતુસર યોગ્ય હોય તે રીતે, તે ઇલેક્ટ્રોનિક નોંધના ઉત્પાદન સાથે સંકળાયેલ કોઈપણ ઉપકરણની તેવી વિગતો આપવી; (સી) ઉપકલમ (૨) માં ઉદ્દેખિત શરતો જે વિષયો સાથે સંબંધિત હોય તેવા કોઈપણ વિષયનો સમાવેશ કરતું, અને સંબંધિત ઉપકરણના સંચાલન અથવા સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓના વ્યવસ્થાપન સાથે સંબંધિત જવાબદાર સત્તાવાર પદ ધરાવતા વ્યક્તિ દ્વારા સહી કરવામાં આવી હોવાનું દર્શાવતું (જે યોગ્ય હોય તે) પ્રમાણપત્રમાં જણાવવામાં આવેલ કોઈપણ બાબતનો પુરાવો ગણાશે; અને આ ઉપકલમના હેતુઓ માટે,

નિવેદન કરનાર વ્યક્તિના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન અને વિશ્વાસ મુજબ કોઈ બાબત જણાવવામાં આવી હોવાનું કહેવું પૂરતું ગણાશે.

(પ) આ કલમના હેતુઓ માટે, -

(એ) માહિતી કોઈ કમ્પ્યુટરને પૂરી પાડવામાં આવી હોવાનું માનવામાં આવશે, જો તે તેને કોઈપણ યોગ્ય સ્વરૂપમાં પૂરી પાડવામાં આવી હોય અને ભલે તે એમ સીધી રીતે અથવા (માનવીય હસ્તક્ષેપ સાથે કે વિના) કોઈપણ યોગ્ય ઉપકરણના માધ્યમથી પૂરી પાડવામાં આવી હોય;

(બી) શું કોઈ અધિકારી દ્વારા ચલાવવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓના ક્રમમાં, જો કોઈ માહિતી તે પ્રવૃત્તિઓના હેતુઓ માટે તે પ્રવૃત્તિઓના ક્રમ સિવાય અન્ય રીતે સંચાલિત કમ્પ્યુટર દ્વારા સંગ્રહિત અથવા પ્રક્રિયિત કરવામાં આવે તેવા દૃષ્ટિકોણથી પૂરી પાડવામાં આવે, તો એવી માહિતી, જો તે કમ્પ્યુટરને નિયમિત રીતે પૂરી પાડવામાં આવી હોય, તો તે માહિતી તે પ્રવૃત્તિઓના ક્રમમાં તેને પૂરી પાડવામાં આવી હોવાનું માનવામાં આવશે;

(સી) કમ્પ્યુટર નિષ્પન્નને કમ્પ્યુટર દ્વારા ઉત્પન્ન કરાયેલ માનવામાં આવશે, ભલે તે તેની દ્વારા સીધું ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું હોય અથવા (માનવીય હસ્તક્ષેપ સાથે કે તેના વિના) કોઈપણ યોગ્ય સાધનસામગ્રીના માધ્યમથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું હોય. સ્પષ્ટીકરણ.—આ કલમના હેતુઓ માટે, માહિતી અન્ય માહિતીમાંથી મેળવવામાં આવી હોવાનું કોઈપણ સંદર્ભ એ ગણતરી, તુલના

અથવા અન્ય કોઈપણ પ્રક્રિયા દ્વારા તેમાંથી મેળવવામાં આવી હોવાનું સંદર્ભ ગણાશે.]”

૩૧. આથી, ઉપરોક્ત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઓડિયો સી.ડી. આંક કા. ૨ માં રેકૉર્ડ કરાયેલ અવાજ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૬૫-બી હેઠળ ગ્રાહ્ય છે, તેથી જો ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા ઉક્ત પુરાવો સાબિત કરવાનો હોય તો કેસમાં ન્યાયસંગત નિર્ણય પર પહોંચવા માટે નીચલી અદાલત દ્વારા આરોપીનો અવાજનો નમૂનો લેવો અનિવાર્ય બની જાય છે; અન્યથા, ઉક્ત ઓડિયો સી.ડી., જેમાં અપહૃત વ્યક્તિને મુક્ત કરવા બદલ રકમરૂપ ખંડણીની માંગ અંગે આરોપી અને અરજદાર વચ્ચેની વાતચીતનું રેકૉર્ડિંગ છે, તે આરોપીની સંડોવણી નિર્ધારિત કરવા માટે પોલીસનો નિષ્ફળ પ્રયાસ સાબિત થાય. તેથી, આરોપીઓના અવાજના નમૂના લેવા બાબતે હુકમ કરવાનો નીચલી અદાલતનો નિર્ણય યોગ્ય હતો. તેથી, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ પરથી એવું જણાય છે કે હાલના ગુનામાં આરોપીઓની સંડોવણી નિર્ધારિત કરવા માટે ઓડિયો સી.ડી. આંક કા. ૨ માં રેકૉર્ડ કરાયેલ અવાજ સાથે તુલના કરવા હેતુસર આરોપીનો અવાજનો નમૂનો લેવા હુકમ કરવાની સત્તા નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશને છે અને એકવાર નીચલી અદાલતે તે માટે હુકમ કર્યો હોય, ત્યારબાદ જિલ્લામાં તેમજ રાજ્યમાં અવાજના નમૂનાની તપાસ માટેની સુવિધા ન હોવાના એકમાત્ર કારણસર આરોપીનો અવાજનો નમૂનો લેવડાવી તપાસ માટે મોકલાવવાની કાર્યવાહીનો વિચાર પડતો મૂકવો યોગ્ય નહોતો. તેથી, નીચલી અદાલતે આપેલો આક્ષેપિત

હુકમ કાનૂનની નજરે ટકી શકતો નથી. આથી, નીચલી અદાલતે તા. ૭.૧.૨૦૧૫ના રોજ આપેલો આક્ષેપિત હુકમ ગેરકાનૂની છે અને આરોપીઓના અવાજના નમૂના લેવા દિશાનિર્દેશ આપતા તા. ૮.૧૦.૨૦૧૪ અને ૩૧.૧૦.૨૦૧૪ના આદેશો યોગ્ય હતા.

૩૩. આજકાલ આરોપી વ્યક્તિઓ દ્વારા અતિ વિકસિત તકનીકો અપનાવીને જે રીતે ગુનાઓ આચરવામાં આવે છે અને સંચારના સાધનોમાં ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ ખૂબ જ વધી ગઈ છે, તે પરિસ્થિતિમાં ગુનેગારો ગુનાઓ કરવા માટે નવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. ખંડણી માટે અપહરણ, ઉઘરાણી, બ્લેકમેઈલ તથા આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓ જેવા ગુનાઓના આચરણમાં લેન્ડલાઈન, મોબાઈલ ફોન અને વોઈસ ઓવર ઇન્ટરનેટ પ્રોટોકોલ (વીઓઆઈપી) નો ઉપયોગ વ્યાપક પ્રમાણમાં થાય છે. હાલના કેસ પણ આવા ગુનાઓની એક શ્રેણીમાં આવે છે, જેમાં સંચારના આધુનિક સાધનો અપનાવીને ગુનો આચરવામાં આવ્યો છે, અને ગુનામાં આરોપી વ્યક્તિઓની સંડોવણી નિશ્ચિત કરવા તથા ન્યાય કરવા માટે, આરોપી વ્યક્તિઓના અવાજના નમૂનાઓ નીચલી અદાલત દ્વારા લેવાં અને પોલીસ દ્વારા ઓડિયો સી.ડી.માં રેકૉર્ડ કરાયેલા અવાજ સાથે, જે આંક કા. ૨ તરીકે ચિહ્નિત છે, સત્તાધિકૃત પ્રયોગશાળામાં પરીક્ષણ માટે મોકલવામાં આવાં, તે આવશ્યક છે. માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ આફતાબ આલમ પ્રત્યે સર્વોચ્ચ આદર સાથે, આ અદાલત પોતાના વિનમ્ર મત મુજબ રીતેશ સિંહા વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં

માનનીય સુશ્રી ન્યાયમૂર્તિ રંજના દેસાઈ દ્વારા અપનાવાયેલા અભિપ્રાય સાથે પણ સંમત થાય છે.”

૩૦ મને હેર લેડીશીપ જસ્ટિસ રંજના દેસાઈ દ્વારા આપેલ ચુકાદામાં બોમ્બે વડી અદાલતના સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન વિ. અબ્દુલ કરીમ લાડસાબ તેલગી [૨૦૦૫ ક્રિમિનલ લો જર્નલ ૨૮૬૮] ના કેસમાં આપેલ નિર્ણયનો ઉલ્લેખ મળે છે, જેમાં હિઝ લોર્ડશીપ એ.એમ. ખાનવિલકર, ન્યાયમૂર્તિ (તત્કાલીન હિઝ લોર્ડશીપ), એ ઉક્ત ચુકાદામાં નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“૧૪. આથી હું સામાવાળાઓની તરફેથી ઉઠાવવામાં આવેલી તે તકનીકી રજૂઆત તરફ આવું છું કે નીચલી અદાલત સમક્ષ દાખલ કરાયેલ અરજીમાં કાનૂનની કોઈ એવી સ્પષ્ટ જોગવાઈનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી જેના આધારે એવો રાહત હુકમ આપી શકાય. અગાઉ ઠેરવવામાં આવેલ મુજબ, આરોપીની અવાજની ઓળખ નિશ્ચિત કરવા માટે તપાસ એજન્સીને આરોપી પાસે તેના નમૂના અવાજ આપવાની માંગ કરવાની છૂટ છે. વધુમાં, કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની જોગવાઈઓનો પણ યોગ્ય રીતે ઉલ્લેખ કરી શકાય. આ અધિનિયમ ખાસ કરીને દોષિત ઠરાવાયેલા વ્યક્તિઓ અને અન્ય વ્યક્તિઓના માપ અને ફોટોગ્રાફ લેવામાં સત્તા આપવા સંબંધિત જોગવાઈઓ કરવાની દૃષ્ટિએ ઘડવામાં આવ્યો હતો, જેથી એવા વ્યક્તિઓની ઓળખનો દાખલો રાખી શકાય અથવા તેની નોંધ લઈ શકાય. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યને લાગુ પડતી રીતે અધિનિયમની કલમ ૫ આ મુજબ વાંચાય છે :

“પ. કોઈ વ્યક્તિનું માપ લેવડાવવાનો અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ પાડવાનો હુકમ કરવાની મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા. જો મેજિસ્ટ્રેટને એવું સંતોષ થાય કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૮૮૮ હેઠળની કોઈ તપાસ અથવા કાર્યવાહી માટે, કોઈ વ્યક્તિને તેનું માપ લેવડાવવા અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ પાડવા દેવા માટે નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે, તો તે તે અંગે હુકમ કરી શકશે, અને તેવી સ્થિતિમાં જે વ્યક્તિને આ હુકમ સંબંધિત હોય તે હુકમમાં દર્શાવેલ સમય અને સ્થળે હાજર કરાશે અથવા હાજર રહેશે અને, જે રીતે લાગુ પડે તે મુજબ, પોલીસ અધિકારી દ્વારા તેનું માપ લેવડાવશે અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ પાડવા દેશે : પરંતું કોઈ વ્યક્તિનો ફોટોગ્રાફ પાડવાનો નિર્દેશ કરતો કોઈ હુકમ જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ, ઉપવિભાગીય મેજિસ્ટ્રેટ, પ્રથમ વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ અને મેટ્રોપોલિટન મેજિસ્ટ્રેટ સિવાય કરવામાં આવશે નહિ.” વધુમાં એ પણ પરંતું રાખવામાં આવે છે કે આ કલમ હેઠળ કોઈ હુકમ ત્યારે સુધી કરવામાં આવશે નહિ જ્યાં સુધી એવી વ્યક્તિને આવી તપાસ અથવા કાર્યવાહી સાથે સંબંધિત રીતે કોઈક સમયે ધરપકડ કરવામાં આવી ન હોય.”

તેમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે જ્યારે મેજિસ્ટ્રેટને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળની કોઈ તપાસ અથવા કાર્યવાહી માટે કોઈ વ્યક્તિને તેનું “માપ” લેવડાવવા અથવા તેના “ફોટોગ્રાફ” પાડવા દેવા માટે નિર્દેશ કરવો યોગ્ય હોવાનો સંતોષ થાય. આવી દિશા સંબંધિત અદાલત દ્વારા, જો તપાસ એજન્સીની તરફથી આગ્રહ કરવામાં આવે, તો આપવામાં આવી શકે. પ્રથમ તો, સર્વોચ્ચ અદાલતે મલકાનીના કેસમાં (૧૯૭૩ ક્રિ એલજે ૨૨૮) (ઉપરોક્ત) જે રીતે ઠરાવ્યું છે તે મુજબ, ટેપ-રેકૉર્ડ કરાયેલ વાતચીત સંબંધિત ઘટનાના ફોટોગ્રાફ સાથે સરખાવી

શકાય તેવી છે. તેમ છતાં, કલમ ૫ માં આવેલ “માપ” શબ્દનો અર્થ કલમ ૨(એ) માં વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો છે, જે આ પ્રમાણે છે :

૨. વ્યાખ્યાઓ.— તે અધિનિયમમાં.....

(એ) “માપમાં આંગળીઓના છાપ અને પગલાંના છાપનો સમાવેશ થાય છે”. ઉક્ત અભિવ્યક્તિ સમાવેશક શબ્દપ્રયોગ છે, જેમાં આંગળીઓના છાપ અને પગલાંના છાપનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત, શબ્દકોશીય અર્થ મુજબ “માપ”નો અર્થ માપવાની ક્રિયા અથવા ઘટના; માપણી કરીને નિર્ધારિત કરાયેલ પરિમાણ; વિગતવાર પરિમાણો એવો થાય છે. વિજ્ઞાન અને પ્રૌદ્યોગિકીના વિકાસ સાથે, સમય, આવર્તન અને ભાષણ-ધ્વનિ તરંગોની તીવ્રતાના આધારે અવાજના નમૂનાનું વિશ્લેષણ અથવા માપન કરી શકાય છે જેથી તે વ્યક્તિનો અવાજ, જેણે રેકૉર્ડ કરાયેલ ટેલિફોનિક વાતચીતમાં બોલ્યું હોય અથવા ભાગ લીધો હોય, તેની સરખામણી કરી અને ઓળખ કરી શકાય. કલમ ૫ માં આવેલ “માપ” શબ્દપ્રયોગ, મારી દૃષ્ટિએ, ટેપ-રેકૉર્ડ કરાયેલ વાતચીતમાં અવાજની ઓળખના હેતુસર હાથ ધરવામાં આવતી ક્રિયાનો પણ સમાવેશ કરે છે એમ અર્થઘટિત કરી શકાય. આવું અર્થઘટન ઉદ્દેશ્યમૂલક ગણાશે અને તે ઉક્ત અધિનિયમને કોઈ આંચકો પહોંચાડ્યા વિના કરવામાં આવશે, કારણ કે તેનો હેતુ નિર્દિષ્ટ વ્યક્તિઓની ઓળખ નોંધવાની અથવા તેની નોંધ રાખવાની હતો. આ તર્કના આધાર પર, નીચેની અદાલતે તપાસ એજન્સી દ્વારા પ્રાર્થિત રાહત કાયદેસર રીતે મંજૂર કરી શકી હોત, જેથી તપાસ એજન્સીને ઇચ્છિત મુજબ

કેસમાં વધુ તપાસ કરવા સક્ષમ બનાવી શકાય. આ રીતે સમજીએ તો, તે સમયે તપાસ એજન્સીએ નીચલી અદાલત સમક્ષ દાખલ કરેલી અરજીમાં કાયદાની કોઈ નિર્દિષ્ટ જોગવાઈનો ઉલ્લેખ ન હોય તો પણ, એવી અરજી પર વિચાર કરવાની અથવા ઉક્ત રાહત મંજૂર કરવાની અધિકારક્ષેત્રનો અભાવ છે એવો આ કેસ નથી. જો આવી દિશા આપવામાં આવી હોત અને સામાવાળાઓએ સહકાર આપવા વિરોધ કર્યો હોત અથવા ઇનકાર કર્યો હોત, તો તેની પરિણતિ માટે ૧૯૨૦ના અધિનિયમની કલમ ૬ હેઠળ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. નિઃસંદેહ, આ હઠીલા આરોપી વિરુદ્ધ કાઢી શકાય તેવી પ્રતિકૂળ અનુમાન ઉપરાંત હોઈ શકે. ઉક્ત અધિનિયમની કલમ ૬ આ મુજબ છે :

"૬. માપમાપણી વગેરે લેવામાં પ્રતિકાર.— (૧) જો આ અધિનિયમ હેઠળ કોઈ વ્યક્તિને તેની માપમાપણી અથવા ફોટોગ્રાફ લેવામાં દેવું ફરજિયાત હોય અને તે તેવી માપમાપણી અથવા ફોટોગ્રાફ લેવડાવવા પ્રતિકાર કરે અથવા મંજૂરી આપવા ઇનકાર કરે, તો તે લેવાઈ રહે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે આવશ્યક તમામ ઉપાયોનો ઉપયોગ કરવો કાયદેસર ગણાશે.

(૨) આ અધિનિયમ હેઠળ માપણીઓ લેવા અથવા ફોટોગ્રાફ લેવા દેવામાં પ્રતિકાર કરવો અથવા ઇનકાર કરવો, ભારતીય દંડ સંહિતા, ૧૮૬૦ ની કલમ ૧૮૬ હેઠળનો ગુનો માનવામાં આવશે. "

૧૫. સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે વિ. કાઠી કાલુ ઓઘડ (૧૯૬૧

(૨) ક્રિ એલ.જે. ૮૫૬) (ઉપરોક્ત) કેસમાં ઉચ્ચારવામાં આવેલા સિદ્ધાંતનો

ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે. આ નિર્ણયના અનુરુદ્ધ ૧૦ માં એવું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે કે ગુનાની કાર્યક્ષમ અને અસરકારક તપાસમાં તથા ગુનેગારોને ન્યાય સમક્ષ લાવવામાં કોઈ અવરોધ ઉભા કરી શકાય નહીં. વધુમાં એવું પણ નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે કે આરોપીને પોતે જ પોતાના વિરુદ્ધ દોષારોપણ કરવા માટે બળજબરી ન થાય તે રીતે તેનું રક્ષણ કરવું જેટલું જરૂરી છે, તેટલું જ કાયદાના પ્રતિનિધિઓ અને કાયદાની અદાલતોને ગુનેગારોને ન્યાય સમક્ષ લાવવા માટે વાજબી સત્તાઓથી સજ્જ કરવું પણ જરૂરી છે. તેથી, મારા મત મુજબ, માત્ર એટલા કારણસર કે નીચલી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલ અરજીફોર્મમાં કોઈ ચોક્કસ જોગવાઈનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, અરજદારને અસફળ ઠરાવી શકાય નહીં. અન્ય કોઈપણ અભિગમ ન્યાયના હેતુઓને નિષ્ફળ બનાવશે.

૧૬. સામાવાળાઓની તરફથી લેવાયેલો અન્ય ટેકનિકલ આક્ષેપ પણ, કે આસિસ્ટન્ટ કમિશનર ઓફ પોલીસ અને ઇન્વેસ્ટિગેટિંગ ઓફિસર, સ્ટેમ્પિટ, બેંગલોર દ્વારા કરવામાં આવેલી અરજી પર નીચલી અદાલતે અગાઉ કરેલો હુકમ, તેને અંતિમ બનવા દેવામાં આવ્યો હોવાથી, અરજદારને બંધનકારક રહેશે, મને માન્ય થતો નથી. પ્રથમ તો, અગાઉની અરજી નિર્વિવાદ રીતે કોઈ બીજી એજન્સી દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી હતી, જે અન્ય રાજ્યમાં બાકી રહેલા કેસની તપાસમાં સંકળાયેલી હતી, અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યની તપાસ એજન્સી અથવા સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન માટે તથા તેની તરફથી નહોતી. તેથી, અરજદારને ફગાવી દેવા માટે તે આધાર બની શકતો નથી. કોઈપણ રીતે, માન્ય

રાખીએ કે ઉક્ત હુકમ વિશેષ ન્યાયાધીશને બંધનકારક રહેશે, છતાં મુદ્દો ઉચ્ચ અદાલત સમક્ષ અપીલમાં હોવાને કારણે, એવા નિર્ણયની યોગ્યતા તપાસવા માટે ઉચ્ચ અદાલત હંમેશા સક્ષમ છે (જુઓ ૧૯૭૭ (૨) એસ.સી.સી. ૧૫૫ (પરા ૧૫) : (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૭ એસ.સી. ૧૦૧૧, પરા ૧૪), જસરાજ ઈન્દર સિંહના કેસમાં). એવું દેખાય છે કે ૩૦મી સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૩ના અગાઉના હુકમમાં, નીચલી અદાલતે માત્ર એટલું જ નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે આરોપીઓ નમૂનાત્મક અવાજ આપવા ઈચ્છુક નહોતા. આ હુકમના અગાઉના ભાગમાં હું આ પાસાં પર પહેલેથી જ વિચારણા કરી ચૂક્યો છું કે આરોપીઓની ઈચ્છા કે અનિચ્છાનું કોઈ મહત્વ નથી.

૧૭. સામાવાળાઓ તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલ છેલ્લો દલીલ એવો છે કે ઉલ્લેખિત ટેલિફોનિક ટેપ પરની વાતચીત કાર્ટાટક રાજ્યમાં નોંધાયેલ બીજા એક ગુનાના સંબંધમાં તપાસ દરમિયાન રેકૉર્ડ કરવામાં આવી છે અને તેના પર ભરોસો મુકવામાં આવી શકતું નથી; તે દલીલ પણ મને સ્વીકાર્ય લાગતી નથી. હાલમાં પ્રાપ્ત માર્ગદર્શનના આધારે, અરજદારની આ દલીલમાં મને તત્ત્વ જણાય છે કે બંને કેસોમાં સામાન્ય હોવાને કારણે આવી સાબિતીનો ઉપયોગ બંને કેસોમાં થઈ શકે. તેમ છતાં, આ વિનંતિ અંગે હું કોઈ અંતિમ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાનું ટાળું છું, કારણ કે મારા મત પ્રમાણે, તેની ગ્રાહ્યતાનો પ્રશ્ન જ્યારે અને જેમ પ્રસંગ ઉદ્ભવે ત્યારે નીચલી અદાલત દ્વારા યોગ્ય રીતે વિચારવામાં આવી શકે. એટલું નોંધવું પૂરતું છે કે આ આધાર, આંક ૧૫૬ ધરાવતી હાલના અરજીમાં કાર્યવાહી

ના આ તબક્કે તપાસ એજન્સી દ્વારા માગવામાં આવેલી મર્યાદિત રાહત પર વિચાર કરવા માટે સંબંધિત નથી.

૧૮. પડકારાયેલ હુકમમાં નીચલી અદાલતે નોંધેલા કારણો જેટલા અંશે સંબંધિત છે, તે ટકી શકતાં નથી. કર્ણાટક પોલીસ દ્વારા દાખલ કરાયેલી સમાન અરજી અંગેનું પ્રથમ કારણ આ હુકમના અગાઉના ભાગમાં પહેલેથી જ વિચારવામાં આવી ચૂક્યું છે. બીજું કારણ એ કે અવાજ નિષ્ણાતો સરળતાથી કોઈપણ વ્યક્તિનો અવાજ કૃત્રિમ રીતે બનાવી શકે અથવા તેમાં ચેડાં કરી શકે, અથવા ત્રીજું કારણ એ કે જો આરોપીઓને અવાજનો નમૂનો આપવા માટે બાધ્ય કરવામાં આવે તો તેઓ પોતાનો અવાજ પણ બદલી શકે, અથવા ચોથું કારણ એ કે બાધ્યતાપૂર્વક નિષ્ણાત દ્વારા અવાજનો નમૂનો નોંધવો મુશ્કેલ રહેશે, આ તમામ કારણો આંક ૧૫૬ની વિષયક અરજીમાં માંગવામાં આવેલી મર્યાદિત રાહતના વિચાર માટે સંબંધિત નથી. તે બાબતો, અદાલત સમક્ષ રજૂ થયેલા પુરાવાના સ્વરૂપ પર આધાર રાખીને, તે પુરાવાની ગ્રાહ્યતા અંગે નિર્ણય કરવા માટે, વિચારણા દરમિયાન પ્રાસંગિક બની શકે. આગળનું કારણ, જેને નીચલી અદાલતે મહત્વ આપ્યું, તે એવું હતું કે કારણ કે આરોપીઓ પોતાના અવાજના નમૂના આપવા અનિચ્છુક હતા, તેથી તેમના વિરુદ્ધ પ્રતિકૂળ અનુમાન દોરી શકાય. અરજદાર તરફના વકીલે યોગ્ય રીતે સૂચવ્યું છે કે ઉપરોક્ત અવલોકન આતંકવાદી પ્રવૃત્તિઓ નિવારણ અધિનિયમ, ૨૦૦૨માં નિર્દિષ્ટ જોગવાઈના સંદર્ભમાં કરવામાં આવ્યું છે, જ્યારે જે વિશેષ અધિનિયમ હેઠળ આરોપીઓનો

વિચાર ચાલી રહ્યો છે તેમાં આવી જોગવાઈ નથી. હકીકતમાં, પ્રતિકૂળ અનુમાનનો પ્રશ્ન તો ત્યારે જ ઊભો થાય જ્યારે પ્રથમ તબક્કે તપાસ એજન્સીને તેમની માંગ મુજબ આરોપીઓનો અવાજનો નમૂનો લેવા પરવાનગી આપવામાં આવી હોય અને ત્યારબાદ આરોપીઓએ તેનો વિરોધ કર્યો હોય અથવા ઇન્કાર કર્યો હોય. બાબતને કોઈપણ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે, તો નીચલી અદાલતનો પડકારાયેલ નિર્ણય ટકી શકતો નથી.”

૩૧ દિલ્હી વડી અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે, સુધીર ચૌધરી વિ. સ્ટેટ [૨૦૧૫(૨) જે.સી.સી. ૧૪૪૭] ના કેસમાં, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“૧૩. પોતાને જ દોષિત ઠેરવવા વિરુદ્ધનો હક ભારતના બંધારણ તેમજ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, બંને હેઠળ એક આવશ્યક સુરક્ષા છે. તેના આધારરૂપ તર્કનો સંબંધ બે હેતુઓ સાથે છે – પ્રથમ, આરોપી દ્વારા કરવામાં આવેલા નિવેદનો વિશ્વસનીય રહે તે સુનિશ્ચિત કરવાનો અને દ્વિતીય, આવા નિવેદનો સ્વૈચ્છિક રીતે કરવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરવાનો. અનેક પ્રસંગોમાં, ગુનામાં સંદિગ્ધ અથવા આરોપિત વ્યક્તિને બળજબરી, ધમકી અથવા લાલચના ઉપાયો દ્વારા પોતાની તરફેણી સાક્ષી આપવા મજબૂર કરવામાં આવી શકે છે. આવા કિસ્સામાં, આવી સાક્ષી ખોટી હોવાની શક્યતા વધુ હોય છે. ખોટી સાક્ષી અઈચ્છનીય છે, કારણ કે તે નીચલી અદાલતમાં ચાલતી કાર્યવાહી અને અનુસર્જિત રીતે કેસના નિર્ણયની અખંડિતતામાં અવરોધ ઊભો કરે છે. અસ્વૈચ્છિક અથવા બળજબરીથી અપાયેલ સાક્ષી ન્યાયાધીશ અને સરકારી

વકીલને ભ્રમિત કરવાની વધુ શક્યતા ધરાવે છે અને તેનાથી ન્યાયભંગ સર્જાઈ શકે છે. તપાસ દરમિયાન પણ, ખોટું નિવેદન તપાસના પ્રયત્નોમાં વિલંબ અને અવરોધ ઊભા કરવાની શક્યતા ધરાવે છે. જો અસ્વૈચ્છિક નિવેદનોને નીચલી અદાલતમાં સહેલાઈથી પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે, તો તપાસકર્તાને બળજબરી, ધમકી, લાલચ અથવા છેતરપિંડીના ઉપાયો દ્વારા આવા નિવેદનો મેળવવા માટે પ્રબળ પ્રેરણા મળશે. આ જ કારણસર ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળ આપેલો હક “મૌલિક અધિકાર” તરીકે માનવામાં આવે છે. તે તપાસ દરમિયાન પોલીસના વર્તન પર નિયંત્રણરૂપ કામ કરે છે. બળજબરીથી અપાયેલ સાક્ષીને બહિષ્કૃત કરવું મહત્વનું છે; અન્યથા, તપાસકર્તાઓ નિયમિત બાબત તરીકે બળપૂર્વક માહિતી મેળવવા વધુ વળશે. તેમ છતાં, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળ જે બાબત પ્રતિબંધિત છે તે વ્યક્તિગત જ્ઞાનના આધારે એવી માહિતી આપવી છે જે પોતે જ દોષારોપણ તરફ દોરી શકે અથવા પુરાવાની કડીમાં એક કડી પૂરું પાડે. પરંતુ, પોતાને જ દોષિત ઠેરવવા વિરુદ્ધનો નિયમ (૧) શારીરિક પદાર્થો અને અન્ય ભૌતિક વસ્તુઓ જેવા દ્રવ્યરૂપ પુરાવાના સંગ્રહને; અને (૨) તપાસકર્તાને પહેલેથી જ જાણીતાં હકીકતો સાથે સરખામણી માટે વપરાતા નિવેદનને, પ્રતિબંધિત કરતો નથી.

૧૫. સેલ્વી અને અન્ય વિ. કર્ણાટક રાજ્ય, (૨૦૧૦) ૭ એસ.સી.સી. ૨૬૩, માં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું:

“૧૪૫. આગળનો મુદ્દો એ છે કે શું આક્ષેપિત પરીક્ષણોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા પરીણામો “સાક્ષ્યાત્મક બલાત્કાર” સમાન બને છે અને તેથી અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળના પ્રતિબંધને આકર્ષે છે કે નહીં. આ હેતુસર, કયા તત્વોથી “સાક્ષ્યાત્મક બલાત્કાર” રચાય છે અને સાક્ષ્યાત્મક ક્રિયાઓને ભૌતિક પુરાવાના સંકલનથી કેવી રીતે અલગ પાડવામાં આવે છે તે અંગેના પૂર્વનિર્ણયોનું અવલોકન કરવું આવશ્યક છે. સાક્ષ્યાત્મક સ્વરૂપના પુરાવા અને ભૌતિક સ્વરૂપના પુરાવા વચ્ચેનો સ્પષ્ટ ભેદ સિવાય પાછા, સાક્ષ્યાત્મક ક્રિયાઓના કેટલાક સ્વરૂપો અનુચ્છેદ ૨૦(૩)ના કાર્યક્ષેત્રની બહાર આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, બળજબરીપૂર્વક નમૂનાત્મક સહી અને હસ્તલેખના નમૂનાઓ મેળવવાની ક્રિયાઓ સાક્ષ્યાત્મક સ્વરૂપની હોવા છતાં, જો તે તપાસકર્તાઓને પહેલેથી જ જાણિત હકીકતો અથવા સામગ્રી સાથે ઓળખ માટે અથવા પુષ્ટિકરણ માટે વપરાતી હોય, તો તે સ્વતઃ દોષારોપક બનતી નથી. અનુચ્છેદ ૨૦(૩)નું સંરક્ષણ વિસ્તારવા માટે સંબંધિત વિચારણા એ છે કે શું આવી સામગ્રી સ્વયં દોષારોપણ તરફ દોરી જવાની સંભાવના ધરાવે છે અથવા “પુરાવાની સાંકળમાં એક કડી પૂરું પાડે છે” જે એ જ પરીણામ તરફ દોરી શકે. તેથી, બળજબરીથી પ્રાપ્ત કરાયેલ સાક્ષ્યના અંતર્વિષય પર આધાર રાખવો અનુચ્છેદ ૨૦(૩)ના પ્રતિબંધની અંદર આવે છે, પરંતુ તપાસકર્તાઓને અગાઉથી જાણિત હકીકતો સાથે ઓળખ માટે અથવા પુષ્ટિકરણ માટે તેનો ઉપયોગ અવરોધિત નથી. એક્સ એક્સ એક્સ એક્સ એક્સ એક્સ એક્સ

૧૫૩. કાથી કાલુ ઓઘડ [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૮૦૮ : (૧૯૬૧) ૨ કિ એલ.જે. ૮૫૬ : (૧૯૬૨) ૩ એસ.સી.આર. ૧૦] માં બહુમતીનો નિર્ણય નિયંત્રક પૂર્વનિર્ણય હોવાથી, “સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી”ના વ્યાપને સમજવા માટેના બે મુખ્ય આધારભૂત તત્વોને પુનઃસ્થાપિત કરવું ઉપયોગી રહેશે. પ્રથમ એવું છે કે સામાન્ય રીતે મૌખિક અથવા લેખિત નિવેદનો, જે સંબંધિત હકીકતો અંગે કોઈ વ્યક્તિના અંગત જ્ઞાનને વ્યક્ત કરે છે, તે “અંગત સાક્ષ્ય” સમાન બને છે અને તેથી અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળ કલ્પાયેલ પ્રતિબંધની અંદર આવે છે. મોટાભાગના કેસોમાં, આવા “અંગત સાક્ષ્ય” ને શરીરજન્ય પદાર્થો અને અન્ય ભૌતિક વસ્તુઓ જેવા ભૌતિક પુરાવાથી સહેલાઈથી અલગ ઓળખી શકાય છે. બીજું આધારભૂત તત્વ એવું છે કે કેટલાક કેસોમાં મૌખિક અથવા લેખિત નિવેદનો પર આધાર રાખી શકાય, પરંતુ ફક્ત ઓળખ અથવા તેવા હકીકતો અને સામગ્રી સાથેની તુલના કરવાના હેતુસર જ, જે પહેલેથી જ તપાસકર્તાઓના કબજામાં હોય. અનુચ્છેદ ૨૦(૩) નો પ્રતિબંધ ત્યારે આહ્વાન કરી શકાય છે જ્યારે નિવેદનો પોતે જ આરોપારોપણ તરફ દોરી જવાની શક્યતા ધરાવતા હોય અથવા તે માટે આવશ્યક “પુરાવાની સાંકળમાં એક કડી પૂરી પાડે”. અમે ખાસ ભારપૂર્વક જણાવી દઈએ કે એવી સ્થિતિ, જેમાં સાક્ષ્યાત્મક પ્રતિભાવનો ઉપયોગ તપાસકર્તાઓને પહેલેથી જ જાણીતા હકીકતો સાથે તુલના માટે થાય છે, તે મૂળભૂત રીતે એવી સ્થિતિથી ભિન્ન છે જેમાં સાક્ષ્યાત્મક પ્રતિભાવ તપાસકર્તાઓને અનુગામી રીતે નવા હકીકતો અથવા સામગ્રી શોધવામાં મદદ કરે, જે ચાલુ તપાસ માટે સંબંધિત હોઈ શકે.”

૧૬. અવાજનું નમૂનું આંગળીના છાપ, સહી અથવા નમૂનાઓરૂપ હસ્તલેખ જેવું છે. તપાસના હેતુસર આરોપી પાસેથી આંગળીના છાપ અથવા નમૂનાઓરૂપ હસ્તલેખ લેવાતા હોય તે જ રીતે, તપાસના હેતુસર અવાજનું નમૂનું આપવું “સાક્ષી બનવું” એવા અભિવ્યક્તિમાં સમાવી શકાય તેમ નથી. અવાજનું નમૂનું આપવાથી આરોપી પોતાની વ્યક્તિગત જાણકારીના આધારે એવી કોઈ માહિતી આપતો નથી કે જે તેને સ્વદોષારોપક બને. અવાજનું નમૂનું પોતે સંપૂર્ણપણે નિર્દોષ સ્વરૂપનું હોય છે. તેનો ઉપયોગ માત્ર રેકૉર્ડ કરાયેલ વાતચીત સાથે તેની સરખામણી કરવા માટે થાય છે, પરંતુ તે “પોતે” કોઈપણ રીતે સાક્ષ્ય નથી. અવાજનું નમૂનું આપીને આરોપી માત્ર “ઓળખ સંબંધિત માહિતી” આપે છે. જ્યારે આરોપીને અવાજનું નમૂનું આપવા કહેવામાં આવે છે ત્યારે તેને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળ પ્રતિબંધિત થાય તેવી પોતાની વ્યક્તિગત જાણકારી આધારિત કોઈ નિવેદન આપવાનું ન તો કહેવામાં આવે છે અને ન તો તેની પાસેથી તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. નમૂનું આપતી વખતે તેની પાસેથી ફક્ત એટલું જ આવશ્યક હોય છે કે તે આપેલા લખાણમાંથી વાંચે, જે તુલનાત્મક હેતુ માટે રેકૉર્ડ કરવામાં આવે છે. જેમ હું અગાઉ જ નોંધ્યું છે તેમ, તે ઓળખ સંબંધિત માહિતીનો એક રેકૉર્ડ છે, જેનું ચાંત્રિક પ્રક્રિયાની મદદથી અગાઉ રેકૉર્ડ કરાયેલ વાતચીત સાથે તુલનાત્મક મૂલવણી કરવામાં આવે ત્યારે વિવાદિત મુદ્દા પર કંઈક પ્રકાશ પાડી શકે છે.

૧૭. અવાજનો નમૂનો પોતાનામાં કોઈ સ્વતંત્ર સારભૂત પુરાવો નથી. આવા નમૂનાનો ઉપયોગ જે હેતુ માટે તે એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હોય તે હેતુ સુધી જ મર્યાદિત છે. તેને એકલવાયા રીતે વિચારવામાં આવી શકતું નથી અને તેમાં જે જણાવવામાં આવ્યું હોય તે કોઈપણ અદાલત સમક્ષ પોતાના બળે પુરાવા તરીકે સ્વીકારવામાં આવી શકતું નથી. આવા નમૂનાનો એકમાત્ર ઉપયોગ તુલના માટે જ છે અને અન્ય કોઈ માટે નહીં.

૧૮. હાલના કેસમાં અરજદારો વિદ્વાન અધિક સેશન્સ જજના તે હુકમથી વ્યથિત છે, જેમાં નીચલી અદાલતે સી.બી.આઈ. ખાતેના સી.એફ.એસ.એલ. નિષ્ણાતોને “પ્રશ્નિત લખાણમાંથી પૂરતા વાક્યો સમાવીને એક લખાણ” તૈયાર કરવા નિર્દેશ આપ્યો હતો. માનનીય સર્વોચ્ચ અદાલતના ‘સેલ્વી એન્ડ ઓર્સ.’ (ઉપરોક્ત) અને ‘કાઠી કાલુ ઓઘડ’ (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણયોના પ્રકાશમાં જોવામાં આવે તો, એવો અરજદારોનો વાદ કે આવો નિર્દેશ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩)નો ભંગ કરે છે, તે આ અદાલતને માન્ય થતો નથી – પ્રથમ, કારણ કે અરજદારોને પોતાનો વોઈસ નમૂનો આપવા માટે બળજબરી કરવામાં આવી નથી. વિપરીત રીતે, તેમણે એવો નમૂનો આપવા સ્વૈચ્છિક રીતે સંમતિ આપી છે. બીજું, જેમ કે મેં અગાઉથી નિરીક્ષણ કર્યું છે, વોઈસ નમૂનો “પુરાવો” નથી, જેને તે જે મુખ્ય રેકોર્ડિંગ સાથે સરખાવવાનો છે તેમાંથી અલગ રાખીને ઉપયોગમાં લઈ શકાય. તેનો ઉપયોગ માત્ર તુલનાત્મક છે. આવા નમૂનામાં જે

સામગ્રી સમાવેશ પામે છે તે આરોપીની „વ્યક્તિગત માહિતી“ પર આધારિત નથી. તે તો માત્ર તેને આપવામાં આવેલી સામગ્રીનું વાંચન છે.

૧૯. ઉપરાંત, વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ અને તુલનાની પ્રક્રિયા હાથ ધરનાર નિષ્ણાતને આવા વિશ્લેષણ માટે તેને કયો નમૂનો આવશ્યક છે તે નક્કી કરવા માટે શ્રેષ્ઠ ન્યાયાધીશ ગણવો જોઈએ. જ્યાં સી.બી.આઈ. ખાતેના સી.એફ.એસ.એલ.ના નિષ્ણાતોએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક પરીક્ષણ માટે પ્રશ્નાધીન અવાજના રેકોર્ડિંગ સાથે પૂરતા પ્રમાણમાં સામાન્ય વાક્યો નમૂનામાં હાજર હોય ત્યારે શ્રેષ્ઠ પરિણામ પ્રાપ્ત થશે, ત્યાં આવા “સામાન્ય વાક્યો” વિનાનો સાવ જુદો લખાણ પૂરો પાડવો અને તેમના પરિણામમાં ચોક્કસાઈની અપેક્ષા રાખવી અયોગ્ય ગણાશે. તેમ છતાં, આવા નિષ્ણાતોના અભિપ્રાયો/પરિણામોના પુરાવાકીય મૂલ્યના પ્રશ્નમાં ઊંડાણપૂર્વક પ્રવેશ કર્યા વિના, આ તબક્કે, પુનરુક્તિ થવાની શક્યતા હોવા છતાં, એટલું કહેવું પૂરતું છે કે માત્ર એટલા માટે કે અરજીકર્તાઓને આપવામાં આવેલા લખાણમાં કેટલાક દોષસૂચક નિવેદનો સમાવેશ પામે છે, તેનાથી એવો અર્થ થતો નથી કે અરજીકર્તાઓને તેમના પોતાના કેસમાં પોતાનાં વિરુદ્ધ સાક્ષી બનવા માટે બળજબરી કરવામાં આવે છે.

૨૦. અરજદારોની એ આશંકા કે રેકૉર્ડ કરાયેલા અવાજનો સંભવિત દુરુપયોગ થઈ શકે, તેનો પણ વિદ્વાન સેશન્સ જજે વિચાર કર્યો હતો. આ જ કારણે પુનર્વિચાર અદાલતે સીબીઆઈ ખાતેના સીએફએસએલ નિષ્ણાતોને વિવાદિત

લખાણ તથા અન્ય લખાણ બંનેના ભાગો સમાવીને લખાણ તૈયાર કરવા માટે નિર્દેશ આપ્યો હતો.

૨૧. અરજદારો એ પણ આ અદાલતના ‘સૈયદ અહમદ વિ. સ્ટેટ’ ૨૦૧૦ (૨) જે.સી.સી. ૧૪૧૬ના ચુકાદા પર આધાર રાખ્યો છે. ‘સૈયદ અહમદ કેસ’ (સુપ્રા) માં કરાયેલ અવલોકનો તેવા સંદર્ભમાં કરવામાં આવ્યા હતા જ્યાં ત્યાંના આરોપીઓ અટકાયતમાં હોય ત્યારે અધિકારીએ કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ, ૧૯૨૦ની જોગવાઈઓનું પાલન કર્યા વિના હસ્તલિપીનો નમૂનો મેળવ્યો હતો. આ સંદર્ભમાં, ‘સુખવિંદર સિંહ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ’ ૧૯૯૪ (૫) એસ.સી.સી. ૧૫૨, ‘સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. વિ. રામબાબુ મિશ્રા’ એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૭૯૧ અને ‘સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. જગબીર સિંહ અને અન્ય’ એ.આઈ.આર. ૨૦૦૩ એસ.સી. ૪૩૭૭ના ચુકાદાઓ પર વિચારણા કર્યા બાદ, આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે શંકાસ્પદ નમૂના સાથે તુલના કરવા માટે આરોપી પાસેથી મેળવવામાં આવેલી કોઈપણ વ્યક્તિગત વસ્તુ, જે સક્ષમ અદાલતની પરવાનગી વિના તથા કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ, ૧૯૨૦ની જોગવાઈઓ મુજબ આરોપીની ઓળખ કર્યા વિના મેળવવામાં આવી હોય, તો તેને અવગણવી પડે. આ ચુકાદામાં દર્શાવેલ કાનૂની જોગવાઈઓ વિવાદિત નથી.”

૩૨ ઉપર સંદર્ભિત સુદીર ચૌધરી (ઉપરોક્ત)ના કેસમાં દિલ્હીની વડી અદાલતના નિર્ણયને સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ પડકારવામાં આવ્યો હતો.

સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે કલમના હુકમને યોગ્ય રીતે ધ્યાનમાં રાખીને અવાજના નમૂના લેવાની પ્રક્રિયા ન્યાયસંગત અને વાજબી હોવી આવશ્યક છે

સંવિધાનની ૨૧. અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે તપાસની દિશા નક્કી કરવા અંગે કોઈ આરોપીને હુકમ આપવાનો અધિકાર ઉપલબ્ધ નથી. હું સંબંધિત અવલોકનો નીચે મુજબ ઉઘ્ઘૂત કરી શકું છું:

“૭ એ.સી.એમ.એમ.ના હુકમને દિલ્હી વડી અદાલત સમક્ષ પડકારવામાં આવ્યો હતો. ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૫ના રોજના ચુકાદા અને હુકમ દ્વારા, માનનીય એકલ ન્યાયાધીશે એવું ઠરાવ્યું હતું કે અવાજના નમૂનાનો હેતુ તેને નોંધાયેલ વાતચીત સાથે સરખાવવાની પ્રક્રિયાને સુગમ બનાવવાનો છે. અવાજનો નમૂનો પોતે સાક્ષ્ય નથી, કારણ કે તે માત્ર જેને ‘ઓળખ સંબંધિત માહિતી’ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું હતું તે જ રહે છે. વડી અદાલતના મત મુજબ, અવાજનો નમૂનો મૂળભૂત સ્વરૂપનું સાક્ષ્ય નથી. હાઈકોર્ટે આ રજૂઆત નામંજૂર કરી હતી કે અવાજનો નમૂનો આપવા માટેનો નિર્દેશ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરતો હતો, કારણ કે પ્રથમ, અપીલકર્તાઓને એવો નમૂનો આપવા માટે બળજબરી કરવામાં આવી નહોતી અથવા દબાણ કરવામાં આવ્યું નહોતું, કારણ કે સંમતિ તો તેમણે જ આપી હતી; દ્વિતીય, અવાજનો નમૂનો સાક્ષ્ય નથી, કારણ કે તેનો હેતુ માત્ર તેને પ્રશ્નાધીન લખાણ સાથે સરખાવવાનો છે. વડી અદાલતના મત મુજબ, એકવાર અપીલકર્તાઓએ તેમના

અવાજના નમૂનાઓ આપવા માટે સંમતિ આપી દીધી પછી, તપાસની દિશા નિર્ધારિત કરવાનું તેમને ખુલ્લું ન હતું. આ હુકમને પડકારવામાં આવ્યો છે.

૮ અપીલકર્તાઓ તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે રજૂ કર્યું કે અપીલકર્તાઓએ તેમના અવાજના નમૂનાઓ લેવા માટે સંમતિ આપી છે, તે સાચું છે (આ છૂટછાટ, જે રજૂઆતો દરમિયાન આ અદાલત સમક્ષ પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવી હતી), તેમ છતાં નમૂનાઓ લેવાની પ્રક્રિયા ન્યાયસંગત હોવી આવશ્યક છે, જેથી તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળના અપીલકર્તાઓના અધિકાર સાથે સુસંગત રહે. એમ દલીલ કરવામાં આવી કે ન્યાયસંગત તપાસની આવશ્યકતા અનુચ્છેદ ૨૧માં અંતર્નિહિત છે અને અવાજનો નમૂનો લેવા માટે અપનાવવામાં આવતી પ્રક્રિયા ન્યાયસંગત અને વાજબી હોવી આવશ્યક છે.

૯ અપીલકર્તાઓએ મેટ્રોપોલિટન મેજિસ્ટ્રેટની અદાલત સમક્ષ તપાસ અધિકારી દ્વારા રજૂ કરાયેલી અરજીના તેમના જવાબમાં, તેમના અવાજના નમૂના લેવામાં આવે તે બાબતે સ્પષ્ટ સંમતિ આપી હતી. આ બાબત વડી અદાલત સમક્ષ પણ પુનરોચ્ચારિત કરવામાં આવી હતી. આ કાર્યવાહીમાં રજૂ કરાયેલ દલીલોમાં, વિદ્વાન વકીલે વિશેષરૂપે જણાવ્યું છે કે અપીલકર્તાઓ તેમના અવાજના નમૂનાઓ લેવામાં આવે તે માટે તેમણે આપેલી સંમતિનું પાલન કરશે. સ્થિતિ આવી હોય, તો આ અદાલત સમક્ષ હવે માત્ર એક જ મુદ્દો બાકી રહે છે, અને તે એવો છે કે અવાજના નમૂનાઓ લેવાની આધારભૂત પ્રક્રિયા ન્યાયસંગત અને વાજબી છે તેની, અનુચ્છેદ ૨૧ ના હુકમને યોગ્ય રીતે ધ્યાનમાં રાખીને, ખાતરી

કરવી. એક તરફ, તપાસની દિશા નક્કી કરવાનો અધિકાર આરોપીને ઉપલબ્ધ નથી. તેથી, અપીલકર્તાઓના અવાજના નમૂનાઓ લેવાની પ્રક્રિયામાં તેઓએ જે લખાણ વાંચવાનું છે તેમાં વિવાદાસ્પદ વાતચીતનો ભાગ બનેલા આરોપદર્શક શબ્દોનો કોઈ ભાગ ન હોવો જોઈએ, તેવી રજૂઆતમાં અમને કોઈ સાર દેખાતો નથી. સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક પરીક્ષણને સુગમ બનાવવા માટે શબ્દોની સામ્યતા આવશ્યક છે.

અમારા તા. ૧૭ નવેમ્બર ૨૦૧૫ના હુકમ દ્વારા, આ અદાલતે સંબંધિત નિષ્ણાત પાસેથી સૂચનાઓ મેળવવા માટે સામાવાળાને મુલતવી રાખવાની મંજૂરી આપી હતી કે નહીં, કે નિષ્ણાત સૂચવે તેટલી સંખ્યામાં શબ્દોના નમૂના વૈજ્ઞાનિક અવાજ નમૂનિકરણ પદ્ધતિઓ દ્વારા નિષ્ણાતો પોતાનો અભિપ્રાય આપી શકે તે માટે પૂરતા થશે કે નહીં. તે મુજબ, અભિલેખ પર એક સંક્ષિપ્ત નોંધ દાખલ કરવામાં આવી છે, જેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:

કે સેન્ટ્રલ ફોરેન્સિક સાયન્સ લેબોરેટરી (સીએફએસએલ) ના નિષ્ણાતોએ જાણ કરી છે કે દરેક વક્તા/આરોપી પાસેથી પ્રયોગશાળામાં બે અલગ લખાણો/લિપિઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે, જે પ્રાપ્ત થયેલ પ્રતિશ્રુતિઓથી ભિન્ન છે. કે સીએફએસએલના નિષ્ણાતો દ્વારા તૈયાર કરાયેલ લખાણ/લિપિ અરજદારોને પૂર્વમાં પૂરી પાડી શકાય તેમ નથી, કારણ કે એવી શંકા છે કે અરજદાર તે લખાણો/લિપિઓનો અભ્યાસ કરી શકે, જેના કારણે અવાજના નમૂના પરીક્ષણ પર પ્રતિકૂળ અસર પડી શકે. તેથી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે

નમૂના/મોડલ લખાણ/લિપિ માત્ર ત્યારે જ વક્તાઓ/આરોપીઓને પૂરી પાડી શકાય, જો આ માનનીય અદાલત તેને યોગ્ય માને.

૧૧ આ અદાલતના તા. ૧ જુલાઈ ૨૦૧૬ના હુકમ દ્વારા તપાસ અધિકારીને વિવાદિત વાતચીતનો પ્રતિરૂબ સીલબંધ આવરણમાં દાખલ કરવા નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો. નિર્દેશક, સીએફએસએલ-સીબીઆઈને પણ સીલબંધ આવરણમાં લેખિત લખાણમાંથી સૂચિત અવતરણ દાખલ કરવા કહેવામાં આવ્યું હતું, જેને અપીલકર્તાઓએ પોતાના અવાજના નમૂનાઓ આપવા હેતુસર વાંચી સંભળાવવાનું રહેશે, જેમાં વિવાદિત વાતચીતમાં આવતાં શબ્દો હશે, પરંતુ વાક્યો નહીં, અને તેવા જેટલા શબ્દો નિર્દેશક/વૈજ્ઞાનિક અધિકારી તુલના હેતુસર જરૂરી માને તેટલા રાખવાના રહેશે.”

૩૩ હવે હું તે નિર્ણયોની ચર્ચા કરું છું, જે લોર્ડશીપ ન્યાયમૂર્તિ આફતાબ આલમ દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા આ મત સાથે સુસંગત છે કે ઓળખ માટેના હેતુસર આરોપીને પોતાનો અવાજ આપવા મેજિસ્ટ્રેટને સત્તા આપતી કોઈ વિશિષ્ટ જોગવાઈના અભાવમાં એવો કોઈ હુકમ પસાર કરી શકાય નહીં અથવા તપાસ અધિકારીને આરોપીને વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ માટે આધીન કરવું પરવાનગીયોગ્ય રહેશે નહીં. દિલ્લી વડી અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે, રાકેશ બિષ્ટ વિ. સેન્ટ્રલ બ્યૂરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન [૨૦૦૭ ક્રિમિનલ લો જર્નલ ૧૫૩૦] ના કેસમાં એવું ઠરાવ્યું છે કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા અથવા અન્ય કોઈ કાયદામાં એવી કોઈ જોગવાઈ નથી કે જે અદાલતને આરોપીને પોતાનો અવાજ

આપવા હુકમ કરવાની સત્તા આપે. હું નીચે મુજબની સંબંધિત ટિપ્પણીઓ ઉદ્ધૃત કરી શકું છું:

“૧૦. પક્ષકારોના વકીલ દ્વારા બે અલગ મુદ્દાઓ ઉઠાવવામાં આવ્યા છે. એક એ છે કે અવાજના નમૂનાઓ લેવા પરથી ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ની જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન થશે કે કેમ? બીજો એ છે કે “તપાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન, આરોપીને પોતાના અવાજના નમૂનાઓ આપવા માટે દિશાનિર્દેશ કરવાની કોઈ અધિકારિતા અદાલતને હશે કે કેમ?” ત્રીજો મુદ્દો, જે ઉદ્ભવ્યો છે, તે સંહિતાની કલમ ૩૧૧-એ ની જોગવાઈઓના વિચારણા સંબંધિત છે, જે તાજેતરમાં ૨૩-૬-૨૦૦૬ના રોજ અમલમાં આવી છે અને જે સંહિતાની હેઠળની કોઈપણ તપાસ અથવા કાર્યવાહી માટે વ્યક્તિને નમૂનાત્મક હસ્તાક્ષર અથવા હસ્તલેખ આપવા હુકમ કરવા મેજિસ્ટ્રેટોને મંજૂરી આપે છે.

૧૧. પ્રથમ મુદ્દા બાબતે, હસ્તલેખના નમૂનાઓ લેવાની બાબત સંબંધિત કાયદો અને શું તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ની જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે નહીં, તે પ્રશ્ન સર્વોચ્ચ અદાલતના ૧૧ ન્યાયાધીશોના કાથી કાલુ (૧૯૬૧ (૨) કિ એલ.જે. ૮૫૬) (પૂર્વોક્ત) કેસના નિર્ણય દ્વારા નિશ્ચિતપણે નિવારિત કરવામાં આવ્યો છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે સ્પષ્ટપણે ઠરાવ્યું હતું કે “સાક્ષી બનવું” નો અર્થ મૌખિક અથવા લેખિત નિવેદનો આપવાના અર્થમાં “પુરાવો પ્રદાન કરવો” સમકક્ષ થઈ શકે, પરંતુ અભિવ્યક્તિના વધુ વ્યાપક અર્થમાં એવો નથી કે જેમાં ઓળખના હેતુસર આરોપી વ્યક્તિ દ્વારા અંગૂઠાની છાપ અથવા હથેળીની

અથવા પગની અથવા આંગળીઓની છાપ આપવી અથવા નમૂનાત્મક લખાણ આપવું અથવા શરીરના કોઈ ભાગને પ્રદર્શિત કરવો સમાવિષ્ટ થાય ". સર્વોચ્ચ અદાલતે વધુમાં નોંધ્યું હતું કે "આંગળીઓની છાપ અથવા નિર્દિષ્ટ સહી અથવા હસ્તલેખ આપવો, કડક અર્થમાં કહીએ તો, "સાક્ષી બનવું" નથી ". સર્વોચ્ચ અદાલતે "સાક્ષી બનવું" અભિવ્યક્તિનો અર્થ એવો ઠરાવ્યો હતો કે સંબંધિત હકીકતો અંગેનું જ્ઞાન, તે હકીકતોનું વ્યક્તિગત જ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિ દ્વારા અદાલતને અથવા પૂછપરછ અથવા તપાસ ચલાવનાર વ્યક્તિને સંપ્રેષિત કરવા માટે, મૌખિક નિવેદનો અથવા લખિત નિવેદનો દ્વારા પહોંચાડવું. અદાલતે વધુમાં નોંધ્યું હતું કે "કોઈ વ્યક્તિએ જે જોયું હોય તે અંગે, અથવા તેણે જે સાંભળ્યું હોય અને જે સાંભળવા યોગ્ય હોય તથા સાંભળેલી વાતને બહાર રાખવાના નિયમથી અપ્રભાવિત હોય, તેના વિષે નિવેદન આપી, અથવા વિવાદાસ્પદ વિષયો સંબંધે નિષ્ણાત તરીકે પોતાનો અભિપ્રાય આપી, અદાલત અથવા નિર્ણય પર પહોંચવા માટે સત્તાપ્રાપ્ત અધિકારી દ્વારા નક્કી કરવાનાં ચોક્કસ હકીકતોની સ્થિતિ અંગે તેને 'સાક્ષી બનનાર' કહેવાય છે ". અદાલતે વધુમાં નોંધ્યું હતું કે "બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦ ની કલમ ૩ આરોપી વ્યક્તિ દ્વારા સ્વદોષારોપણ વિરુદ્ધ નિર્દેશિત છે. સ્વદોષારોપણનો અર્થ માહિતી આપનાર વ્યક્તિના વ્યક્તિગત જ્ઞાનના આધારે માહિતી પ્રસારિત કરવો એવો જ થવો જોઈએ અને તેમાં માત્ર અદાલતમાં દસ્તાવેજો રજૂ કરવાની યાંત્રિક પ્રક્રિયા સામેલ થઈ શકતી નથી, ભલે તે વિવાદિત મુદ્દાઓમાંથી કોઈ મુદ્દા પર પ્રકાશ પાડતા હોય, પરંતુ જેમાં આરોપીના તેના વ્યક્તિગત જ્ઞાન આધારિત કોઈ

નિવેદન સમાવિષ્ટ ન હોય ". અદાલતે નીચેના શબ્દોમાં એક ઉદાહરણ આપ્યું હતું :

..... ઉદાહરણ તરીકે, આરોપી વ્યક્તિ પાસે એવો દસ્તાવેજ કબજામાં હોઈ શકે છે જે તેના હસ્તલેખમાં હોય અથવા જેમાં તેની સહી અથવા તેના અંગૂઠાની છાપ સમાયેલ હોય. આવા દસ્તાવેજનું ઉત્પાદન, હસ્તલેખ અથવા સહી અથવા છાપની સરખામણી કરવાના હેતુથી, આરોપી વ્યક્તિનું એવું નિવેદન નથી, જેને વ્યક્તિગત સાક્ષ્યના સ્વરૂપનું કહી શકાય.

૧૨. તેથી, ઉક્ત નિર્ણય એ આ પ્રસ્તાવ માટે પ્રાધિકારરૂપ છે કે ઓળખ સ્થાપિત કરવા અથવા વિવાદિત દસ્તાવેજો સાથે તુલના કરવા માટે હસ્તલેખના નમૂનાઓ લેવાં, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) માં અવતારિત આરોપીના મૂળભૂત અધિકારના ઉલ્લંઘન સમાન ગણાશે નહીં. પરંતુ, એ વાત નજરચૂકી ન જવી જોઈએ કે ઉક્ત નિર્ણય ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ ની કલમ ૭૩ ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આપવામાં આવ્યો હતો. આરોપી પાસેથી હસ્તલેખના નમૂનાઓ આપવા માંગવાની આવશ્યકતા નીચલી અદાલતમાં ચાલતી કાર્યવાહી દરમિયાન ઊભી થઈ હતી, તપાસ દરમિયાન નહીં. કાથી કાલુ (૧૯૬૧ (૨) ક્રિ એલ.જે. ૮૫૬) (ઉપરોક્ત) કેસમાં, નીચલી અદાલતમાં ચાલી રહેલી કાર્યવાહી દરમિયાન, ત્યાંના સામાવાળાની ઓળખ, આક્ષેપિત બે દોષિતોમાંના એક તરીકે, અદાલત દ્વારા નક્કી કરવાનું સર્વાધિક મહત્વનું પ્રશ્ન હતું. અન્ય પુરાવાઓ સિવાય, ફરિયાદ પક્ષે પુરાવામાં એક રસીદ "આંક" રજૂ કરી હતી, જે

તેના હસ્તલેખમાં હોવાનો અને તેના દ્વારા અપાયેલી હોવાનો આક્ષેપ હતો. આંકપ આરોપીના હસ્તલેખમાં છે તે સાબિત કરવા માટે, પોલીસેએ તપાસ દરમિયાન તેના પાસેથી કાગળની ત્રણ અલગ અલગ શીટ પર હસ્તલેખના ત્રણ નમૂનાઓ મેળવ્યા હતા, જેને આંક ૨૭, ૨૮ અને ૨૯ તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવ્યા હતા. વિવાદિત દસ્તાવેજ, અર્થાત્ આંકપ, ની તુલના હસ્તલેખ નિષ્ણાત દ્વારા આંક ૨૭, ૨૮ અને ૨૯ માં રહેલા સ્વીકૃત હસ્તલેખ સાથે કરવામાં આવી હતી, અને તેના પુરાવાનો સાર એવો હતો કે તે બધા એક જ વ્યક્તિએ લખેલા હતા. નીચલી અદાલતમાં અને વડી અદાલતમાં, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં લેતાં, આંક ૨૭, ૨૮ અને ૧૯ માં રહેલા નમૂના લેખનોની ગ્રાહ્યતા વિષે પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. તેથી, સ્પષ્ટ છે કે કાથી કાલુ (ઉપરોક્ત) માં પ્રશ્ન એ નહોતો કે અદાલત તપાસ દરમિયાન આરોપીને હસ્તલેખના નમૂનાઓ આપવા હુકમ આપી શકે કે નહીં, પરંતુ એ હતો કે તપાસ દરમિયાન પહેલેથી મેળવાયેલા હસ્તલેખના નમૂનાઓ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ને ધ્યાનમાં લેતાં ગ્રાહ્ય ગણાશે કે નહીં. સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે તે ગ્રાહ્ય ગણાશે, કારણ કે હસ્તલેખના નમૂનાઓ લેવાં એ આરોપી પોતાના વિરુદ્ધ સાક્ષી બને તેવું નથી. ઉક્ત નિર્ણય ભારતીય પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં આપવામાં આવ્યો હતો, જે ખાસ કરીને સ્વીકૃત અથવા સાબિત થયેલી અન્ય સહી, લખાણ અથવા સીલ સાથે તુલનાની વાત કરે છે. ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ની કલમ ૭૩ નીચે મુજબ છે :

“૭૩. સ્વીકારાયેલ અથવા સાબિત થયેલ અન્ય હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રા સાથે તુલના.” કોઈ હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રા તે વ્યક્તિનું છે કે નહીં, જે વ્યક્તિ દ્વારા તે લખાયેલ અથવા કરવામાં આવેલ હોવાનું દર્શાવવામાં આવે છે, તે નિર્ધારિત કરવા માટે, તે વ્યક્તિ દ્વારા લખાયેલ અથવા કરવામાં આવેલ હોવાનું અદાલતના સંતોષ મુજબ સ્વીકારાયેલ અથવા સાબિત થયેલ કોઈપણ હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રાની તુલના તે હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રા સાથે કરી શકાય છે, જેને સાબિત કરવાનું હોય, ભલે તે હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રા અન્ય કોઈ હેતુ માટે રજૂ કરવામાં આવેલ ન હોય અથવા સાબિત કરવામાં આવેલ ન હોય. અદાલત, અદાલતમાં હાજર કોઈપણ વ્યક્તિને, અદાલતને આવી રીતે લખાયેલા શબ્દો અથવા આંકડાઓની તુલના, એવી વ્યક્તિ દ્વારા લખાયેલ હોવાનું આક્ષેપિત કોઈપણ શબ્દો અથવા આંકડાઓ સાથે કરી શકે તે હેતુસર, કોઈપણ શબ્દો અથવા આંકડા લખવા માટે નિર્દેશ આપી શકે છે. આ કલમ, જરૂરી ફેરફારો સાથે, આંગળીનાં નિશાનોને પણ લાગુ પડે છે”.

ઉપરોક્ત જોગવાઈના વાચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રા તેમજ આંગળીના નિશાનોને સંબંધિત છે. તે અવાજના નમૂનાઓ લેવાને સંબંધિત નથી.

૧૩. કાથી કાલુ (૧૯૬૧ (૨) ક્રિ એલ.જે. ૮૫૬) (ઉપરોક્ત) માં આપેલા નિર્ણયનું, તેમજ આરોપી પોતાનાં વિરુદ્ધ સાક્ષી બને તે વિષયક અન્ય નિર્ણયોનું પરીક્ષણ કરતાં, સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈ વ્યક્તિની ઓળખ સ્થાપિત કરવા માટે

નીચલી અદાલતની કાર્યવાહી દરમિયાન હસ્તલેખનનો નમૂનો લેવો ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ના ભંગમાં આવતો નથી. તેમ છતાં, એ ઉદ્દેશનીય છે કે જો કોઈ આરોપીને હસ્તલેખનનો નમૂનો આપવા કહેવામાં આવે અને જે લખાણ તે લખે તેમાં સ્વદોષારોપક નિવેદનો સમાવિષ્ટ હોય, તો આવી બાબત બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ના ભંગમાં આવશે, કારણ કે તે સ્થિતિમાં તે પોતાનાં જ વિરુદ્ધ સાક્ષી બનશે. ઉદાહરણ તરીકે, જો કાર ચોરીના કેસમાં કોઈ આરોપીને બળજબરીથી "કાર ચોરી" એવું લખાવામાં આવે, તો ભલે તે હસ્તલેખનનો નમૂનો ગણાતો હોય, તેમ છતાં તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ના ભંગમાં આવશે, કારણ કે આરોપીને પોતાનાં જ વિરુદ્ધ સાક્ષી બનવા મજબૂર કરવામાં આવ્યો હતો. બીજી તરફ, જો આરોપીને તેના હસ્તલેખનમાં કોઈ જાણીતી શાસ્ત્રીય કૃતિની નકલ કરીને હસ્તલેખનનો નમૂનો આપવા કહેવામાં આવે, તો તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ના ભંગમાં નહીં આવે, કારણ કે તે સ્થિતિમાં તે પોતાનાં જ વિરુદ્ધ સાક્ષી બનતો નથી અને તેનું હસ્તલેખનનું નમૂનું માત્ર ઓળખ માટે જ હશે.

૧૪. આ હસ્તલેખના નમૂનાઓ સંબંધિત છે. હાલના કેસ અવાજના નમૂનાઓને લગતો છે. ભારતીય સાક્ષ્ય અધિનિયમ, ૧૮૭૨ હેઠળ અવાજના નમૂનાઓ લેવામાં આવે તે બાબતને સંબોધતી કોઈ વિશિષ્ટ જોગવાઈ નથી. મારા મત મુજબ, અદાલત માત્ર ઓળખના હેતુઓ માટે જ અવાજના નમૂનાઓ લેવા માટે પરવાનગી આપી શકે. પરંતુ જો આવા અવાજના નમૂનાઓમાં દોષસૂચક

નિવેદનો સમાવિષ્ટ હોય, તો તે ગ્રાહ્ય ગણાશે નહીં. તે માટેનું કારણ એ છે કે, એવી પરિસ્થિતિમાં, આરોપીને પોતાના જ વિરુદ્ધ સાક્ષી બનવા માટે બળજબરી કરવામાં આવી ગણાશે. તેમ છતાં, તેનો અર્થ એવો નથી કે તપાસ લંબિત હોય ત્યારે પણ અદાલત આરોપીને પોતાના અવાજના નમૂનાઓ આપવા દિશાનિર્દેશ આપતો હુકમ કરી શકે. તપાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન ન્યાયિક હસ્તક્ષેપના વ્યાપ બાબતની સ્થિતિ સર્વોચ્ચ અદાલતે યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા વિ. પ્રકાશ પી. હિંદુજા : ૨૦૦૩ (૬) એસ.સી.સી. ૧૯૫ : (૨૦૦૩ ક્રિ એલ.જે. ૩૧૧૭) ના કેસમાં નીચે મુજબ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી છે :

૨૦. આ રીતે કાનૂની સ્થિતિ સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ છે અને ન્યાયિક સત્તાધિકારીઓ દ્વારા પણ સ્થિર કરવામાં આવી છે કે અદાલત તપાસમાં અથવા તપાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન હસ્તક્ષેપ કરશે નહીં, જેનો અર્થ એવો થાય છે કે પ્રથમ માહિતી અહેવાલ નોંધાવાના સમયથી લઈને પોલીસ સ્ટેશનના પ્રભારી અધિકારી દ્વારા ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૧૭૩ (૨) હેઠળ અદાલતમાં અહેવાલ રજૂ થાય ત્યાં સુધીનો સમયગાળો, આ ક્ષેત્ર તપાસ એજન્સી માટે વિશિષ્ટ રીતે અનામત રાખવામાં આવેલ છે.

૧૫. એ જ દષ્ટિકોણથી, રામ બાબુ મિશ્રા (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૭૯૧) (ઉપરોક્ત) અને જગબીર સિંહ (ઉપરોક્ત) ના કેસોમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે આપેલા નિર્ણયો દર્શાવે છે કે ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ ની કલમ ૭૩ ની જોગવાઈઓનો આશ્રય માત્ર ત્યારે જ લઈ શકાય જ્યારે અદાલત સમક્ષ

કાર્યવાહી લંબિત હોય, અને નહીં ત્યારે જ્યારે મેટર હજી તપાસ હેઠળ હોય. રામ બાબુ મિશ્રા (ઉપરોક્ત) માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે આ રીતે ઠરાવ્યું હતું :

૪. કલમ ૭૩ના બીજા પરિચ્છેદ દ્વારા અદાલતને અદાલતમાં હાજર કોઈપણ વ્યક્તિને નમૂનારૂપ લખાણ આપવા દિશા આપવાની સત્તા અપાય છે, 'અદાલતને સરખામણી કરી શકવા સક્ષમ બનાવવા માટે', જેથી તેવા લખાણોની સરખામણી તે વ્યક્તિએ લખ્યાં હોવાનું આક્ષેપિત લખાણો સાથે કરી શકાય. 'અદાલતને સરખામણી કરી શકવા સક્ષમ બનાવવા માટે' શબ્દોના સ્પષ્ટ આશયનો અર્થ એ થાય છે કે અદાલત સમક્ષ કોઈ એવી કાર્યવાહી બાકી હોવી જોઈએ કે જેમાં, અથવા જેના પરિણામસ્વરૂપ, અદાલત માટે આવા લખાણોની સરખામણી કરવી આવશ્યક બની શકે. દિશા 'અદાલતને સરખામણી કરી શકવા સક્ષમ બનાવવા માટે' આપવાની છે, તપાસ એજન્સી કે અન્ય એજન્સીને 'સરખામણી કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે' નહીં. જો મેટર હજી તપાસ હેઠળ હોય, તો અદાલત સમક્ષ એવી કોઈ હાલના કાર્યવાહી હાજર નથી જેમાં, અથવા જેના પરિણામસ્વરૂપ, લખાણોની સરખામણી કરવી આવશ્યક બની શકે. કલમ ૭૩ની ભાષા અદાલતને એવો નિર્દેશ આપવા મંજૂરી આપતી નથી કે પછીથી અદાલતમાં સ્થાપિત થઈ શકે એવી કાર્યવાહીમાં થનારી સંભવિત આવશ્યકતા માટે સરખામણી હેતુસર આરોપીને નમૂનારૂપ લખાણ આપવા કહે. વધુમાં, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ નાગરિક અદાલત અને ફોજદારી અદાલત વચ્ચે કોઈ ભેદ કરતી નથી. શું કોઈ વ્યક્તિને પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ

બીજી કોઈ વ્યક્તિને નમૂનારૂપ લખાણ આપવા દિશા કરવા માટે નાગરિક અદાલતની મદદ માગવાનો અધિકાર હશે, એ કારણસર કે તેથી તેને એ નક્કી કરવામાં મદદ મળશે કે નાગરિક દાવો દાખલ કરવો કે નહીં, જેમાં પ્રશ્ન એ રહેવાનો છે કે અમુક આક્ષેપિત લખાણો બીજી વ્યક્તિના છે કે નથી? સ્પષ્ટપણે નહીં. જો નહીં, તો પછી તપાસ એજન્સી પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ અદાલતની મદદ એ કારણસર માગે કે અદાલત સમક્ષ એવો મેટર સ્થાપિત થઈ શકે જેમાં લખાણોની સરખામણી કરવી આવશ્યક બને, તો તેમાં શું ફરક પડવો જોઈએ?

૧૬. જગબીર સિંહ (૨૦૦૩ ક્રિ એલજે ૫૦૫૪) (ઉપરોક્ત) માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે, રામ બાબુ મિશ્રા (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસસી ૭૯૧) (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણયનું અનુસરણ કરીને, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :

"૧૮. કલમ ૭૩ નો બીજો પરિચ્છેદ અદાલતને અદાલતમાં હાજર કોઈપણ વ્યક્તિને નમૂનાત્મક લખાણ આપવા માટે નિર્દેશ આપવાનો અધિકાર આપે છે, "એ હેતુસર કે અદાલત આવી લખાણોની તુલના" એવા લખાણો સાથે કરી શકે જે તે વ્યક્તિએ લખ્યા હોવાનું આક્ષેપ કરવામાં આવેલ હોય. "એ હેતુસર કે અદાલત તુલના કરી શકે" શબ્દોના સ્પષ્ટ નિષ્કર્ષનો અર્થ એ છે કે અદાલત સમક્ષ કોઈ કાર્યવાહી પ્રલંબિત હોવી જોઈએ, જેમાં અથવા જેના પરિણામે અદાલત માટે આવી લખાણોની તુલના કરવી આવશ્યક બની શકે. નિર્દેશ અદાલતને તુલના કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે આપવાનો છે, તપાસ એજન્સી

અથવા અન્ય એજન્સીને “તુલના કરવા” સક્ષમ બનાવવા માટે નહીં. જો મેટર હજી તપાસ હેઠળ હોય, તો અદાલત સમક્ષ એવી કોઈ હાલના કાર્યવાહી પ્રલંબિત નથી જેમાં અથવા જેના પરિણામે લખાણોની તુલના કરવી આવશ્યક બની શકે. કલમ ૭૩ ની ભાષા અદાલતને આરોપીને નમૂનાત્મક લખાણ આપવા માટે એવો નિર્દેશ આપવાની પરવાનગી આપતી નથી કે જે અદાલતમાં ભવિષ્યમાં સંસ્થિત થઈ શકે તેવી કાર્યવાહીમાં તુલનાની અનુમાનિત આવશ્યકતા માટે હોય.

૧૯. કલમ ૭૩ હેઠળ સત્તાનો ઉપયોગ શક્ય બને તે માટે, અદાલત સમક્ષ કોઈ કાર્યવાહી બાકી હોવી અનિવાર્ય શરત છે. તેથી, કથિત ખંડણીપત્ર પરની સહીની તુલના ફરિયાદ પક્ષને કોઈ રીતે મદદરૂપ થતી નથી. ”

૧૭. સી.બી.આઈ. તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલ શ્રી તિવારીએ રજૂ કર્યું કે આ બે ચુકાદાઓ, અર્થે, રામ બાબુ મિશ્રા (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૭૯૧) (પૂર્વોક્ત) અને જગબીર સિંહ (૨૦૦૩ ક્રિ એલ.જે. ૫૦૫૪) (પૂર્વોક્ત), હાલના વિવાદ માટે સંબંધિત નથી, કારણ કે તેઓ ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ ની કલમ ૭૩ સાથે સંબંધિત છે અને કલમ ૭૩ લાગુ પડતી અવસ્થા હજી આવી નથી, તેથી આ ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કરવાથી કોઈ ઉપયોગી હેતુ સિદ્ધ થવાનો નથી. ચદ્ધપિ એ સાચું છે કે ભારતીય પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ પ્રકરણ ૫ હેઠળ આવે છે, જે દસ્તાવેજી પુરાવા સાથે સંબંધિત છે, અને આ કેસમાં પુરાવા રજૂ કરવાની અવસ્થા હજી આવી નથી, કારણ કે મેટર હજી તપાસ હેઠળ છે, તો પણ, મારા મત મુજબ, કલમ ૭૩ અંગે ઉપરોક્ત ચુકાદાઓનો

ઉદ્દેખ યોગ્ય ગણાય, કારણ કે હસ્તલેખના નમૂનાઓ મેળવવા માટે ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ની કલમ ૭૩ હેઠળ વિશિષ્ટ જોગવાઈ હોવા છતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું છે કે તે માત્ર ત્યારે જ અમલમાં આવે જ્યારે અદાલત સમક્ષ કાર્યવાહી બાકી હોય અને તપાસ દરમિયાન નહીં. ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ હેઠળ અવાજના નમૂનાઓ આપવા દિશા આપવા માટે કોઈ વિશિષ્ટ જોગવાઈ નથી. તેથી, જો આરોપીને તેનો અવાજનો નમૂનો આપવા દિશા આપવા માટે કલમ ૭૩ ની સમાનતાનો આધાર લેવાય, તો તે પણ અદાલત સમક્ષ કાર્યવાહી શરૂ થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવી પડશે. આ જ પરિપ્રેક્ષ્યમાં રામ બાબુ મિશ્રા (પૂર્વોક્ત) અને જગબીર સિંહ (પૂર્વોક્ત) કેસોમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના ઉપરોક્ત બે ચુકાદાઓ આ કેસ માટે સંબંધિત બને છે. કોઈપણ સ્થિતિમાં, પ્રકાશ પી. હિંદુજી (૨૦૦૩ ક્રિ એલ.જે. ૩૧૧૭) (પૂર્વોક્ત) માં નોંધ્યા મુજબ, તપાસ પ્રક્રિયામાં, જે સંપૂર્ણપણે તપાસ એજન્સી પર છોડવામાં આવી છે, તેમાં અદાલતને હસ્તક્ષેપ કરવાનો કોઈ અધિકારક્ષેત્ર નથી. તેથી, આ સ્પષ્ટ છે કે તપાસ બાકી હોવા દરમિયાન સી.બી.આઈ. અદાલત સમક્ષ અરજદારોને તેમના અવાજના નમૂનાઓ આપવા દિશા કરવા અરજી કરી શકતી નહોતી અને અદાલતે આવી અરજી સ્વીકારવી નહોતી જોઈએ, કારણ કે તપાસની પ્રક્રિયામાં હસ્તક્ષેપ કરવાનો તેને અધિકારક્ષેત્ર ન હતો. હા, જો તપાસ પૂર્ણ થયા બાદ આરોપ ઘડવામાં આવે અને અદાલત સમક્ષની કાર્યવાહીના દરમિયાન અદાલતને એવું લાગે કે ઓળખ સ્થાપિત કરવા માટે અવાજના નમૂનાઓ લેવા જોઈએ, તો એવી દિશા આપી શકાય, શરતે કે લેવામાં આવેલ

અવાજનો નમૂનો માત્ર ઓળખના હેતુ માટે જ હોય અને તેમાં કોઈ સ્વ-અપરાધસૂચક નિવેદન સામેલ ન હોય, જેથી ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩)નો ભંગ ન થાય. આ સંદર્ભમાં, અબ્દુલ કરીમ તેલગી (૨૦૦૫ ક્રિ એલ.જે. ૨૮૬૮) (પૂર્વોક્ત) કેસમાં બોમ્બે વડી અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશના નિર્ણય સાથે હું સહમત થઈ શકતો નથી, કારણ કે ત્યાં અદાલતે તપાસની અવસ્થામાં જ અવાજના નમૂનાઓ લેવા દિશા આપી હતી.

૧૮. આરોપીને, તપાસના તબક્કે, જેમ તેને ઓળખ પરેડમાં હાજર થવા માટે બળજબરી કરી શકાય નહીં તેમ જ તેના અવાજનો નમૂનો આપવા માટે પણ બળજબરી કરી શકાય નહીં. તપાસ દરમિયાન તેના અવાજનો નમૂનો આપવો કે ન આપવો તે તેના ઉપર નિર્ભર છે અને અદાલત તપાસ દરમિયાન આરોપીને તેના અવાજનો નમૂનો આપવા માટે નિર્દેશ આપી શકતી નથી. અમૃત સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ, ૨૦૦૬ એ.આઈ.આર. એસ.સી.ડબલ્યુ. ૫૭૧૨ : (૨૦૦૭ ક્રિ એલ.જે. ૨૮૮) ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતનો તાજેતરનો નિર્ણય નોંધવા યોગ્ય છે, જેમાં આરોપીના વાળનો નમૂનો મેળવવાનો પ્રશ્ન મુદ્દાસર હતો. તપાસ અધિકારીએ આરોપીના વાળનો નમૂનો મેળવવા માટે ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટની અદાલતમાં અરજી કરી હતી, પરંતુ તેણે આવા કોઈ વાળનો નમૂનો આપવા ઇનકાર કર્યો. તેણે અદાલત સમક્ષ નિવેદન આપ્યું હતું, જે નોંધવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ પોતાના વાળના નમૂનાઓ આપવા ઇનકાર કરવા માટે તેણે કોઈ કારણ દર્શાવ્યું નહોતું. પંજાબ રાજ્ય તરફથી સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ એવી

દલીલ કરવામાં આવી હતી કે ઓછામાં ઓછું તેની સામે પ્રતિકૂળ અનુમાન દોરવામાં આવવું જોઈએ હતું. આ દલીલને નકારી કાઢતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે ઉક્ત નિર્ણયના પરિણેદ ૧૯ માં નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :

“અપીલકર્તાને પોતાના વાળનો નમૂનો આપવાનો કે ન આપવાનો હક હતો. તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ તેને પોતાના વિરુદ્ધ સાક્ષી બનાવવામાં આવી શક્યો ન હોત ”.

આ નિર્ણયથી સૂચિત થાય છે કે તપાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન કોઈ આરોપીને તેના વાળનો નમૂનો આપવા માટે બાધ્ય કરી શકાય નહીં. એ જ વાત અવાજનો નમૂનો આપવા બાબતે પણ સમાન રીતે લાગુ પડશે. આ નિર્ણય મારા દ્વારા લેવાયેલા તે મતનું પણ સ્પષ્ટ સમર્થન કરે છે કે અરજદારોને તપાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન તેમના અવાજના નમૂનાઓ આપવા માટે નિર્દેશિત કરી શકાય તેમ નહોતાં.

૧૯. અંતમાં, હું ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૯૭૩ માં કલમ ૩૧૧-એના પ્રવેશના મુદ્દા પર આવું છું. આ જોગવાઈ હાલના કેસના હકીકતો પર લાગુ પડશે નહીં, કારણ કે તે ૨૩-૬-૨૦૦૬ના રોજ જ અમલમાં આવી હતી, જ્યારે વિવાદિત હુકમ ૧૯-૬-૨૦૦૬ના રોજ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. કોઈપણ સ્થિતિમાં, કલમ ૩૧૧-એની જોગવાઈઓ માત્ર હસ્તલેખનો જ ઉલ્લેખ કરે છે અને અવાજના નમૂનાઓ અથવા અવાજના ધ્વનિમુદ્રણોનો કોઈ ઉલ્લેખ કરતી નથી. ઉક્ત જોગવાઈ અતિ તાજેતરમાં જ દાખલ કરવામાં આવી હતી અને, તેથી, એવું દલીલરૂપે પણ કહી શકાય નહીં કે “હસ્તલેખના નમૂના હસ્તાક્ષરો”

શબ્દપ્રયોગમાં અવાજના નમૂનાઓનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ, કારણ કે વિધાનમંડળે, જ્યારે આ જોગવાઈ દાખલ કરી હતી, ત્યારે તે ટેપ ધ્વનિમુદ્રણની તકનીક તથા અવાજના નમૂનાઓ લેવાની પ્રક્રિયા વિશે સારી રીતે અવગત હતું.

૨૦. વિધાનમંડળે આ સંહિતા હેઠળની કોઈપણ તપાસ અથવા કાર્યવાહી માટે સહીના અથવા હસ્તલેખના નમૂનાઓ લેવા બાબતે જાગૃતપણે ઉદ્દેખ કર્યો છે. પ્રથમવાર આ સંહિતાએ મેજિસ્ટ્રેટને એવી અપવાદરૂપ સત્તા આપી છે કે તપાસ દરમિયાન પણ કોઈ વ્યક્તિને સહીના અથવા હસ્તલેખના નમૂનાઓ આપવા દિશાનિર્દેશ કરતો હુકમ પારિત કરી શકે. એવું પ્રગટ થાય છે કે આ જોગવાઈ સર્વોચ્ચ અદાલતે રામ બાબુ મિશ્રા (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૭૯૧) (ઉપરોક્ત) માં સૂચવેલ ભલામણોના કારણે સામેલ કરવામાં આવી હતી. આ જોગવાઈ સિવાય અદાલતને તપાસ દરમિયાન કોઈપણ આરોપીને તેની સહીના અથવા હસ્તલેખના નમૂનાઓ આપવા દિશાનિર્દેશ કરવાની કોઈ સત્તા નહોતી, તે પૂરતી સ્પષ્ટતા સાથે જણાય છે. સંહિતાની કલમ ૩૧૧-એની લાગુ પડતાની બાબતે સી.બી.આઈ. તરફથી હાજર રહેલા શ્રી તિવારીએ રજૂ કરેલી દલીલ આ કારણોસર સ્વીકારી શકાય તેવી નથી, એટલે કે, તેનો અવાજના નમૂનાઓ સાથે કોઈ સંબંધ નથી અને બીજું, વિવાદિત હુકમ પારિત થયા પછી તે અમલમાં આવી હતી.

૨૧. ઉપરોક્ત ચર્ચાને ધ્યાને લેતા, તા. ૧૯૬૨૦૦૬નો વિવાદિત હુકમ રદ કરવામાં આવે છે. આ પુનર્વિચાર અરજીઓ મંજૂર કરવામાં આવે છે.”

૩૪ કલકત્તા વડી અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે દ્વિજાદાસ બેનર્જી અને પ્રિતિમોય પાંડા @ પીતુ પાંડા વિ. પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય [૨૦૦૫ ક્રિમિનલ લો જર્નલ ૩૧૫૧] ના કેસમાં નીચે મુજબ નિર્ધારિત કર્યું હતું:

“૧૭. એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૮૦૮ : (૧૯૬૧(૨) ક્રિ એલ.જે. ૮૫૬) માં અહેવાલિત કાઠી કાળુ ઓઘડનો નિર્ણય યોગ્ય રીતે લાગુ પડતો નથી, કારણ કે ઉક્ત નિર્ણયમાં બંધારણીય પીઠે આ બાબત પર વિચાર કર્યો ન હતો કે જ્યારે મેટર હજુ તપાસ હેઠળ હોય ત્યારે નમૂનારૂપ હસ્તલેખ અથવા અવાજ આપવા માટે દિશાનિર્દેશ આપી શકાય કે કેમ. આ સંદર્ભમાં હું સર્વોચ્ચ અદાલતના સ્ટેટ ઓફ ઉત્તર પ્રદેશ વિ. રામ બાબુ મિશ્રા, એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૭૯૧ માં અહેવાલિત નિર્ણય પર નિર્ભર રહું છું. આ નિર્ણયમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું છે કે, “અદાલતને સરખામણી કરી શકે તે માટે’ એવા શબ્દોનો સ્પષ્ટ અર્થસૂચક ભાવ એ છે કે અદાલત સમક્ષ કોઈ કાર્યવાહી બાકી હોય, જેમાં અથવા જેના પરિણામસ્વરૂપ અદાલત માટે આવા લખાણોની સરખામણી કરવી જરૂરી બની શકે. દિશાનિર્દેશ ‘અદાલતને સરખામણી કરી શકે તે માટે’ આપવાનો છે, તપાસ એજન્સી અથવા અન્ય એજન્સીને ‘સરખામણી કરી શકે તે માટે’ નહિ. જો કેસ હજુ તપાસ હેઠળ હોય તો અદાલત સમક્ષ એવી કોઈ હાલના કાર્યવાહી હોત નથી જેમાં અથવા જેના પરિણામસ્વરૂપ આવા લખાણોની સરખામણી કરવી આવશ્યક બની શકે. પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ ની ભાષા અદાલતને આરોપીને એવા ભવિષ્યમાં અદાલતમાં સ્થાપિત

થનારી કાર્યવાહી માટે સરખામણી કરવાની સંભાવિત આવશ્યકતા હેતુસર નમૂનારૂપ લખાણો આપવા દિશાનિર્દેશ કરવાની પરવાનગી આપતી નથી. " ઉક્ત નિર્ણયમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે કાઠી કાળુ ઓઘડ (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણયને અલગ ઠેરવ્યો હતો અને સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે કાઠી કાળુ ઓઘડ (ઉપરોક્ત) માં વાસ્તવમાં જે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો હતો તે એવો હતો કે સરખામણીના હેતુસર નમૂનારૂપ સહી અને હસ્તલેખ આપવા માટેના દિશાનિર્દેશમાં બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦ (૩) હેઠળ કોઈ સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી સંકળાતી નથી. કાઠી કાળુ ઓઘડના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે આ બાબત પર વિચાર કર્યો ન હતો કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ એવો દિશાનિર્દેશ ત્યારે આપી શકાય કે કેમ જ્યારે મેટર હજુ તપાસ હેઠળ હોય અને અદાલત સમક્ષ કોઈ કાર્યવાહી ન હોય.

૧૮. જાણકાર સરકારી વકીલ દ્વારા ઉલ્લેખિત કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ હાલના કેસમાં લાગુ પડતો નથી. ઉક્ત અધિનિયમની કલમ ૩ દોષિત ઠરાવવામાં આવેલ વ્યક્તિઓના માપ લેવાથી સંબંધિત છે અને તેથી તે લાગુ પડતી નથી. કલમ ૪ દોષિત ન ઠરાવવામાં આવેલ વ્યક્તિઓના માપ લેવાથી સંબંધિત છે અને કલમ ૫ કોઈ વ્યક્તિના માપ લેવા અથવા તેનું ફોટોગ્રાફ લેવડાવવા માટે હુકમ આપવાની મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા વિષે છે. આ બંને કલમો અવાજનું નમૂનું આપવાનો હુકમ કરવાની બાબત સાથે સંબંધિત બની શકતી

નથી, કારણ કે અવાજનું નમૂનું આપવું, અમુક હદ સુધી, માપ અને ફોટોગ્રાફથી મિત્ર છે.

૧૯. સુશ્રી નંદિની સતપથીના કેસમાં (૧૯૭૮ ક્રિ એલ.જે. ૯૬૮) (ઉપરોક્ત) સર્વોચ્ચ અદાલતે ક્રિ. પી. સી. ની કલમ ૧૬૧(૨) તથા બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળના સંવિધાનિક પ્રતિબંધનો વિચાર કર્યો હતો અને સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે તપાસની અવસ્થામાં આરોપીને મૌન રાખવાનો અધિકાર છે અને આરોપીને તેનું મૌન તોડવા માટે બળજબરી કરી શકાતી નથી. સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે જો માંગવામાં આવેલ જવાબથી તેને અન્ય કોઈ વાસ્તવિક અથવા આસન્ન આરોપમાં દોષિત ઠરાવવાના ચુકિતપૂર્ણ સંભાવનાઓ ઊભી થતી હોય, તો આરોપી પોતાનું મોઢું બંધ રાખવાનો અધિકારી છે, ભલે ચાલુ તપાસ તેનો સંદર્ભ ધરાવતી ન હોય.

૨૦. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા વિ. જગબીર સિંહ, જે ૨૦૦૪ એસીસી (ક્રિ) ૧૨૬ : (૨૦૦૩ ક્રિ એલજે ૫૦૫૪) માં અહેવાલિત થયેલ છે, તેવા તાજેતરના નિર્ણયમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ફરીથી એ જ અભિપ્રાય પુનરોચ્ચાર કર્યો હતો કે તપાસ દરમિયાન તુલના કરવા માટે આરોપીને નમૂનારૂપ હસ્તાક્ષર આપવા હુકમ આપવાની અદાલતને કોઈ સત્તા નથી. ઉપરોક્ત કેસના સંબંધમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના અવલોકનો નીચે મુજબ છે :

કલમ ૭૩ નો બીજો અનુચ્છેદ અદાલતને સક્ષમ બનાવે છે કે અદાલતમાં હાજર કોઈપણ વ્યક્તિને, એવી લખાણો જે તે વ્યક્તિએ લખેલી હોવાનું આક્ષેપિત થાય

છે, તે લખાણોની તુલના અદાલત કરી શકે તે હેતુસર, નમૂના લેખન આપવા હુકમ આપે. “અદાલતને તુલના કરી શકે તે હેતુસર” એવા શબ્દોનો સ્પષ્ટ આશય એ છે કે અદાલત સમક્ષ કોઈ કાર્યવાહી પ્રલંબિત છે, જેમાં અથવા જેના પરિણામે અદાલતને આવી લખાણોની તુલના કરવી જરૂરી બની શકે.

હુકમ અદાલતને તુલના કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે આપવાનો છે, તપાસ અથવા અન્ય એજન્સીને “તુલના કરવા” સક્ષમ બનાવવા માટે નહીં. જો કેસ હજી પણ તપાસ હેઠળ હોય, તો અદાલત સમક્ષ એવી કોઈ હાલના કાર્યવાહી બાકી નથી જેમાં, અથવા જેના પરિણામે, લખાણોની તુલના કરવી આવશ્યક બની શકે. કલમ ૭૩ ની ભાષા અદાલતને આરોપીને એવા ભાવિ આવશ્યકતાને ધ્યાનમાં રાખીને, જે માટે તુલના કરવી પડે અને જે અંગેની કાર્યવાહી પછીથી અદાલતમાં સ્થાપિત થઈ શકે, નમૂનારૂપ લખાણો આપવા માટે હુકમ આપવા મંજૂરી આપતી નથી. ”

૨૧. ઉપરોક્ત ચર્ચા દર્શાવે છે કે તપાસના તબક્કા દરમિયાન આરોપીને નમૂના લેખન આપવા માટેનો નિર્દેશ આપી શકાય નહીં. તે જ રીતે, આ કેસમાં તપાસના તબક્કા દરમિયાન અદાલત આરોપીને તુલના માટે તપાસ અધિકારીને પોતાનો અવાજ આપવા માટે નિર્દેશ આપી શકતી નથી. તુલના કરવાની સત્તા માત્ર અદાલતને જ છે અને આવી સત્તાનો ઉપયોગ તપાસ અધિકારી દ્વારા થઈ શકતો નથી, તેમજ મેજિસ્ટ્રેટ અથવા સેશન્સ જજ તેમના હુકમ દ્વારા તપાસના તબક્કા દરમિયાન આવી સત્તા તપાસ અધિકારીને સોંપી અથવા પ્રદાન કરી શકતા નથી.

૨૨. ઉપરોક્ત ચર્ચાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હસ્તલેખન, આંગળીના નિશાન અથવા અવાજની તુલના કરવાની સત્તા અદાલત પાસે જ છે, જો કેસના ન્યાયસંગત નિર્ણય માટે કોઈ વાદ અથવા કાર્યવાહી દરમિયાન અદાલતને તેની જરૂર હોય. તુલના કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ તપાસના તબક્કા દરમિયાન તપાસ અધિકારી દ્વારા કરી શકાય નહીં અને જ્યારે અગાઉથી જ નિવેદન, અર્થાત્ અવાજ, નોંધાયેલ હોય ત્યારે તપાસના તબક્કા દરમિયાન તુલનાના હેતુસર આરોપીને ફરીથી નિવેદન આપવા અથવા અવાજનો નમૂનો આપવા માટે તપાસ અધિકારી દ્વારા બળજબરી હેઠળ મૂકી શકાય નહીં. ટેપ રેકૉર્ડ દ્વારા આ બે આરોપી અરજીકર્તાઓના અવાજની તુલના કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ માત્ર અદાલત દ્વારા જ કોઈ કાર્યવાહી અથવા વાદ દરમિયાન કરી શકાય અને અદાલત અથવા મેજિસ્ટ્રેટ તપાસના તબક્કા દરમિયાન આવી સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે તપાસ અધિકારીને નિર્દેશ આપી શકતા નથી. તેથી, અલીપોરના વિદ્વાન એસ.ડી.જે.એમ.નો હુકમ તેમજ અલીપોર સ્થિત દક્ષિણ રજ પરગણા જિલ્લાના વિદ્વાન સેશન્સ જજનો હુકમ કાયદા મુજબ ન હતો અને તે અનુસાર રદ કરવામાં આવે છે.”

●વિશ્લેષણ:

૩૫ પોલીસના તમામ કાર્યોમાં તપાસ સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ અને જીવન્ત કાર્ય છે. સતત પરિવર્તિત થતા સામાજિક-આર્થિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં અપરાધીઓ અદ્યતન સાધનો અને તકનીકોનો ઉપયોગ કરીને વધતા જતાં અપરાધો કરે છે. આ

જટિલતાઓને દૂર કરવા માટે વિશ્વભરમાં પોલીસ તપાસની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ પર વધતી જતી નિર્ભરતા રાખી રહી છે. અપરાધી દ્વારા અપરાધ આચરવાની પ્રક્રિયામાં અપરાધ સ્થળે અને તેની આસપાસ, શંકાસ્પદ વ્યક્તિ પર તથા પીડિત પર મળી આવતા વિવિધ સ્વરૂપના વસ્તુઓ અને સામગ્રીના વિશ્લેષણ માટે હવે વૈજ્ઞાનિક તકનીકોની વિશાળ શ્રેણી ઉપલબ્ધ છે. આવા ભૌતિક પુરાવાનો અભ્યાસ, જેને વસ્તુલક્ષી પુરાવો અથવા ભૌતિક પુરાવો તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, અને જેનો ઉપયોગ અદાલતો દ્વારા આરોપીની દોષિતતા અથવા નિર્દોષિતતા સાબિત કરવા માટે અદ્યતન વૈજ્ઞાનિક સાધનો અને તકનીકોના અનુપ્રયોગથી કરવામાં આવે છે, તેને વ્યાપક અર્થમાં ન્યાયવૈજ્ઞાનિક વિજ્ઞાન તરીકે ઉલ્લેખિત છે.

૩૬ ગુનાની તપાસમાં વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ અથવા તેની સહાય મૂળભૂત રીતે ઘટનાનું પુનર્નિર્માણ કરવાને સંબંધિત છે, એટલે કે, શું બન્યું, ક્યાં બન્યું, ક્યારે બન્યું અને તેમાં કોણ સંકળાયેલ હતું તે નિર્ધારિત કરવામાં સહાય કરવાનો પ્રયત્ન. તે કોઈ ઘટના શા માટે બની તેની સાથે સંબંધિત નથી અને તે નક્કી પણ કરી શકતું નથી. ફોરેન્સિક વિશ્લેષણ પુરાવા પર પોલીસ અને અદાલતને ભૌતિક હકીકતો સ્થાપિત કરવામાં સહાય કરવા માટે કરવામાં આવે છે જેથી ફોજદારી અથવા દિવાની વિવાદોનો નિવેડો આવી શકે. ફોરેન્સિક વૈજ્ઞાનિકનું કાર્ય કાયદાકીય પૂછપરછને યોગ્ય વૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નોમાં રૂપાંતરિત કરવાનું અને

તપાસ અધિકારી તથા/અથવા ન્યાયતંત્રને વિશ્લેષણાત્મક તકનીકોની ક્ષમતાઓ, મર્યાદાઓ અને પરિણામો અંગે સલાહ આપવાનું છે.

૩૭ ફોરેન્સિક વિજ્ઞાનમાં, ગુના અથવા દિવાની તપાસની પ્રક્રિયામાં એકત્રિત કરવામાં આવેલા ભૌતિક પુરાવાના સ્વરૂપ અને લક્ષણો નિર્ધારિત કરવા માટે વિશ્લેષણ હાથ ધરવામાં વિજ્ઞાનના વિવિધ પાસાઓના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને, પુરાવો ગુના અને ગુનેગાર સાથે કેવી રીતે સંકળાઈ શકે તે અંગે અનુમાનાત્મક નિષ્કર્ષો કાઢવામાં આવે છે. તેથી, આ નિષ્કર્ષો તે ઘટનાઓ સાથે સંબંધિત બને છે, જે ઉક્ત પુરાવા સંદર્ભે બની હશે અથવા નહિં પણ બની હોય. કાયદો ગુનાના ઘટક તત્વોને નિર્ધારિત કરે છે; અને વિજ્ઞાન કોઈ ઘટક તત્વ હાજર છે કે ગેરહાજર છે તે નક્કી કરવામાં સહાયરૂપ થવા માટે માહિતી પ્રદાન કરે છે.

૩૮ એ સ્થાપિત હકીકત છે કે ગુનેગારો ગુનાઓ કરતી વખતે બેદરકારીને કારણે અથવા ગભરામણને કારણે, અથવા અન્ય વસ્તુઓના સંપર્કને કારણે ઘટનાસ્થળે નિશાનીઓ છોડી જાય છે અને વૈજ્ઞાનિક રીતે તેમની ગુનાહિત જવાબદારી નિર્ધારિત કરવા માટે આ નિશાનીઓ આધારરૂપ બને છે. આ ભૌતિક પુરાવો જ્યારે શોધી કાઢવામાં આવે, એકત્રિત કરવામાં આવે, જાળવી રાખવામાં આવે અને વૈજ્ઞાનિક મૂલવણી માટે મોકલવામાં આવે, ત્યારે તેનો અહેવાલ ગુનેગારને ઘટનાસ્થળ, પીડિત અથવા ગુના તરફ દોરી જતી અન્ય કોઈપણ પરિસ્થિતિ સાથે સાંકળવા માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ શક્તિ ધરાવતો હોવો

અનિવાર્ય છે. વધુમાં, એકત્રિત કરાયેલ અને વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણ તથા અહેવાલ પર આધારિત પુરાવો નિષ્પક્ષ, સર્વમાન્ય સ્વીકાર્ય હોય છે અને સમયની કસોટી પર પણ ખરો ઉતરે છે.

૩૯ આરોપી વિરુદ્ધનું પરંપરાગત પુરાવું પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓ, કબૂલાત અને મંજૂરીના નિવેદનના સ્વરૂપમાં હોય છે. હવે પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓ દુર્લભ પ્રકાર બની ગયા છે, તેનું કારણ એ છે કે તકનીકી વિકાસને કારણે ગુનો આચરવાની પદ્ધતિમાં બદલાવ આવ્યો છે. હવે ગુનાઓ સારી રીતે આયોજનબદ્ધ રીતે આચરવામાં આવે છે. તાજેતરના ભૂતકાળમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે આ નોંધ કરવી પડી હતી કે સમાધાનની સંસ્કૃતિના કારણે સાક્ષીઓ પક્ષવિરોધી બની જાય છે અને ફરિયાદ પક્ષના કેસને ટેકો આપતા નથી.

૪૦ તકનીકીના અદ્યતન યુગમાં, કોઈ વ્યક્તિની વૈકલ્પિક ઓળખ નિર્ધારિત કરવાની અનેક પદ્ધતિઓ ઉપલબ્ધ છે. તેમાંની એક છે અવાજ – વ્યક્તિની અદ્વિતીય લાક્ષણિકતા. દરેક વ્યક્તિનો અવાજ ભિન્ન હોય છે, કારણ કે સ્પર્શતંતુઓ, સ્પર્શ ગુહા, મુખગુહા અને નાસિકાગુહાની રચના તે વ્યક્તિ માટે વિશિષ્ટ હોય છે. સ્પેક્ટ્રોગ્રામ અથવા વોઈસ પ્રિન્ટ્સના આધારે બે રેકૉર્ડ કરાયેલા વક્તવ્યોની સરખામણી કરવી, હત્યા, બળાત્કાર, માદક પદાર્થોના ગેરવ્યવહાર, બોમ્બની ધમકી, ભ્રષ્ટાચાર અને આતંકવાદ જેવા ફોજદારી કેસોના હેતુસર આવશ્યક અને મહત્વપૂર્ણ છે. તપાસ અધિકારી પાસે અવાજના વિશ્લેષણ દ્વારા ઓળખ સ્થાપિત કરવાની બે પરસ્પર પૂરક રીતો હોય છે. પ્રથમ, તે પુરાવા

સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ નમૂનાને અને શંકાસ્પદ વ્યક્તિ પાસેથી લેવાયેલા નમૂનાને સાંભળશે અને તેમાં ઉચ્ચારણ, બોલવાની આદતો, શ્વાસના ઢાંચા અને સ્વરવૈવિધ્યની તુલના કરશે. ત્યારબાદ, અનુરૂપ વોઈસ પ્રિન્ટ્સની સરખામણી કરવામાં આવે છે. ક્યારેક, ગુનેગારની ઓળખ કરવા માટે પોલીસ અને ન્યાયવિજ્ઞાનિક વૈજ્ઞાનિકો માટે અવાજ જ એકમાત્ર સંકેત હોય છે. ખાસ કરીને ટેલિફોન દ્વારા આપવામાં આવેલી બોમ્બ ધમકી, ભ્રષ્ટાચારના કેસોમાં રકમની માંગણી અને અપહરણના કેસો વગેરેમાં એવું બને છે. વાણીના ધ્વનિઓ, લેરિક્સ અથવા સ્વરપેટીની અંદર આવેલા સ્વરતંતુઓના કંપનથી ઉત્પન્ન થાય છે. મુખ, નાક અને ગળાની ગુહાઓ અનુનાદક તરીકે કાર્ય કરે છે, જેના કારણે ધ્વનિઓ વધુ પ્રબળ બને છે. દાંત, હોઠ, જીભ, કઠોર અને નરમ તાળવું એવા ઉચ્ચારણ અંગો છે, જે ધ્વનિઓને વાણીનું સ્વરૂપ આપે છે.

●સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક વિશ્લેષણ:

જ૧ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક વિશ્લેષણ એ “વોઈસપ્રિન્ટ્સ” ના આધારે અવાજની ઓળખ (અથવા બહિષ્કરણ) કરવાની પદ્ધતિ છે. વોઈસપ્રિન્ટને “સમય, આવર્તન અને પરિમાણના કાર્યરૂપે, વક્તાના ધ્વનિ-શક્તિ નિષ્પન્નનું ચિત્રાત્મક પ્રતિનિધિત્વ” તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય. [કે. થોમસ, “વોઈસપ્રિન્ટ – મિથ ઓર મિરેકલ,” ઇન ઇમ્પિકેલરીડ, ઉપરોક્ત, નોંધ ૨૮, ૧૦૧૫ પૃષ્ઠ ૧૦૨૦ પર] મૂળભૂત રીતે, આ પદ્ધતિમાં વિશ્લેષણ માટે ઉત્પન્ન કરી શકાય તેવા વોઈસપ્રિન્ટના બે પ્રકાર છે: (૧) બાર સ્પેક્ટ્રોગ્રામ્સ, “જે અવાજના રેઝોનન્સ

બાર્સને સમય, આવર્તન અને ઉચ્ચતાના પરિમાણો સાથે દર્શાવે છે” (જાણીતાં અને અજાણ્યાં અવાજના નમૂનાઓને મેળવવામાં સૌથી વધુ ઉપયોગી); [મોએન્સસેન્સ એન્ડ ઇનબાઉ, ઉપરોક્ત, નોંધ ૨૮, પૃષ્ઠ ૫૭૧ પર] અને (૨) કોન્ટૂર સ્પેક્ટ્રોગ્રામ્સ, “જે ઉચ્ચતા, સમય અને આવર્તનના સ્તરોને ટોપોગ્રાફિકલ નકશા જેવી આકૃતિમાં માપે છે” (સંગણકીકૃત સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક વર્ગીકરણમાં સૌથી વધુ ઉપયોગી). [તત્સ્થાન] અવાજની ઓળખ જાણીતા અને અજાણ્યા સ્ત્રોતોમાંથી મેળવાયેલા વોઈસપ્રિન્ટ્સની વ્યક્તિનિષ્ઠ દૃશ્ય તુલના દ્વારા, લગભગ તે જ રીતથી કરવામાં આવે છે જેમ અંગુઠાછાપોની તુલના કરવામાં આવે છે. ટોસીએ નોંધ્યું છે તેમ, “ઓળખ અથવા બહિષ્કરણની કોઈ પણ પદ્ધતિ એવા પરિમાણો પર આધારિત હોવી જોઈએ જે વ્યક્તિની અંદર અલગ રીતે અથવા ઓછી હદે બદલાય, તુલનાએ ભિન્ન વ્યક્તિઓ વચ્ચે.” [ઓ. ટોસી, “વોઈસ આઈડેન્ટિફિકેશન,” ઇન ઇમ્પિકેલરીડ, ઉપરોક્ત, નોંધ ૨૮, ૯૭૧ પૃષ્ઠ ૯૭૩ પર.] તે મુજબ, સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક વિશ્લેષણ આ સિદ્ધાંત પર આધારિત છે કે (૧) લોકોના વાણી-અંગોની શારીરિક વિશેષતાઓમાં નોંધપાત્ર ભિન્નતા હોય છે, અને (૨) કોઈ નિશ્ચિત વ્યક્તિ પોતાના વાણી-અંગોનો જે રીતે ઉપયોગ કરે છે તેના સંબંધિત અભ્યાસગત ઢાંચાઓ ભિન્ન હોવા છતાં સ્થિર રહે છે. [થોમસ, ઉપરોક્ત, નોંધ ૧૦૮, પૃષ્ઠ ૧૦૨૫ પર]. જોકે, આ સિદ્ધાંતની માન્યતા અત્યંત ઉગ્ર ચર્ચાનો વિષય છે. [તેના એક આક્ષેપકર્તાના જણાવ્યા અનુસાર (થોમસ, ઉપરોક્ત, નોંધ ૧૦૮, પૃષ્ઠ ૧૦૨૬ પર)].

સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક વાણી ઓળખ માટે શંકાસ્પદ વ્યક્તિ પાસેથી અવાજનો નમૂનો પૂરો પાડવા સિવાય બીજી કોઈ બાબત જરૂરી પડતી નથી, તે ટેપ રેકોર્ડરની હાજરીમાં હોય અથવા પરિસ્થિતિઓ અનુસાર એવી ટેલિફોન લાઇન ઉપર હોય કે જેને રેકોર્ડિંગ ઉપકરણ જોડવામાં આવ્યું હોય. શંકાસ્પદ વ્યક્તિને, તેની અથવા તેણીની વાણીની જે જાણીતી વાણીના રેકોર્ડિંગ સાથે તુલના થવાની હોય તેમાંથી લિપિબદ્ધ કરાચેલા શબ્દો, વાક્યે વાક્યે (શક્ય છે કે અનેક વખત) પુનરાવર્તિત કરવા જરૂરી બને છે. [ટોસી, ઉપરોક્ત, નોંધ ૧૧૩, પૃષ્ઠ ૧૧૦-૧૧૧]

જરૂર કેલિફોર્નિયાની સર્વોચ્ચ અદાલતે પીપલ વિ. કેલી [ફોજદારી નં. ૧૯૦૨૮નો ૨૮મી મે ૧૯૭૬ના રોજ નિર્ણય કરાચેલ] કેસમાં આપેલા એક નિર્ણયમાં, ન્યાયાધીશ રિચર્ડસને પોતાના શબ્દોમાં ‘વોઇસ પ્રિન્ટ ટેકનિક’નું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. હું તે જ ઉદ્ધૃત કરી શકું છું:

“વોઇસ પ્રિન્ટ વિશ્લેષણ ઓળખની એવી પદ્ધતિ છે, જે માનવીય અવાજોના બનાવવામાં આવેલા આલેખાત્મક પ્રતિનિધિત્વો અથવા “સ્પેક્ટ્રોગ્રામો” ની તુલના પર આધારિત છે. આ પદ્ધતિમાં સ્પેક્ટ્રોગ્રાફ તરીકે ઓળખાતી એક યંત્રસાધનનો ઉપયોગ થાય છે, જે માનવીય અવાજોના દ્વનિઓને સમય, આવૃત્તિ અને તીવ્રતા જેવા ત્રણ ઘટક તત્ત્વોમાં અલગ પાડે છે. રેખાઓ અથવા પટ્ટીઓની શ્રેણીનો ઉપયોગ કરીને, આ યંત્ર આ પરિવર્તકોને ઇલેક્ટ્રોનિક રીતે સંવેદનશીલ કાગળ પર આલેખિત કરે છે. પરિણામે વક્તાના દ્વનિ-સંકેતનું

એક સ્પેક્ટ્રોગ્રામ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં આડવો અક્ષ સમયગાળો દર્શાવે છે, ઊભો અક્ષ આવૃત્તિ સૂચવે છે, અને રેખાઓની જાડાઈ અવાજની તીવ્રતા પ્રગટ કરે છે. (સામાન્ય રીતે જુઓ, પીપલ વિ. લૉ (૧૯૭૪) ૪૦ કેલ. એપ. ૩ડી ૬૯, ૭૫-૭૬ [૧૧૪ કેલ. આરપિટીઆર. ૭૦૮]; પીપલ વિ. કિંગ (૧૯૬૮) ૨૬૬ કેલ. એપ. ૨ડી ૪૩૭, ૪૪૭૪૪૯ [૭૨ કેલ. આરપિટીઆર. ૪૭૮]; ટિપ્પણી, પુરાવો: સ્પેક્ટ્રોગ્રાફિક વૉઈસ ઓળખની સ્વીકાર્યતા (૧૯૭૧૧૯૭૨) ૫૬ મિન. એલ. રિવ. ૧૨૩૫, ૧૨૩૯; ટિપ્પણી, ધ વૉઈસપ્રિન્ટ ડિલેમા: શું અવાજોને જોવામાં આવે અને સાંભળવામાં ન આવે? (૧૯૭૫) ૩૫ એમડી. એલ. રિવ. ૨૬૭.) નિશ્ચિત સંકેત-શબ્દો, જેમ કે "ધ," "મી," "ઓન," "ઈઝ," "આઈ," અને "ઈટ," જાણીતા અવાજ અને અજ્ઞાત અવાજ દ્વારા ઉચ્ચારાયેલા હોય તેના સ્પેક્ટ્રોગ્રામો લેવામાં આવે છે. ત્યારબાદ પરીક્ષક બોલવામાં આવેલ સમાન શબ્દોના સ્પેક્ટ્રોગ્રામોની દૃષ્ટિઆધારિત તુલના કરે છે અને બંને અવાજો પણ સાંભળે છે. આ દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય તુલનાઓના આધારે પરીક્ષક પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે કે જાણીતો અને અજ્ઞાત અવાજ એક જ છે કે નથી. (ટિપ્પણી, સુપ્રા, ૩૫ એમડી. એલ. રિવ. પૃષ્ઠ ૨૭૦, ફૂટનોટ ૧૩, ૧૬.) કારણ કે ઓળખની આ પ્રક્રિયા મૂળતઃ નમૂના-મેળવણીનો એક અભ્યાસ છે, પરીક્ષકનો અભિપ્રાય મોટા પ્રમાણમાં વ્યક્તિનિષ્ઠ હોય છે, જે બંને અવાજોની અનુપાતિક શ્રાવ્ય સમાનતા અથવા અસમાનતા અને તેમના સ્પેક્ટ્રોગ્રામોની દૃષ્ટિઆધારિત [૧૭ કેલ. ૩ડી ૩૦] તુલના પર આધારિત હોય છે. (પીપલ વિ. લૉ, સુપ્રા, પૃષ્ઠ ૭૯, ફૂટનોટ ૧૦.)

કેટલાક પ્રસંગોમાં, પરીક્ષક નમૂના પરીક્ષણો વચ્ચે મેળ પડે છે કે મેળ પડતો નથી તે અંગે કોઈ સકારાત્મક જાહેરખબર આપવા અસમર્થ રહે છે, અને તેવી સ્થિતિમાં કોઈ અભિપ્રાય આપવામાં આવતો નથી. (ટિપ્પણી, ઉપરોક્ત, પૃ. ૨૭૦ પર.)”

●મનોવૈદ્યકીય પરીક્ષણ:

૪૩. સવિસ્તાર માનસિક આરોગ્ય સંબંધિત પરીક્ષણ સામાન્ય રીતે ત્રણ ઘટકોથી બનેલું હોય છે: શારીરિક પરીક્ષણ; માનસિક-મનોવિજ્ઞાનિક કસોટી; અને વ્યક્તિગત માનસિક આરોગ્ય સંબંધિત મુલાકાત [શિફર, ઉપરોક્ત, નોંધ ૭૦, પૃષ્ઠ ૨૩ પર]. શારીરિક પરીક્ષણનો મુખ્ય હેતુ શરીરજન્ય અસામાન્યતા શોધવાનો હોય છે, જે આરોપીના આક્ષેપિત ફોજદારી વર્તન સાથે સંબંધિત હોઈ શકે. તેમાં આ પ્રકારની પ્રક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે: રક્ત પરીક્ષણો (અથવા સંભવિત સીસું અથવા આલ્કોહોલ ઝેર, એનિમિયા, સીફિલિસ વગેરે શોધવા માટે); મૂત્ર પરીક્ષણ (મધુમેહ અથવા હાઇપોગ્લાઇસેમિયા શોધવામાં ઉપયોગી); છાતી અને ખોપરીના નિયમિત એક્સ-રે; અને શક્ય હોય તો ન્યુમોએન્સેફેલોગ્રાફી, ઇલેક્ટ્રોએન્સેફેલોગ્રાફી તથા રજુરસ પરીક્ષણ જેવા વિશેષ શરીરજન્ય અને નસવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણો (જે મેનિન્જાઇટિસ, ટ્યુમર, મૃગી, મગજની ઇજા અને ન્યુરોસીફિલિસ જેવા નસવૈજ્ઞાનિક અને શરીરજન્ય મગજના વિકારોના નિદાનમાં ઉપયોગી છે).” માનસિક-મનોવિજ્ઞાનિક કસોટીઓ (જે ક્લિનિકલ મનોવિજ્ઞાનીઓ દ્વારા લેવામાં આવે છે) સામાન્ય રીતે ત્રણ વર્ગોમાં

વહેંચાય છે: [તત્રૈવ, પૃષ્ઠો ૨૪-૨૫ પર] બુદ્ધિ પરીક્ષણો (જેમા વિષયને સમસ્યાઓ ઉકેલવાની અથવા કિવઝ જેવી પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની જરૂર પડે છે [ઉદા.: સ્ટેનફોર્ડ-બિનેટ કસોટી અથવા કિશોરો અને પ્રૌઢો માટેની વેક્સલર-બેલેવ્યુ ઇન્ટેલિજન્સ સ્કેલ (ડબલ્યુ.એ.આઈ.એસ.)]); વ્યક્તિત્વ અને વર્તન સંબંધિત પ્રશ્નાવલીઓ (જેમા વિષયને પોતાના વિષે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાના હોય છે [ઉદા.: મિનેસોટા મલ્ટિફેસિક પર્સનાલિટી ઇન્વેન્ટરી (એમ.એમ.પી.આઈ.)]); અને પ્રોજેક્ટિવ કસોટીઓ (જેમા વિષયને વિવિધ કાર્યો કરવા કહેવામાં આવી શકે છે, જેમ કે ચિત્રનો અર્થ સમજાવવો [અર્થાત્ થીમેટિક એપરસેપ્શન ટેસ્ટ (ટી.એ.ટી.)], શાહી ના ડાઘોની શ્રેણી તેને કે તેણીને કેવી દેખાય છે તે કહેવું, અર્થાત્ રોષાક ટેસ્ટ, અથવા કોઈ વ્યક્તિનું ચિત્ર દોરવું). [અર્થાત્ ડ્રો-એ-પર્સન (ડી.એ.પી.) ટેસ્ટ] બૌદ્ધિક ક્ષતિ માપવા માટે વધારાની કસોટીઓ પણ આપવામાં આવી શકે છે. [ઉદા.: બેન્ડર-ગેશ્ટાલ્ટ, ગોલ્ડસ્ટિન-શીરર, શિપ્લી-હાર્ટફોર્ડ, ડિઝાઈન્સ માટે ગ્રેહામ-કેન્ડલ મેમરી અથવા વેક્સલર મેમરી સ્કેલ કસોટીઓ.] વ્યક્તિગત માનસિક આરોગ્ય સંબંધિત મુલાકાત, જેમ અપેક્ષિત હોય તેમ, માનસિક આરોગ્ય નિષ્ણાત અને વિષય વચ્ચેની વાતચીતના સ્વરૂપમાં થાય છે. ભલે તે સહેલાઈથી વ્યાખ્યાયિત ન કરી શકાય, સલીવને તેની સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓ ગણાવી છે અને તેને અંશતઃ આ રીતે વર્ણવી છે: ...મૂળત્વે વાર્ષિક સંચારની એવી સ્થિતિ, જેમાં બે-સમૂહ, ઓછા-વત્તા સ્વૈચ્છિક રીતે સંકળાયેલ, ક્રમશઃ વિકસતી નિષ્ણાત-ગ્રાહક આધારિત પદ્ધતિ હેઠળ, વિષય-વ્યક્તિ, એટલે કે દર્દી અથવા ગ્રાહકના

જીવનના લાક્ષણિક ઢાંચાઓને ઉજાગર કરવાનો હેતુ હોય છે; અને જે ઢાંચાઓનો અનુભવ તે વ્યક્તિ ખાસ કરીને કષ્ટદાયક અથવા વિશેષ મૂલ્યવાન તરીકે કરે છે.... [એચ. એસ. સલીવન, ધ સાઈકિયાટ્રિક ઇન્ટરવ્યુ (ન્યૂ યોર્ક: ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. નોર્ટન, ૧૯૭૦) પૃષ્ઠ ૪ પર (ભાર સમાવવામાં આવેલ છે). આ ઉપરાંત જુઓ સી.ડી. વેબસ્ટર, આર. જે. મેનઝીઝ અને એમ. એ. જેક્સન, ક્લિનિકલ એસેસમેન્ટ બિફોર ટ્રાયલ: લીગલ ઇશ્યૂઝ એન્ડ મેન્ટલ ડિસઓર્ડર (ટોરોન્ટો: બટરવર્થ્સ, ૧૯૮૨) પૃષ્ઠો ૨૪-૨૭ પર] સ્ટીવનસને વધુમાં નોંધ્યું છે કે મુલાકાત કોઈ નિશ્ચિત સ્વરૂપનું પાલન કરે તે આવશ્યક નથી. તેણે લખ્યું છે: અગાઉ પ્રશ્ન-ઉત્તર પ્રકારની મુલાકાત માનસિક આરોગ્ય સંબંધિત મુલાકાતની આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરતી હતી, જેમ કે તે માત્ર શારીરિક રોગો સંબંધિત તબીબી ઇતિહાસ મેળવવાની આવશ્યકતાઓ પણ પૂર્ણ કરતી હતી અને હજી પણ કરે છે. પરંતુ આધુનિક માનસિક આરોગ્ય સંબંધિત મુલાકાત, ભલે તેમાં પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય, તે માનસિક આરોગ્ય નિષ્ણાત અને દર્દી વચ્ચેના મુક્ત પ્રવાહી આદાન-પ્રદાન પર ઘણો વધુ ભાર મૂકે છે. [આઈ. સ્ટીવનસન, "ધ સાઈકિયાટ્રિક ઇન્ટરવ્યુ," એસ. એરિયેટી, સંપાદક, અમેરિકન હેન્ડબુક ઓફ સાયકિયાટ્રી, ૨મી આવૃત્તિ, ખંડ ૧ (ન્યૂ યોર્ક: બેસિક બુક્સ, ૧૯૭૪) ૧૧૩૮, પૃષ્ઠ ૧૧૩૮ પર] તેમ છતાં, તેનો એવો અર્થ નથી કે કોઈપણ માનસિક આરોગ્ય સંબંધિત મુલાકાતના હેતુઓ અને મૂલવવામાં આવતા પરિબળો સ્પષ્ટ રીતે નિર્ધારિત નથી. સામાન્ય માનસિક આરોગ્ય સંબંધિત પરીક્ષણની તેમની રૂપરેખામાં, સ્ટીવનસન અને શેપ્પે એવા કેટલાક મુખ્ય ક્ષેત્રો

દર્શાવ્યા છે, જેઓ પર માનસિક આરોગ્ય નિષ્ણાતને ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની તાલીમ આપવામા આવે છે. તેમાં સમાવેશ થાય છે: વિષયની લાગણીઓ; તેનો અથવા તેણીનો વર્તન (વિનાશક વર્તનની સંભાવના સહિત); બુદ્ધિ (શબ્દભંડોળ, માહિતીનો વ્યાપ, સ્મૃતિ અને નિર્ણયશક્તિ સહિત); વિચાર પ્રક્રિયાઓ (વિચારની ઝડપ, ચોકસાઈ અને સ્પષ્ટતા, ઊંચા પ્રકારના વિચારો કરવાની ક્ષમતા અને વિચાર પ્રક્રિયાની જડતા સહિત); વિચાર સામગ્રી (કેન્દ્રીય વિષયો, વિચાર સામગ્રીની અસામાન્યતા, સ્વ-ધારણા અને અંતર્દષ્ટિ સહિત) અને ગ્રહણશક્તિઓ (ખોટી ગ્રહણશક્તિ, ભ્રમ, ભાસ, ધ્યાન અને દિશાજ્ઞાન સહિત). [આઈ. સ્ટીવનસન અને ડબલ્યુ. એમ. શેપ્પે, જુનિયર, "ધ સાઈકિયાટ્રિક એક્ઝામિનેશન," એરિયેટી, ઉપરોક્ત, નોંધ ૧૨૭, ૧૧૫૭, પૃષ્ઠો ૧૧૬૨-૧૧૭૦ પર]. વધુમાં, પોતાના મૂલ્યાંકન દરમિયાન માનસિક આરોગ્ય નિષ્ણાત, વિષય દ્વારા વાચિક રીતે આપવામાં આવેલી માહિતી જેટલું જ, અવાચિક સંકેતો (ઉદાહરણ તરીકે, ચહેરાના હાવભાવ, હાવભાવ, દૈહિક ભંગિમાઓ વગેરે) તરફ પણ ધ્યાન આપી શકે છે. [તર્રૈવ, પૃષ્ઠ ૧૧૭૨ પર] ન્યાયવિજ્ઞાન સંબંધિત પરીક્ષણોમાં, માનસિક આરોગ્ય નિષ્ણાત વિષયને તે જે ગુના કરવા અંગે શંકાસ્પદ છે અથવા જેના કરવાનો તેના વિરુદ્ધ આક્ષેપ છે, તેના વિષે સીધો પ્રશ્ન કરે પણ શકે અને ન પણ કરે. ડેવિડસને લખ્યું છે: બ્રિટનમાં ડૉક્ટર માટે આરોપીને એ પૂછવું કે તેણે ગુનો કર્યો છે કે નહીં, અશોભનીય માનવામાં આવે છે, પરંતુ અમેરિકન માનસિક આરોગ્ય નિષ્ણાતો ઘણી વાર એવું માને છે કે તે મુદ્દાને કોઈ ન કોઈ રીતે સ્પર્શ્યા વગર સવિસ્તાર માનસિક પરીક્ષણ

કરવું અશક્ય છે. [એચ. એ. ડેવિડસન, ફોરેન્સિક સાયકિયાટ્રી, ૨મી આવૃત્તિ (ન્યૂ યોર્ક: રોનાલ્ડ પ્રેસ, ૧૯૬૫) પૃષ્ઠ ૩૬ પર]

જજ ઉપરોક્ત બાબતોને ધ્યાનમાં લેતા હું આ મતનો છું કે વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ માનસિક સારવારના પરિઘમાં આવશે નહીં. સેલ્વી (ઉપરોક્ત) કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે સમજાવેલા સિદ્ધાંતો વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ પર લાગુ પડશે નહીં એવા નિષ્કર્ષે પહોંચવામાં મને કોઈ સંકોચ નથી, અને તેથી, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩), એટલે કે સાક્ષ્યરૂપે પોતાને સામે નિવેદન આપવા માટેની બલાત્કારિતા,ના ઉદ્ધંધન અંગે વિદ્વાન વકીલની દલીલ નિષ્ફળ જવી જોઈએ.

જપ સેલ્વી (ઉપરોક્ત) માં, ત્રણ વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણો, એટલે કે (૧) નાર્કો-વિશ્લેષણ, (૨) પોલીગ્રાફ પરીક્ષણ (જૂઠાણું શોધનાર પરીક્ષણ) અને (૩) બીઈએપી (બ્રેઈન ઇલેક્ટ્રિકલ એક્ટિવેશન પ્રોફાઇલ) પરીક્ષણની કાયદેસરતા, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, આ આધારો પર પડકારવામાં આવી હતી કે આરોપીને તે પરીક્ષણો કરાવવા માટે આપવામાં આવેલ દિશાનિર્દેશ ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦ અને ૨૧ હેઠળ તથા ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૧૬૧(૨) હેઠળ આરોપીને બાંહેધરી આપવામાં આવેલા અધિકારોનું ઉદ્ધંધન કરે છે. આ બાબત નિર્વિવાદ છે કે નાર્કો-વિશ્લેષણ પરીક્ષણ હાથ ધરવા માટે પરીક્ષણના વિષયને સોડિયમ પેન્ટોથલનું આંતરશિરા ઇન્જેક્શન આપવામાં આવે છે અને તેના પરિણામે પરીક્ષણનો વિષય સંમોહનજન્ય તંદ્રાની અવસ્થામાં

પ્રવેશે છે. પોલીગ્રાફ પરીક્ષણમાં, શારીરિક પ્રતિક્રિયાઓનું માપન કરવા પહેલાં કાર્ડિયોગ્રાફ, ન્યુમોગ્રાફ, કાર્ડિયો-કફ, સંવેદનશીલ ઇલેક્ટ્રોડ વગેરે જેવા કેટલાક ઉપકરણો વિષયના શરીર સાથે જોડવામાં આવે છે. બીઈએપી પરીક્ષણમાં, વિષયના મસ્તિષ્કમાંથી નિસ્સરિત થતી વિદ્યુત તરંગોની નોંધ તેના શિરસ્ક સાથે ઇલેક્ટ્રોડ જોડીને કરવામાં આવે છે. આ ત્રણેય પરીક્ષણોના સ્વરૂપ, ઉક્ત પદ્ધતિઓ/પરીક્ષણોના અમલમાં સંકળાયેલી સમગ્ર તકનીકી પ્રક્રિયાઓ અને કાનૂની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈ, સર્વોચ્ચ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું:

“રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર આયોગે ૨૦૦૦માં આરોપી પર પોલીગ્રાફ પરીક્ષણ (લાય ડિટેક્ટર પરીક્ષણ)ના સંચાલન માટે માર્ગદર્શિકાઓ પ્રકાશિત કરી હતી. આ માર્ગદર્શિકાઓનું કડકપણે પાલન કરવું જોઈએ અને “નાર્કોએનલિસિસ ટેકનિક” તથા “બ્રેઇન ઇલેક્ટ્રિકલ એક્ટિવેશન પ્રોફાઇલ” પરીક્ષણ હાથ ધરવા માટે સમાન સુરક્ષાત્મક ઉપાયો અપનાવવામાં આવવા જોઈએ. આ માર્ગદર્શિકાઓનો લખાણ નીચે પુનઃપ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે :

(૧) આરોપીની સંમતિના આધારે સિવાય કોઈ લાઈ લાઈ ડિટેક્ટર પરીક્ષણ હાથ ધરવામાં આવવું નહીં. આરોપીને એવો પરીક્ષણ લેવડાવવાનો લાભ લેવા ઈચ્છે છે કે નહીં તે અંગેનો વિકલ્પ આપવામાં આવવો જોઈએ.

(૨) જો આરોપી સ્વેચ્છાએ લાઈ ડિટેક્ટર પરીક્ષણ માટે આગળ આવે, તો તેને વકીલ સુધી પહોંચની સુવિધા આપવામાં આવવી જોઈએ અને આવા પરીક્ષણના

શારીરિક, ભાવનાત્મક તથા કાનૂની પરિણામો અંગે પોલીસ અને તેના વકીલ દ્વારા તેને સમજ આપવામાં આવવી જોઈએ.

(૩) સંમતિ ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ નોંધવામાં આવવી જોઈએ.

(૪) મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષની સુનાવણી દરમિયાન, સંમતિ આપ્યાનો આક્ષેપ કરવામાં આવેલ વ્યક્તિનું વકીલ દ્વારા યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ થવું જોઈએ.

(૫) સુનાવણી વખતે, સંબંધિત વ્યક્તિને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એ પણ જણાવવું જોઈએ કે કરવામાં આવેલ નિવેદન મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ કરાયેલ "કબૂલાતમૂલક" નિવેદન ગણાશે નહીં, પરંતુ તેને પોલીસ સમક્ષ કરાયેલ નિવેદનનો દરજ્જો રહેશે.

(૬) મેજિસ્ટ્રેટ અટકાયત સંબંધિત તમામ પરિબળો, જેમાં અટકાયતનો સમયગાળો અને પૂછપરછનું સ્વરૂપ સમાવેશ પામે છે, તેનો વિચાર કરશે.

(૭) લાઈ ડિટેક્ટર પરીક્ષણનું વાસ્તવિક રેકોર્ડિંગ સ્વતંત્ર સંસ્થા (જેમ કે હોસ્પિટલ) દ્વારા કરવામાં આવશે અને તે વકીલની હાજરીમાં હાથ ધરવામાં આવશે.

(૮) પ્રાપ્ત થયેલ માહિતી કઈ રીતે પ્રાપ્ત થઈ તેની સંપૂર્ણ વૈધકીય અને તથ્યાત્મક વર્ણના નોંધ પર લેવામાં આવવી જોઈએ." પરિચ્છેદ ૨૬૩, ૨૬૩ અને ૨૬૪ માં નિષ્કર્ષ નોંધતા, સર્વોચ્ચ અદાલત

અદાલતે ઉપર ઉલ્લેખિત વિવાદિત ત્રણ ટેકનિકો અંગે જ નિષ્કર્ષો નોંધ્યા હતા. જ્યાં સુધી અવાજના નમૂના લેવાનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી વિષયના શરીરને અન્ય ત્રણ વૈજ્ઞાનિક ટેકનિકોમાં જેમ જરૂરી હોય તેવા કોઈપણ વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા અથવા ટેકનિકને આધીન કરવામાં આવશે નહીં, અર્થાત્, (૧)

નાર્કો-વિશ્લેષણ, (૨) પોલીગ્રાફ પરીક્ષણ (જૂઠું પકડનાર પરીક્ષણ) અને (૩) બી.ઈ.એ.પી.

(બ્રેઈન ઇલેક્ટ્રિકલ એક્ટિવેશન પ્રોફાઇલ), અને તેથી, એવું કહી શકાય નહીં કે આરોપીને વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ કરાવવાનો નિર્દેશ આપવાથી તેને ગોપનીયતાનું ઉલ્લંઘન કરતી કોઈ અનૈરિછક પ્રક્રિયાને આધીન કરવામાં આવે છે અને આગળ જઈને તેને પોતાનાં જ વિરુદ્ધ સાક્ષી બનવા માટે બાધ્ય કરવામાં આવે છે.

૪૬ બંધારણની કલમ ૨૦(૩) યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા પાસેથી ગ્રહિત કરવામાં આવી છે. અમેરિકાના બંધારણના પમા સુધારામાં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે કોઈપણ ક્રિમિનલ કેસમાં કોઈ વ્યક્તિને પોતાના વિરુદ્ધ સાક્ષી બનવા માટે બળજબરી કરવામાં આવશે નહીં. વૉલ. ૨૨ એ કોર્પસ જ્યુરિસ સેકન્ડમ પેરા ૬૪૯ માં આ વિષયક કાયદો નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવ્યો છે :

“બળજબરીપૂર્વક સ્વ-અપરાધસ્વીકારને નિંદિત કરનાર સામાન્ય કાયદાના સિદ્ધાંત અને તેના ઘોષક બંધારણીય ઉપબંધો હેઠળ, આરોપી પાસેથી

બળજબરી હેઠળ મેળવવામાં આવેલ આરોપસાધક પુરાવો અસંગત છે; પરંતુ આ રક્ષણ સામાન્ય રીતે સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી હેઠળ રજૂ કરાયેલા પુરાવા સુધી જ મર્યાદિત રહે છે.

.....

સામાન્ય રીતે સ્વીકારાયેલ અભિપ્રાય એવો છે કે સંવિધાનિક ખાતરી માત્ર એવા જ પુરાવાને અયોગ્ય ઠરાવે છે જે આરોપી દ્વારા “સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી” હેઠળ પૂરો પાડવામાં આવ્યો હોય અથવા રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય, જેમ કે તેની સામે સાક્ષી તરીકે કાનૂની પ્રક્રિયા દ્વારા મેળવાયેલા ખુલાસાઓ. અન્ય રીતે કહીએ તો, સ્વ-અપરાધારોપણ વિરુદ્ધનો નિયમ માત્ર એવી લેખિત અથવા મૌખિક સંદેશાવ્યવહાર સુધી જ વિસ્તરે છે, જેના પર આરોપીને સંબંધિત હકીકતો અંગેની જાણકારી અને તેને વ્યક્ત કરતી વખતે તેના મનની ક્રિયા સંકળાયેલી હોવાનું ધારીને નિર્ભર થવાનું હોય. બહુમતીના નિયમ અનુસાર સ્વીકાર્યતાની કસોટી એવી કહેવાઈ છે કે પ્રસ્તાવિત પુરાવાની સાબિતીક્ષમ શક્તિ આરોપીની સાક્ષ્યાત્મક જવાબદારી પર આધાર રાખે છે કે કેમ, અથવા તો આરોપીના કોઈ નિવેદનના સહાય વિના તેમાં એવી શક્તિ સ્વતંત્ર રીતે રહેલી છે કે કેમ.”

તે જ ખંડના પેરા ૬૫૧(એ) માં :

સામાન્ય રીતે, સ્વદોષારોપણ વિરુદ્ધની બંધારણીય ખાતરી આરોપીના શરીરની ચુકિતસંગત તપાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા વાસ્તવિક પુરાવાને સ્વીકારવામાં અવરોધ

ઊભો કરતી નથી; અને આરોપીની શારીરિક અથવા માનસિક તપાસના નિષ્ણાતોના નિષ્કર્ષોને પુરાવા તરીકે સ્વીકારવાથી, સામાન્ય રીતે, તેના વિશેષાધિકારનું ઉદ્ધંધન થતું નથી, ઓછામાં ઓછું ત્યાં સુધી જ્યાં આવી તપાસ કોઈપણ બળજબરી વિના કરવામાં આવી હોય.

.....

સ્ટેટ વિ. ગ્રીન, ૮૬ એસઈ ૨૦૬ પ૯૬ : ૨૨૭ એસસી ૧ માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું કે આવી સાબિતી સ્વીકાર્ય છે, તે સ્થિતિમાં પણ જ્યારે પરીક્ષણ ફરજિયાત હોય અને આરોપીની ઈચ્છા વિરુદ્ધ તેના પર લાદવામાં આવ્યું હોય, શરતે કે પરીક્ષણ કરનારાઓ દ્વારા આરોપીને પૂછવામાં આવેલા કોઈપણ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે તેને બળજબરી કરવામાં આવી ન હોય. ”

અને પરિચ્છેદ ૬૫૧(બી) માં :

આરોપીના શરીરમાંથી લેવામાં આવેલા પદાર્થના વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણના પરિણામોને પુરાવામાં સ્વીકારવાથી, જો તે પદાર્થ તેની સંમતિ વિના એવી પરિસ્થિતિઓમાં લેવામાં આવ્યો હોય કે જે યોગ્ય પ્રક્રિયાના ભંગરૂપે તેના શરીરમાં શારીરિક આક્રમણ સમાન ન ગણાતી હોય, તો તેના સ્વ-દોષારોપણ વિરુદ્ધના વિશેષાધિકારનું ઉદ્ધંધન થતું નથી.

.....

આવો નિયમ આરોપી પાસેથી રક્તનો નમૂનો લેવાની બાબતમાં, તેમજ આરોપીના રક્ત, શ્વાસ અથવા મૂત્રમાં આલ્કોહોલની માત્રા અને તેના પરિણામે થયેલી મત્તાવસ્થાની તપાસ કરવાની બાબતમાં લાગુ પડે છે; અને આ નિયમ તે સ્થિતિમાં પણ લાગુ પડે છે કે જ્યારે આરોપીને નમૂનો આપતી વેળાએ એ બાબતની ચેતવણી આપવામાં આવી ન હોય કે તે ફોજદારી કાર્યવાહી દરમિયાન તેના વિરુદ્ધ ઉપયોગમાં લેવામાં આવી શકે. ”

વિગમોરની પુરાવા વિષયક ક્લાસિક ટીકા (ખંડ ૮ ૧૯૬૧ આવૃત્તિ) ના પરા ૨૨૬૫ માં 'સ્વ-અપરાધારોપણ વિરુદ્ધનો વિશેષાધિકાર' વિષયક કાયદો નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવ્યો છે :

વિશેષાધિકારની મર્યાદા સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. સામાન્ય સિદ્ધાંતો પરથી એ પરિણામે આવે છે કે ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા અથવા સાક્ષી દ્વારા શરીરલક્ષી લક્ષણોની તપાસ કરવી વિશેષાધિકારનું ઉદ્ધંધન કરતી નથી, કારણ કે તે આરોપીને સાક્ષી તરીકે, અર્થાત્ તેની સાક્ષ્યાત્મક જવાબદારી આધારે, રજૂ થવા માટે પોકારે છે એવું નથી. આવા કિસ્સાઓમાં ક્યારેક તેને સ્નાયુસંબંધિત ક્રિયા કરવા કહેવામાં આવે — જેમ કે તેને પોતાના બૂટ ઉતારવા કે પોતાની બાંય ચડાવવી કહેવામાં આવે — તો તે અવસ્તુત છે, જ્યાં સુધી શરીરની તમામ ક્રિયા સાક્ષ્યાત્મક ઉચ્ચારણના સમાનાર્થી ગણવામાં ન આવે; કારણ કે અગાઉ જોવામાં આવ્યું છે તેમ, માત્ર બળજબરી જ આ વિશેષાધિકારનો ઘટક વિચાર નથી, પરંતુ સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી છે. આવી ક્રિયા દ્વારા આરોપી પાસેથી જે મેળવવામાં

આવે છે તે તેના શરીર વિશેનું સાક્ષ્ય નથી, પરંતુ તેનું શરીર જ છે. જ્યાં સુધી કોઈ લેખિત, મૌખિક અથવા અન્ય પ્રકારનો સંચાર મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં ન આવે, જેના આધારે તેના હકીકતો અંગેના જ્ઞાન અને તેને વ્યક્ત કરતી વખતે તેના મનની ક્રિયા સામેલ છે એવી બાબતે આધાર રાખવાનો હોય, ત્યાં સુધી તેના પર કરવામાં આવેલી માંગ સાક્ષ્યાત્મક ગણાતી નથી.....

જુદા તે જ પરિચ્છેદમાં વિદ્વાન લેખકે અમેરિકાની અદાલતો દ્વારા આપવામાં આવેલ મોટા પ્રમાણમાં એવા નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમાં ઓળખ માટેની લાક્ષણિકતાઓ નિર્ધારિત કરવા શંકાસ્પદ વ્યક્તિના શરીરની તપાસ કરવી અથવા રોગ કે ગુનાના પુરાવા માટે તેના ગુમાંગો સહિત શંકાસ્પદ વ્યક્તિના શરીરની તપાસ કરવી, અથવા વિશ્લેષણના હેતુઓ માટે અને પુરાવા તરીકે ઉપયોગ માટે શંકાસ્પદ વ્યક્તિના શરીરના અંદરના ભાગમાંથી પદાર્થ કાઢવો, તેને આ વિશેષાધિકાર હેઠળ આવતું નથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. તેમાંના કેટલાકનો ઉલ્લેખ નીચે આપવામાં આવે છે.

(૧) હત્યા આરોપી પાસેથી મેળવેલ રક્તનો નમૂનો સ્વીકારવામાં આવ્યો. ડેવિસ વિ. સ્ટેટ, ૧૮૯ એમડી ૬૪૦, ૫૭ એ ૨ ડી ૨૮૯ (૧૯૪૮); સ્ટેટ વિ. એલેક્ઝાન્ડર, ૭ એનજે ૫૮૫, ૮૩ એ ૨ ડી ૪૪૧ (૧૯૫૧).

(૨) નશાની હાલતમાં ઓટોમોબાઈલ ચલાવવાથી થયેલું મૃત્યુ, બેભાન રહેલા સામાવાળા પાસેથી લેવામાં આવેલ રક્તનો નમૂનો – પરીક્ષણનું પરિણામ

પુરાવામાં સ્વીકારવામાં આવ્યું. કક્ષાનબાય વિ. પીપલ, ૧૨૫ કોલો ૧૪૪, ૨૪૨ પી. એલ. ઈ. ૨૬ ૨૨૨ (૧૯૫૨).

(૩) સામાવાળાના જ્ઞાન અથવા સંમતિ વિના મેળવેલ રક્તનો નમૂનો તેમાં રહેલી આલ્કોહોલની માત્રા વિષે ડૉક્ટરના સાક્ષ્યને સ્વીકારવામાં આવ્યું. પીપલ વિ. ટકર, ૧૦૫ કેલ એપ ૨ડી ૩૩૩, ૧૯૩ પી. ૨ડી ૯૪૧ (૧૯૪૮). શક્ટ વિ. સ્ટેટ, ૧૫૪ નેબ ૮૫૮; ૫૦, એનડબ્લ્યુ ૨ડી ૭૮ (૧૯૫૧).

(૪) હોમિસાઈડ – સામાવાળાના રક્તપ્રકાર સંબંધિત પુરાવો, જ્યારે તે નીચલી અદાલતમાં વિચારાધીન હોવા સુધી જેલમાં હતો ત્યારે તેની સંમતિ વિના લેવામાં આવેલ રક્ત – સ્વીકારવામાં આવ્યો. સ્ટેટ વિ. એલેક્ઝાન્ડર ૭ એનજે ૫૮૫, ૮૩એ. ૨ડી ૪૪૧ (૧૯૫૧).

(૫) ખૂન — ઈચ્છા વિરુદ્ધ લેવામાં આવેલ નખોની નીચેના ખૂર્યાણનો ઉપયોગ કરવા અંગે બંધારણીય વિશેષાધિકારનો કોઈ ઈનકાર નથી. સ્ટેટ વિ. મેક લાફલિન, ૧૩૮ લા ૯૫૮, ૭૦ સો ૯૨૫ (૧૯૬૧).

૪૮ અહીં ઉલ્લેખ કરી શકાય કે ગુનાખોરીમાં અસાધારણ વધારો અને ગુનેગારો દ્વારા અપનાવવામાં આવતી અત્યંત સુસજ્જ પદ્ધતિઓને કારણે, ગુનાની શોધખોળ અને ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા તેનું સંચાલન કરવામાં રાજ્યને અતિપ્રમાણમાં મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. મોટી સંખ્યામાં ગુનાઓના મામલાઓમાં, કૃત્યમાં સહભાગી રહેલા વ્યક્તિઓની સાક્ષી વિના હકીકતોની ખાતરી કરવી

કઠિન, જો અશક્ય નહીં હોય તો, બની રહે છે. યુ.એસ.એ.માં પણ વિખ્યાત કાનૂનવિદો આ બાબતે તેમના મતમાં વિભાજિત છે કે શું સ્વ-અપરાધારોપણ સામેનો વિશેષાધિકાર જાળવી રાખવો જોઈએ કે નહીં. કાર્ડોઝો, ન્યાયમૂર્તિ એ પાલ્કો વિ. કનેક્ટિકટ, ૩૦૨ યુ.એસ. ૩૧૯ (૧૯૩૭) માં નીચે મુજબ જણાવ્યું હતું :

એવા સંકુચિત અથવા પ્રાંતવાદી બહુ ઓછા લોકો હશે જે આ વાત પર અડગ રહે કે બળજબરીપૂર્વક સ્વ-અપરાધસ્વીકારથી મળતી મુક્તિ વિના ન્યાયની નિષ્પક્ષ અને પ્રબુદ્ધ પદ્ધતિ અસંભવ હોય..... આ પણ નષ્ટ થઈ શકે, અને છતાં ન્યાય થઈ શકે. ખરેખર, આજે પણ ભૂતકાળની જેમ અમારી દંડાત્મક પદ્ધતિના એવા અધ્યયનકર્તાઓ છે જે આ મુક્તિને લાભ કરતાં ઉપદ્રવરૂપે જુએ છે, અને જે તેનો વ્યાપ મર્યાદિત કરવા, અથવા તેને સંપૂર્ણપણે નષ્ટ કરવા ઇચ્છે છે. નિઃસંદેહ, ચાતના, શારીરિક હોય કે માનસિક, તેના વિરુદ્ધ રક્ષણ આપવાની જરૂરિયાત યથાવત્ રહેશે. તેમ છતાં, જો આરોપી પર સુવ્યવસ્થિત પૂછપરછનો જવાબ આપવાની ફરજ મૂકવામાં આવે તો ન્યાય લુપ્ત થઈ જાય તેમ નથી.

૪૯ કેટલાક વિધાનશાસ્ત્રીઓએ જણાવ્યું છે કે આ વિશેષાધિકાર ગુનાનું છુપાવાનું સ્થાન છે અને માત્ર દોષિતોને જ આ વિશેષાધિકારનો ઉપયોગ હોય છે.

૫૦ અહીં ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય રહેશે કે તાજેતરના સમયમાં દેશમાં ગુનાખોરીની પરિસ્થિતિમાં મૂળભૂત ફેરફાર આવ્યો છે. ગુનેગારો તેમના હેતુ હાંસલ કરવા માટે અતિ આધુનિક હથિયારો અને ઉચ્ચ કક્ષાના વિશેષ સાધનોનો ઉપયોગ કરી રહ્યા

છે. દૂરનિયંત્રણ દ્વારા ભૂસુરંગોના વિસ્ફોટ જેવા અતિ આધુનિક ઉપકરણોનો ઉપયોગ કાયદાના અમલીકરણની યંત્રણા પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરી શકે તે માટે અવરોધ ઊભો કરવા માટે થઈ રહ્યો છે. ગુનાની પદ્ધતિ અને તેના આચરણની રીતમાં આવેલા ફેરફારને કારણે ગુનાની શોધખોળ માટે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ આવશ્યક બને છે, જેથી ગુનેગારો સમગ્ર સમાજને બંધક રાખીને દંડમુક્તપણે ફરી ન શકે.

૫૧ ઉપરોક્ત મને કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની જોગવાઈઓ પર વિચાર કરવા દોરી જાય છે. જે વિધેયક અંતે કેદીઓની ઓળખ અધિનિયમ, ૧૯૨૦ નો ૩૩ (૩૩) બન્યો હતો, તેની સાથે જોડાયેલા ઉદ્દેશો અને કારણોના નિવેદનમાં કેદીઓની ઓળખ સંબંધિત કાયદાની આવશ્યકતા નીચે મુજબ સમજાવવામાં આવી છે :

વિધેયકનો હેતુ એ છે કે નિશ્ચિત ગુનાઓના સંબંધમાં દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા અથવા અટકમાં લેવામાં આવેલા વ્યક્તિઓના માપદંડો, આંગળીઓના છાપ, પગલાંના નિશાન અને ફોટોગ્રાફ લેવા માટે કાનૂની સત્તા પ્રદાન કરવામાં આવે. ગુનાની શોધખોળ અને ગુનેગારોની ઓળખમાં આંગળીઓના છાપ અને ફોટોગ્રાફોના વૈજ્ઞાનિક ઉપયોગનું મહત્ત્વ સર્વવિદિત છે, અને ઇંગ્લેન્ડ તથા અન્ય યુરોપીય દેશોમાં થયેલા આધુનિક વિકાસોને ધ્યાનમાં લેતા, પ્રસ્તાવિત કાયદાની આવશ્યકતા વિશે વધુ વિસ્તૃત રીતે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

ભારતમાં પોલીસ દ્વારા ગુનેગારો અને શંકાસ્પદ ગુનેગારોના અંગુઠાછાપ, ફોટોગ્રાફ વગેરે લેવામાં આવે છે તેવી હાલની પદ્ધતિને, ગુનેગાર જાતિના નોંધાયેલ સભ્યોના સંબંધમાં સિવાય, કાયદાકીય માન્યતા પ્રાપ્ત નથી; અને તેમના કિસ્સામાં ક્રિમિનલ ટ્રાઈબ્સ અધિનિયમ, ૧૯૧૧ ની કલમ ૯ માં અંગુઠાછાપ લેવા અંગે જોગવાઈ અસ્તિત્વમાં છે (૧૯૧૧ નો ૩ (૩)). આ પ્રથાને કાયદેસર બનાવવાની જરૂરિયાત ઘણાં સમયથી સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ જ્યાં સુધી કોઈ વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ ઊભી ન થઈ ત્યાં સુધી આ બાબત હાથ ધરવી યોગ્ય માનવામાં આવી નહોતી. તાજેતરમાં ભારત સરકારને એવા બનાવોની જાણ કરવામાં આવી છે જેમાં કેદીઓએ પોતાના અંગુઠાછાપ અથવા ફોટોગ્રાફ લેવાં દેવાનો ઇનકાર કર્યો હતો. ભવિષ્યમાં આવા ઇનકારોને અટકાવવાના હેતુથી, અને ભારતમાં તેમજ અન્યત્ર જેમ પોલીસકાર્યનો સામાન્ય અનુસંગ તરીકે માપ વગેરે લેવામાં આવે છે, તેવી કાર્યવાહી ને હવે વધુ વિલંબ કર્યા વિના નિયમિત આધાર પર મુકવી આવશ્યક ગણવામાં આવે છે.”

પર કેદીઓની ઓળખ અંગેના અધિનિયમની કલમ ૩, ૪ અને ૫ નીચે મુજબ છે :

“૩. દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા વ્યક્તિઓના માપ, વગેરે લેવાના. દરેક વ્યક્તિ, જે કરવામાં આવ્યો હોય,

(એ) એક વર્ષ અથવા તેથી વધુ અવધિ માટે કઠોર કેદથી દંડનીય કોઈપણ ગુનામાં દોષિત ઠરાવવામાં આવેલ હોય, અથવા એવો કોઈપણ ગુનો જેમાં ત્યારબાદના દોષારોપણ પર તેને વધારાની સજાને પાત્ર બનાવે; અથવા

(બી) ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૮૮૮ (૧૮૮૮ ના ૫) ની કલમ ૧૧૮ હેઠળ તેના સારા વર્તન માટે જામીન આપવા આદેશિત કરવામાં આવેલ વ્યક્તિએ, જો તેવી માંગ કરવામાં આવે, તો નિર્ધારિત રીત મુજબ પોલીસ અધિકારીને તેના માપ અને ફોટોગ્રાફ લેવા દેવા પડશે.

રાજ્ય સુધારાઓ

ગુજરાત – કલમ ૩ ના ખંડ (બી) માં, અંતે નીચે મુજબ ઉમેરો: "અથવા બોમ્બે પ્રતિબંધ અધિનિયમ, ૧૯૪૯ ની કલમ ૯૩ હેઠળ". [બોમ્બે અધિનિયમ ૫૮ સન ૧૯૫૩].

મહારાષ્ટ્ર માટે કલમ ૩ના સ્થાને નીચે મુજબ પ્રતિસ્થાપિત કરવું, એટલે કે, "૩. દોષિત ઠરાવવામાં આવેલ વ્યક્તિઓના માપદંડો વગેરે લેવાની બાબત.— દરેક વ્યક્તિ, જેનું કરવામાં આવ્યું હોય— "

(એ) એક વર્ષ અથવા તેનાથી વધુ અવધિ માટેની કઠોર કેદથી દંડનીય કોઈપણ ગુનામાં, અથવા ડેન્જરસ ડ્રગ્સ અધિનિયમ, ૧૯૩૦ ની કલમ ૧૯ હેઠળ દંડનીય કોઈપણ ગુનામાં, અથવા એવા કોઈપણ ગુનામાં કે જે અનુવર્તી દોષિત

ઠરાવ પર તેને વધારેલી સજા માટે જવાબદાર બનાવે, દોષિત ઠરાવવામાં આવેલ હોય, અથવા

(બી) ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૮૯૮ ની કલમ ૧૧૮ હેઠળ, અથવા બોમ્બે પ્રતિબંધ અધિનિયમ, ૧૯૪૯ ની કલમ ૯૩ હેઠળ, તેના સારા વર્તન માટે જામીન આપવા આદેશિત કરવામાં આવેલ હોય, અથવા કેન્જરસ ડ્રગ્સ અધિનિયમ, ૧૯૩૦ ની કલમ ૧૮ હેઠળ, નિશ્ચિત ગુનાઓના કમિશનથી નિવૃત્ત રહેવા માટે જામીન આપવા આદેશિત કરવામાં આવેલ હોય. તો, તેવી માંગ કરવામાં આવે તો, તે પોલીસ અધિકારીને નિર્ધારિત રીતથી તેના માપદંડો અને ફોટોગ્રાફ લેવા દેશે. " [મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ ૩૫ ઓફ ૧૯૭૦]

૪. દોષિત ઠરાવવામાં ન આવેલ વ્યક્તિઓના માપ, વગેરે, લેવી.— જે કોઈ વ્યક્તિને એક વર્ષ કે તેથી વધુ અવધિ સુધીના કઠોર કારાવાસથી દંડનીય ગુના સંદર્ભે ધરપકડ કરવામાં આવી હોય, તે વ્યક્તિએ, જો પોલીસ અધિકારી દ્વારા એવી માંગ કરવામાં આવે, તો નિર્ધારિત પદ્ધતિ અનુસાર તેના માપ લેવામાં આવે તે માટે મંજૂરી આપવી.

રાજ્ય સુધારાઓ

ગુજરાત : (૧) ગુજરાત રાજ્યમાં તેના પ્રયોગ માટે, કલમ ૪ માટે નીચે મુજબ પ્રતિસ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ :

“જ. દોષિત ઠરાવવામાં ન આવેલ વ્યક્તિઓના માપ અથવા ફોટોગ્રાફ લેવું.—
કોઈપણ વ્યક્તિ—

(એ) જેને ધરપકડ કરવામાં આવી છે

(૧) ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૮૯૮ ની કલમ ૫૫ હેઠળ, અથવા બોમ્બે
ભિખારીઓ અધિનિયમ, ૧૯૪૫ ની કલમ ૪ હેઠળ;

(૨) બોમ્બે પોલીસ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ની કલમ ૧૨૨ હેઠળ દંડનીય ગુનાના
સંબંધમાં, અથવા બોમ્બે બેગર્સ અધિનિયમ, ૧૯૪૫ ની કલમ ૬ અથવા ૮
હેઠળ દંડનીય ગુનાના સંબંધમાં, અથવા એક વર્ષ અથવા તેથી વધુ અવધિની
કઠોર કેદથી દંડનીય ગુનાના સંબંધમાં, અથવા

(બી) જેના સંબંધમાં બોમ્બે પોલીસ અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ની કલમ ૫૫ અથવા
૫૬ હેઠળ, અથવા બોમ્બે ભિક્ષુક અધિનિયમ, ૧૯૪૫ ની કલમ ૨૩ ની
ઉપકલમ (૧) અથવા (૨) હેઠળ, અથવા બોમ્બે જાહેર સુરક્ષા ઉપાયો
અધિનિયમ, ૧૯૪૭ ની કલમ ૨ હેઠળ કોઈ નિર્દેશ અથવા હુકમ કરવામાં આવ્યો
હોય, તે વ્યક્તિએ, જો પોલીસ અધિકારી દ્વારા એવી માંગ કરવામાં આવે, તો
તેની માપણી અથવા ફોટોગ્રાફ નિર્ધારિત રીત મુજબ લેવામાં દેવાનો રહેશે.”
કર્ણાટક — કર્ણાટક રાજ્ય માટે તેની અરજીમાં, કલમ ૪ ના સ્થાને નીચેનું
પ્રસ્થાપિત કરવું :

“૪. દોષિત ઠરાવવામાં ન આવેલ વ્યક્તિઓના માપ અથવા ફોટોગ્રાફ લેવાં. કોઈપણ વ્યક્તિ (એ) જેને કર્ણાટક પોલીસ અધિનિયમ, ૧૯૬૩ ની કલમ ૯૬ હેઠળ દંડનીય ગુનાના સંબંધમાં, અથવા કર્ણાટક પોલીસ અધિનિયમ, ૧૯૬૩ હેઠળ દંડનીય ગુનાના સંબંધમાં, અથવા એક વર્ષ અથવા તેથી વધુ અવધિ સુધીની સખત કેદથી દંડનીય ગુનાના સંબંધમાં, અથવા એવા ગુનાના આચરણના સંબંધમાં જેમાં બીજી અથવા અનુવર્તી પ્રસંગે અમલમાં રહેલા કોઈપણ કાયદા હેઠળ વધારેલી સજાઓની જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય, ધરપકડ કરવામાં આવી હોય; અથવા

(બી) જેના સંબંધમાં કર્ણાટક પોલીસ અધિનિયમ, ૧૯૬૩ ની કલમ ૫૪ અથવા ૫૫ હેઠળ દિશાનિર્દેશ અથવા હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય, તેવા વ્યક્તિએ, જો પોલીસ અધિકારી દ્વારા તેવી માંગ કરવામાં આવે, તો નિર્ધારિત રીતમાં તેના માપદંડો લેવાં અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવો મંજૂર કરવો પડશે. “૪— એ. જેમના વિરુદ્ધ પ્રતિબંધક હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય એવા અભ્યાસી ગુનેગારોના માપદંડો વગેરે લેવાં.— જે કોઈ વ્યક્તિના વિરુદ્ધ કર્ણાટક અભ્યાસી ગુનેગારો અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ની જોગવાઈઓ હેઠળ પ્રતિબંધનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય, તેવા વ્યક્તિએ, જો પોલીસ અધિકારી દ્વારા તેવી માંગ કરવામાં આવે, તો નિર્ધારિત રીતમાં તેના માપદંડો લેવાં અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવો મંજૂર કરવો પડશે.” [કર્ણાટક અધિનિયમ ૨૯ સન ૧૯૭૫].

(૨) કર્ણાટકમાં સમાવેશ કરાયેલ કલમ ૪-અ પછી નીચેનું ઉમેરવું:
 "૪-બ. કર્ણાટક ભિક્ષાવૃત્તિ પ્રતિબંધ અધિનિયમ, ૧૯૭૫ હેઠળ ભિક્ષુકોના માપ, વગેરે લેવાની બાબત.— જે કોઈ વ્યક્તિની ધરપકડ કરવામાં આવી હોય અને કર્ણાટક ભિક્ષાવૃત્તિ પ્રતિબંધ અધિનિયમ, ૧૯૭૫ ની કલમ ૧૧ ની ઉપકલમ (૨) હેઠળ જેને મુક્ત કરવામાં આવ્યો ન હોય (કર્ણાટક અધિનિયમ ૧૯૭૫ નો ૨૭) અથવા જેના વિરુદ્ધ ઉક્ત અધિનિયમની કલમ ૧૨ ની ઉપકલમ (૧) હેઠળ અટકાયતનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય, તેવા વ્યક્તિએ, જો રીસીવિંગ સેન્ટર અથવા રાહત કેન્દ્રના પ્રભારી અધિકારી દ્વારા તેવી માંગ કરવામાં આવે, તો નિર્ધારિત રીત મુજબ પોતાનાં માપ અને ફોટોગ્રાફ લેવામાં દેવા પડશે."

[કર્ણાટક અધિનિયમ ૧૯૮૭ નો ૧]. પ. મેજિસ્ટ્રેટને કોઈ વ્યક્તિનાં માપ લેવા અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવા હુકમ કરવાની સત્તા.— જો કોઈ મેજિસ્ટ્રેટને સંતોષ થાય કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૮૮૮ હેઠળ કોઈ તપાસ અથવા કાર્યવાહી માટે, કોઈ વ્યક્તિને પોતાનાં માપ લેવા દેવા અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવા દેવા માટે નિર્દેશ આપવો યોગ્ય છે, તો તે તે હેતુસર હુકમ કરી શકે છે, અને તેવા કેસમાં જે વ્યક્તિ અંગે હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય તેને હુકમમાં નિર્દિષ્ટ સમય અને સ્થળે હાજર કરવામાં આવશે અથવા તેને હાજર રહેવું પડશે અને, જે લાગુ પડે તે મુજબ, પોલીસ અધિકારી દ્વારા પોતાનાં માપ લેવા દેવા અથવા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવા દેવું પડશે : પરંતું, કોઈ વ્યક્તિનો ફોટોગ્રાફ લેવા માટેનો હુકમ પ્રથમ વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ સિવાય અન્ય કોઈ મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા કરવામાં આવશે નહીં :

વધુમાં એ પણ પરંતું કે, આ કલમ હેઠળ કોઈ હુકમ કરવામાં આવશે નહીં, જ્યાં સુધી તે વ્યક્તિને આવી તપાસ અથવા કાર્યવાહી સંદર્ભે કોઈક સમયે ધરપકડ કરવામાં આવી ન હોય. ”

પ૩ દોષિત ઠરાવાયેલ વ્યક્તિઓના માપ લેવામાં આવવાના વિષય સાથે કલમ ૩ સંબંધિત છે. નિયત કરવામાં આવેલ રીત મુજબ પોલીસ અધિકારી દ્વારા ફોટોગ્રાફો અને માપ લેવામાં આવી શકે છે. કલમ ૪ અદોષિત વ્યક્તિઓના માપ વગેરે લેવામાં આવવાના વિષય સાથે સંબંધિત છે. જો પોલીસ અધિકારી એવી માંગ કરે તો તે લેવામાં આવે છે અને તે નિયત કરવામાં આવેલી રીત મુજબ જ કરવાનું રહે છે.

પ૪ જ્યાં સુધી કલમ ૫ નો પ્રશ્ન છે, તે મેજિસ્ટ્રેટની એવી સત્તા સાથે સંબંધિત છે કે, જો તે સંતોષ પામે કે અદાલત સમક્ષની કોઈ તપાસ અથવા કાર્યવાહી માટે તે જરૂરી છે, તો તે કોઈપણ વ્યક્તિના માપ લેવામાં આવે અથવા ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે તે માટે નિર્દેશ આપી શકે છે.

પ૫ જોકે અધિનિયમમાં દોષિતો, રીઢા ગુનેગારો અથવા શંકાસ્પદ વ્યક્તિઓના આવા માપો અથવા ફોટોગ્રાફો લેવાના કારણો અને હેતુઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા નથી, તો પણ સ્પષ્ટ છે કે તે માત્ર જાળવણી માટે નથી. સ્પષ્ટતઃ તેનો ઉપયોગ કેટલીક માન્ય હેતુઓ માટે થવાનો જ હોવો જોઈએ. આવા હેતુઓ કયા હોઈ શકે? શ્રી મંગુકિયાના મુજબ, ૧૯૨૦ના અધિનિયમનો વાસ્તવિક હેતુ એવો છે કે આરોપીની ઓળખ બાબતે ફરિયાદ પક્ષના પ્રકરણને કોઈ આંચકો ન આવે

તે માટે, ફરાર આરોપી વ્યક્તિઓની ધરપકડ માટે સમન્સ અને વોરન્ટની તામિલીના હેતુસર, વગેરે જેવી પરિસ્થિતિઓનું ધ્યાન રાખવું, પરંતુ કથિત ગુનામાં આરોપીની સંડોવણી અંગેની તપાસના હેતુસર નહીં.

પક ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં, શ્રી માંગુકિયાએ મારું ધ્યાન મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય વિ. દેવેન્દ્ર [(૨૦૦૯) ૧૪ એસ.સી.સી. ૮૦] કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના એક નિર્ણય તરફ દોર્યું છે. જણાવેલ કેસમાં પડકાર મધ્ય પ્રદેશ વડી અદાલતના વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે પસાર કરેલા તે હુકમ સામે હતો, જેમાં કેદીઓની ઓળખ તથા તપાસની પદ્ધતિશાસ્ત્ર અંગે રાજ્ય સરકારને કેટલીક દિશાઓ આપવામાં આવી હતી. તે કેસમાં સામાવાળાએ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૪૩૯ મુજબ જામીન મંજૂર કરવા માટે અરજી કરી હતી. અરજીની સુનાવણી દરમિયાન, સામાવાળા ૧, જે વડી અદાલત સમક્ષ અરજદાર હતો, તેણે જામીન માટેની અરજી આગળ ધપાવી નહોતી, કારણ કે તે નિષ્ફળપ્રાય બની ગઈ હતી. તેમ છતાં, હાઈકોર્ટે સંબંધિત સત્તાધિકારીઓને દિશાઓ આપવી યોગ્ય ગણેલી. વડી અદાલત સમક્ષ મધ્ય પ્રદેશ રાજ્યનો અભિગમ એવો હતો કે વેશધારણ સંકળાયેલાં બહુ કેસો નહોતાં અને તેથી દરેક કેસમાં ફોટોગ્રાફ લેવાં રાજ્ય ખજાનાં પર વધારાનો બોજ બની રહે. હાઈકોર્ટે નીચે મુજબની દિશાઓ આપી:

"૧. એ કે રાજ્યએ તમામ ફોજદારી કેસો અને સેશન્સ ટ્રાયલોમાં, નાના/તુરછ ગુનાઓ અને અસંજોય ગુનાઓ સિવાય, ફરિયાદી, મહત્વના સાક્ષીઓ અને

આરોપીઓના ફોટોગ્રાફ લેવા અને ચાર્જશીટ સાથે નોંધણીમાં સામેલ કરવા બાબતે પોલીસ નિયમોમાં યોગ્ય સુધારા કરવા પડશે.

૨. જે કેસમાં આરોપીની ઓળખ અંગે કોઈ વિવાદ ન હોય, તેવા પ્રસંગે ઓળખ અંગે ફરિયાદ પક્ષના કેસમાં કોઈ વિધન ન આવે તે હેતુથી ગુનામાં કોઈ વ્યક્તિની ધરપકડ કરતી વેળાએ તેની ઓળખના નિશાનો નોંધતાં જ તે વ્યક્તિનો ફોટોગ્રાફ અનિવાર્ય રીતે લેવામાં આવવો જોઈએ અને જ્યાં ઓળખ શંકાસ્પદ હોય ત્યાં ચાર્જશીટ રજૂ કરતી વેળાએ ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવવો જોઈએ.

૩. સર્વ ફોજદારી કેસો અને સેશન્સ ટ્રાયલોમાં, બિન-સંજોય તથા નાના / ક્ષુદ્ર ગુનાઓ સિવાય, ચલણ / ચાર્જશીટ દાખલ કરતી વખતે રાજ્યએ ફરિયાદી, મહત્વના સાક્ષીઓ અને તમામ આરોપી વ્યક્તિઓના ફોટોગ્રાફ્સ પણ દાખલ કરવા જોઈએ અને તે જ નીચલી અદાલતની કાર્યવાહી સંબંધિત કાગળોનો ભાગ હોવો જોઈએ. રાજ્ય સમન્સની તામિલ અને ફરાર આરોપી વ્યક્તિઓની ધરપકડ માટેના વોરંટોના હેતુસર કેસ ડાયરી સાથે અથવા પોલીસ સ્ટેશન ખાતે ફોટોગ્રાફ્સની નકલ પણ જાળવી રાખી શકે છે.

૪. આરોપીનો સમક્ષથી દેખાવ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે એટલી પૂરતી સંખ્યામાં ફોટોગ્રાફ્સ હોવા જોઈએ અને તેમાં આરોપીનો ઊભેલી સ્થિતિમાં ફોટોગ્રાફ પણ સમાવેશ થઈ શકે.

૫. આરોપી વ્યક્તિઓના ફોટોગ્રાફોનું આરોપી વ્યક્તિઓની ધરપકડ કરનાર સંબંધિત અધિકારી દ્વારા યથાવિધી પ્રમાણીકરણ કરાયેલ હોવું જોઈએ.

૬. તમામ સેશન્સ કોર્ટના વિચારણાઓ અને ફોજદારી કેસોમાં, જ્યારે ધરપકડના વોરંટ જારી કરવામાં આવે ત્યારે, આરોપી સાથે ફોટોગ્રાફો અને ઓળખના નિશાનની ચકાસણી કરવી જોઈએ.

૭. તમામ સેશન્સ ટ્રાયલ અને ફોજદારી કેસોમાં, ધરપકડના સમયે આરોપીની ઓળખ યોગ્ય રીતે ચકાસવી જોઈએ અને તેનું સાચું નામ તથા સરનામું નિશ્ચિત કરવા કાળજી લેવી જોઈએ.

૮. આરોપીની ધરપકડ કરનાર અધિકારીએ આરોપીના ફોટોગ્રાફો અને તેની ઓળખની વિગતોનું પ્રમાણપત્ર આપવું જરૂરી છે, અને તેવું પ્રમાણપત્ર અદાલતમાં મોકલવામાં આવતી આરોપપત્રિકા સાથે જોડાયેલું હોવું જોઈએ.

૯. નિર્દોષ છૂટકારો વિરુદ્ધની તમામ અપીલોમાં ફોટોગ્રાફ્સ પણ નીચલી અદાલતના દસ્તાવેજો રેકૉર્ડનો ભાગ બનવા જોઈએ અને જ્યારે અપીલી અદાલત અથવા વડી અદાલતો દ્વારા નોટિસો અને વોરંટો જારી કરવામાં આવે, ત્યારે કચેરીએ આરોપી સાથે ફોટોગ્રાફ્સ અને ઓળખના નિશાનોની પરસ્પર ચકાસણી કરવી જોઈએ અને જ્યારે નોટિસો યથાવત સેવા થયેલી સ્થિતિમાં પરત આવે અને વોરંટો અમલમાં મૂકાયેલા હોય, ત્યારે તેમની સાથે અધિકારીનું એવું

પ્રમાણપત્ર જોડાયેલું હોવું જોઈએ કે ફોટોગ્રાફ સાથે ઓળખ, નામ અને સરનામું ચકાસ્યા પછી આરોપીને યથાવત સેવા કરવામાં આવી છે. ”

૫૭ વડી અદાલત સમક્ષ રાજ્ય દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે ઉપર ઉલ્લેખિત મોટાભાગના નિર્દેશો અમલમાં મૂકી શકાય એવા નહોતા અને કેટલાક કેદીઓ અધિનિયમના ધારાકીય હુકમના વિરુદ્ધ જતા હતા. સર્વોચ્ચ અદાલતે આવશ્યક ફેરફાર સાથે અને એ સ્પષ્ટતા કરીને અપીલનો નિકાલ કર્યો કે નિર્દેશો અધિનિયમ, નિયમનો અને સંહિતાની જોગવાઈઓને આધીન રહેશે. કોઈપણ સંઘર્ષની સ્થિતિમાં, ધારા પ્રબળ રહેશે.

૫૮ ઉપર ઉલ્લેખિત સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય પર વિદ્વાન વકીલ દ્વારા રાખવામાં આવેલ નિર્ભરતા, મારા મતે, સંપૂર્ણપણે ખોટી જગ્યાએ રાખવામાં આવેલી અથવા ગેરસમજ પર આધારિત છે. ઉપર નોંધ્યા મુજબ, આ સંદર્ભે શ્રી માંગુકીયાની રજૂઆત સ્વીકારવી મને અત્યંત કઠિન લાગે છે. આ વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠે પી.સી. વ્યાસ વિ. ગુજરાત રાજ્ય [૨૦૦૧ (૩) જી.એલ.આર. ૨૭૫૫] ના કેસમાં અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની જોગવાઈઓ પર વિચાર કરવાની તક પ્રાપ્ત કરી હતી. આ વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠ સમક્ષ આવેલા કેસમાં, રાજકોટના પોલીસ કમિશનર દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલા બે પરિપત્રોને પડકારવામાં આવ્યા હતા, જેમાં પોલીસ અધિકારીને એવી પરિસ્થિતિઓ સંબંધે કારણો દર્શાવતો અહેવાલ રજૂ કરવા કહેવામાં આવ્યું હતું જ્યાં કોઈ વ્યક્તિને ધરપકડના સોળ કલાકની અંદર મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ હાજર

કરવામાં આવે અથવા જામીન પર મુક્ત કરવામાં આવે. આ પડકાર એ આધારે કરવામાં આવ્યો હતો કે આ પરિપત્રોની પરોક્ષ અસર એવી હતી કે આવી વ્યક્તિને, આવશ્યકતા ન હોવા છતાં, પોલીસ દ્વારા સોળ કલાક સુધી અટકાયતમાં રાખવામાં આવે. વિભાગીય ખંડપીઠ સમક્ષ આ દલીલ પણ કરવામાં આવી હતી કે આવી વ્યક્તિને જામીન પર મુક્ત થવાનો અધિકાર આવા કાર્યકારી સૂચનો દ્વારા મર્યાદિત કરી શકાય તેમ નહોતો. વિભાગીય ખંડપીઠે, પરિપત્રોને રદ કરતાં, નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૧૪. પોલીસ કમિશનરે સોગંદનામામાં કરેલા નિવેદનમાં ઘણો તર્કસંગત આધાર છે કે જામીનપાત્ર ગુનાઓના કેસોમાં પણ આરોપીની કોઈક પ્રકારની પ્રાથમિક પૂછપરછ અને તપાસ આવશ્યક છે. ઘણી વખત ગુના તથા તેની સાથે સંકળાયેલા ગુનાઓ અંગે વધુ તપાસ કરવા માટે ઓળખચિહ્નોની નોંધણી કરવી, આંગળીઓના નિશાન લેવા અને ફોટોગ્રાફ લેવાં ઇચ્છનીય જણાય છે. એવું પણ બની શકે કે જામીનપાત્ર ગુનામાં જામીન પર મુક્ત કરાયેલ આરોપી ફરાર થઈ જાય. એવી સ્થિતિમાં, માત્ર એટલું જ નહીં કે ઉક્ત આરોપી સજા વિના બચી જાય, પરંતુ એ જ ગુનાથી સંબંધિત અન્ય ગુનેગારો પણ પોલીસની પકડની બહાર નીકળી જાય. પરિપત્રોમાં યોગ્ય રીતે જણાવાયું છે કે જામીનપાત્ર ગુનાઓમાં પોલીસે માત્ર યાંત્રિક રીતે અને કોઈ પ્રાથમિક તપાસ કર્યા વિના જ ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિને તાત્કાલિક જામીન પર મુક્ત કરી દેવી અપેક્ષિત નથી. પૂછપરછ કરવા અને ઓળખચિહ્નોની નોંધણી, આંગળીઓના નિશાન, ફોટોગ્રાફ

વગેરે જેવી આવશ્યક ઔપચારિકતાઓ પૂર્ણ કરવા માટે વાજબી સમયગાળો ન્યાયસંગત રીતે જરૂરી છે.” પરિચ્છેદ ૧૮માં સમાવાયેલ અવલોકનો પણ હું ઉદ્ઘૃત કરી શકું:

જેમ કે અમે ઉપર નોંધ્યું છે, તેમ જામીનપાત્ર ગુનામાં પણ, આક્ષેપિત ગુનેગાર અને તેની સાથે સંકળાયેલા અન્ય લોકોને કાયદાની પકડમાં લાવવા માટે તપાસ એજન્સીની આવશ્યકતાને અવગણવી શક્ય નથી. સમાજના સર્વસામાન્ય હિતમાં અસરકારક તપાસ આવશ્યક છે. અમારા મત મુજબ, તેથી, તપાસ એજન્સીને આરોપીની પૂછપરછ કરવા અને તેના ઓળખ ચિહ્નો, આંગળીઓના નિશાન, ફોટોગ્રાફ્સ વગેરે લેવા માટે શક્ય તેટલો લઘુત્તમ સમય ઉપયોગમાં લેવા ખુલ્લું છે, જે પોલીસને માત્ર ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિને કાયદાની પકડમાં લાવવામાં જ મદદરૂપ નહીં થાય, પરંતુ અન્ય ગુનેગારો અને ગુનાઓ સાથે ગુનાનો સંકેત અથવા સંબંધ પણ પ્રદાન કરશે. જો આવી આવશ્યકતા જામીનપાત્ર ગુનામાં પણ તપાસ અધિકારીને જરૂરી જણાય, તો તે અધિકારી આઈડેન્ટિફિકેશન ઓફ પ્રિઝનર્સની કલમ ૪ અને ૫ માં સમાયેલ જોગવાઈઓનો આશરો લઈ શકે છે

અધિનિયમ, ૧૯૨૦ અને તેમાં દર્શાવવામાં આવેલા મર્યાદિત હેતુ માટે, તેને મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ જવું પડશે...”

પદ “દસ્તાવેજ” શબ્દની વ્યાખ્યા ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ ની કલમ ૩ માં નીચે મુજબ કરવામાં આવી છે:

‘દસ્તાવેજ’નો અર્થ એવો થાય છે કે કોઈપણ વિષયવસ્તુ, જે અક્ષરો, આંકડા અથવા ચિહ્નો દ્વારા, અથવા તેમાંથી એક કરતાં વધુ સાધનો દ્વારા, કોઈપણ પદાર્થ પર વ્યક્ત કરવામાં આવી હોય અથવા વર્ણવવામાં આવી હોય, અને જેનો ઉપયોગ તે વિષયવસ્તુની નોંધ કરવા માટે કરવાનું ઉદ્દેશિત હોય, અથવા જેનો એવો ઉપયોગ થઈ શકે.

દષ્ટાંત

લખાણ એ દસ્તાવેજ છે; મુદ્રિત, લિથોગ્રાફ કરેલા અથવા ફોટોગ્રાફ કરેલા શબ્દો દસ્તાવેજો છે; નકશો અથવા યોજના દસ્તાવેજ છે; ધાતુની પટ્ટી અથવા પથ્થર પરનું શિલાલેખ દસ્તાવેજ છે; વ્યંગચિત્ર દસ્તાવેજ છે. ”

૬૦ આર.એમ. મલકાણી વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય [(૧૯૭૩) ૧ એસ.સી.સી. ૪૭૧] માં, સર્વોચ્ચ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે ટેપમાં રેકૉર્ડ કરાયેલ વાતચીત પુરાવામાં ગ્રાહ્ય છે, શરતે કે પ્રથમ, તે વાતચીત વિવાદના મુદ્દાઓ સાથે સંબંધિત હોય; દ્વિતીય, અવાજની ઓળખ સ્થાપિત થયેલી હોય; અને, તૃતીય, ટેપ રેકૉર્ડને મિટાવી નાખવાની સંભાવનાને નકારી કાઢીને ટેપમાં રેકૉર્ડ કરાયેલ વાતચીતની ચોકસાઈ સાબિત કરવામાં આવેલી હોય.

૬૧ જિયુદ્દીન બરહાનુદ્દીન બુખારી વિ. બૃજમોહન રામદાસ મહેરા અને અન્ય [(૧૯૭૬) ૨ એસ.સી.સી. ૧૭], માં સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે ભાષણોના ટેપ-રેકૉર્ડો પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૩ મુજબ વ્યાખ્યાયિત

“દસ્તાવેજો” હતા, જેનો દરજ્જો ફોટોગ્રાફોથી કોઈ રીતે ભિન્ન નહોતો, અને નીચે દર્શાવેલ શરતો પૂર્ણ થવા પર તેઓ પુરાવામાં ગ્રાહ્ય હતા:

“(એ) જે વ્યક્તિ બોલતી હોવાનો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હોય, તેના અવાજની યોગ્ય ઓળખ રેકૉર્ડ બનાવનાર દ્વારા અથવા તેને ઓળખતા અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા કરાવવી આવશ્યક છે.

(બી) વાસ્તવમાં જે નોંધવામાં આવ્યું હતું તેની શુદ્ધતા નોંધના નિર્માતાએ સાબિત કરવી આવશ્યક હતી અને નોંધ સાથે ચેડાં કરવામાં આવ્યા હોવાની શક્યતાઓને નકારી કાઢવા માટે સંતોષકારક પુરાવો, પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ, ઉપલબ્ધ હોવો આવશ્યક હતો.

(સી) અભિલેખિત વિષયવસ્તુ સાબિતી અધિનિયમમાં નિર્ધારિત પ્રાસંગિકતાના નિયમો અનુસાર પ્રાસંગિક હોવાનું દર્શાવવું આવશ્યક હતું.”

૬૨ સર્વોચ્ચ અદાલતે શમશેર સિંહ વર્મા વિ. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા [૨૦૧૫ એ.આઈ.આર. એસ.સી.૬બલ્યુ. ૬૪૩૪] માં ધારણ કર્યા મુજબ, પુરાવા અધિનિયમમાં “દસ્તાવેજ” શબ્દની વ્યાખ્યાને ધ્યાનમાં લેતાં કોમ્પેક્ટ ડિસ્ક એક દસ્તાવેજ છે. તેથી, ૧૯૨૦ના અધિનિયમની જોગવાઈઓ માત્ર માનનીય વકીલ શ્રી માંગુકિયા દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા પુરાવાની સંભાળ રાખવા માટે જ નિર્ધારિત નથી, પરંતુ તે ગુનાની અસરકારક તપાસના હેતુ માટે પણ સમાનરૂપે નિર્ધારિત છે.

૬૩ કોઈ વ્યક્તિને તેના અવાજના ધ્વનિના આધારે ઓળખી શકાય એવી કલ્પનાનો ઉદ્ભવ એલેક્ઝાન્ડર મેલવિલ બેલ (એલેક્ઝાન્ડર ગ્રેહામ બેલના પિતા) ના કાર્યમાંથી થયો હતો. સો વર્ષથી પણ વધુ પહેલાં, તેમણે બોલાયેલા શબ્દનું દૃશ્યરૂપ કેવું દેખાય તે વિકસાવ્યું હતું. તે ઉચ્ચારણ પર આધારિત હતું અને તેમણે દર્શાવ્યું હતું કે સમાન વાતો કહેતા અલગ-અલગ લોકોમાં સૂક્ષ્મ તફાવતો હોય છે. ત્યારબાદ ૧૯૪૧માં, ન્યૂ જર્સીમાં આવેલી બેલ ટેલિફોનની પ્રયોગશાળાઓએ એક યંત્ર — સાઉન્ડ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફ — તૈયાર કર્યું, જે અવાજને ગ્રાફ પર નકશાંકિત કરે છે. તે ધ્વનિતરંગોનું વિશ્લેષણ કરતું અને આવર્તન, તીવ્રતા અને સમયના આધારે અવાજના નમૂનાઓનો દૃશ્ય અભિલેખ ઉત્પન્ન કરતું. ધ્વનિવિજ્ઞાનના વૈજ્ઞાનિકોએ દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન ટેલિફોન અને રેડિયો પર શત્રુના અવાજોને ઓળખવા માટે તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમ છતાં, યુદ્ધ સમાપ્ત થતાં આ તકનીક માટેની તાત્કાલિકતા ઓછી થઈ ગઈ અને પછીના સમય સુધી તેમાં ખાસ પ્રગતિ થઈ નહીં. અવાજ ઓળખની ફોરેન્સિક વિજ્ઞાનશાખાએ અમેરિકન અદાલતોમાં ૧૯૬૦ના દાયકાના મધ્યકાળમાં પ્રથમ વખત રજૂ કરવામાં આવી ત્યારથી ઘણો લાંબો વિકાસ કર્યો છે. આ ઓળખ પદ્ધતિના પ્રારંભિક દિવસોમાં માનવી અવાજો અનન્ય હોય છે અને ઓળખ માટે સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે એવી સિદ્ધાંતને સમર્થન આપે તેવું સંશોધન બહુ ઓછું હતું. ઓળખ કેવી રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવે તેના માટે કોઈ માપદંડીકરણ પણ નહોતું, કે વિશ્લેષણ કરવા માટે આવશ્યક તાલીમ અથવા લાયકાત પણ નક્કી થયેલી નહોતી. આજે અવાજ ઓળખ વિશ્લેષણ

વિજ્ઞાન દ્વારા ઉપલબ્ધ કરાવાતી અદ્યતન તકનીકનો ઉપયોગ કરતી એક સુસંસ્કૃત ઓળખ પદ્ધતિ તરીકે પરિપક્વ બની ગયું છે. સંશોધન, જે આજે પણ ચાલુ છે, તે દર્શાવે છે કે સ્થાપિત અને માપદંડીકૃત પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરીને તાલીમપ્રાપ્ત અને પ્રમાણિત પરીક્ષક દ્વારા આ પ્રક્રિયા હાથ ધરવામાં આવે ત્યારે તેની માન્યતા અને વિશ્વસનીયતા સાબિત થાય છે. અવાજ ઓળખના નિષ્ણાતો વિશ્વભરમાં મળી આવે છે. હવે તે થોડા શબ્દોની માત્ર દૃશ્ય તુલનામાં મર્યાદિત નથી; માનવી અવાજોની તુલના હવે બોલાયેલા શબ્દોના દરેક પાસા પર કેન્દ્રિત છે; શબ્દો પોતે, શબ્દો એકબીજા સાથે કેવી રીતે વહે છે, અને તેમની વચ્ચેના વિરામો.

૬૪ જોકે, મૂલ પ્રશ્ન તો હજી યથાવત્ રહે છે કે શું મને અવાજના નમૂનાને ૧૯૨૦ના અધિનિયમની કલમ ૨(એ) હેઠળ વ્યાખ્યાયિત "માપદંડો" શબ્દની વ્યાખ્યામાં સમાવેશાત્મક અને પૂર્ણસીમિત ન ગણીને વાંચવું જોઈએ?

૬૫ મારી સમક્ષ કેદીઓ અધિનિયમની કલમ ૨(એ) માં વ્યાખ્યાયિત "માપણીઓ" શબ્દની વ્યાખ્યાના સ્વરૂપ અંગે ઘણો વિવાદ કરવામાં આવ્યો હતો. કોઈ વિશિષ્ટ અધિનિયમમાં કોઈ વિશિષ્ટ શબ્દને કયો અર્થ લાગુ પડવો જોઈએ તે સદા ચાલતી ચર્ચાનો એક વિષય છે અને તેમાંના મોટા ભાગનો ઉદ્ભવ વ્યાખ્યાની જોગવાઈ જે રીતે શબ્દબદ્ધ કરવામાં આવી હોય તે રીતને આભારી હોય છે.

૬૬ તેમની પ્રકૃતિના આધારે, વ્યાખ્યાઓ સામાન્ય રીતે બે પ્રકારની હોય છે:

(૧) સમાવેશક એટલે કે, વિશિષ્ટીકરણ દ્વારા કઈ કઈ બાબતો આવરી લેવામાં આવે છે તે દર્શાવતી, જ્યારે જોગવાઈના કાર્યક્ષેત્રને અન્ય બાબતો પણ તેની પરિધિમાં આવરી શકાય તે માટે ખુલ્લું રાખતી, (૨) બહિષ્કારક (અથવા 'અર્થ થાય છે' વ્યાખ્યા) એટલે કે, જે કોઈ શબ્દને પૂર્ણ અને સર્વસમાવેશી અર્થ પ્રદાન કરે છે અને અન્ય કોઈ અર્થ માન્ય નથી.

૬૭ સર્વોચ્ચ અદાલતે તાજેતરમાં વેસ્ટ બંગાળ સ્ટેટ વેરહાઉસિંગ કોર્પોરેશન વિ. એમ/એસ. ઈન્દ્રપુરી સ્ટુડિયો પ્રા. લિ. [એ.આઈ.આર. ૨૦૧૧ એસ.સી. ૪૭] માં, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, આ બંને વચ્ચેનો તફાવત નીચે મુજબ સમજાવ્યો હતો;

“૧૩. ૧૮૯૪ના અધિનિયમની કલમ ૩(બી), જેમાં 'હિતધારક વ્યક્તિ' અભિવ્યક્તિની વ્યાખ્યા પણ સમાવિષ્ટ છે અને જેનું અર્થઘટન બંધારણીય પીઠે યુ.પી. આવાસ એવમ વિકાસ પરિષદ વિ. જ્ઞાન દેવી (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૫ એસસી ૭૨૪) (પૂર્વોક્ત) માં કર્યું હતું, નીચે મુજબ વાંચાય છે :

૩(બી). "હિતધારક વ્યક્તિ " શબ્દપ્રયોગમાં આ અધિનિયમ હેઠળ જમીનના સંપાદનના કારણે આપવામાં આવનાર વળતરમાં હિતનો દાવો કરતી તમામ વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે; અને કોઈ વ્યક્તિને જમીનમાં હિત ધરાવતી માનવામાં આવશે જો તેને તે જમીનને અસર કરતી સુવિધાધિકારમાં હિત હોય.

૧૪. '૨સ ધરાવતી વ્યક્તિ' અભિવ્યક્તિની બે વ્યાખ્યાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ, જેમાં એક ૧૮૯૪ ના અધિનિયમની કલમ ૩(બી) માં સમાવવામાં આવી છે અને બીજી અધિનિયમની કલમ ૨(ડી) માં સમાવવામાં આવી છે, દર્શાવે છે કે જ્યાં પ્રથમ વ્યાખ્યા સમાવેશક છે, ત્યાં બીજી વ્યાખ્યા સર્વસમાવેશક અને પૂર્ણ છે. સર્વસમાવેશક અને સમાવેશક વ્યાખ્યાઓ વચ્ચેનો તફાવત પી. કસીલીંગમ વિ. પી.એસ.જી. કોલેજ ઓફ ટેકનોલોજી (૧૯૯૫) સપ્લિ. ૨ એસ.સી.સી. ૩૪૮ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૯૫ એસ.સી. ૧૩૯૫) માં નીચેના શબ્દોમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે : "કોઈ ચોક્કસ અભિવ્યક્તિને વિધાનમંડળ ઘણીવાર 'અર્થ થાય છે' અથવા 'સમાવે છે' એવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને વ્યાખ્યાયિત કરે છે. ક્યારેક 'અર્થ થાય છે અને સમાવે છે' એવા શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. 'અર્થ થાય છે' શબ્દનો ઉપયોગ એ સૂચવે છે કે "વ્યાખ્યા કડક અને નિશ્ચિત વ્યાખ્યા છે અને વ્યાખ્યામાં જે ઠેરવવામાં આવેલ છે તે સિવાયનો બીજો કોઈ અર્થ આ અભિવ્યક્તિને આપી શકાય નહીં". (જુઓ : ગફ વિ. ગફ; પંજાબ લેન્ડ ડેવલપમેન્ટ એન્ડ રિકલેમેશન કોર્પોરેશન. લિ. વિ. પ્રેસાઈડિંગ ઓફિસર, લેબર અદાલત.) 'સમાવે છે' શબ્દનો ઉપયોગ થાય ત્યારે તે વ્યાખ્યાયિત અભિવ્યક્તિના અર્થનો વિસ્તાર કરે છે જેથી તેમાં માત્ર તેમના સ્વાભાવિક અર્થાનુસાર આવતી બાબતો જ નહીં, પરંતુ તે કલમ જાહેર કરે છે કે તેમાં જે બાબતોનો સમાવેશ થવો જોઈએ તે બાબતો પણ આવરી લેવાય. બીજી તરફ, 'અર્થ થાય છે અને સમાવે છે' એવા શબ્દો "એવા અર્થની પૂર્ણ અને સર્વસમાવેશક સમજ આપે છે કે જે, અધિનિયમના હેતુઓ માટે, આ શબ્દો

અથવા અભિવ્યક્તિઓ સાથે અનિવાર્ય રીતે જોડવામાં આવવો જ જોઈએ".

(જુઓ : ડિલવર્થ વિ. કમિશનર ઓફ સ્ટેમ્પ્સ (લોર્ડ વોટસન); મહાલક્ષ્મી ઓઈલ મિલ્સ વિ. સ્ટેટ ઓફ એ.પી. (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૪ એસ.સી. ૩૩૫). તેથી, નિયમ ૨(બી) માં 'અર્થ થાય છે અને સમાવે છે' એવા શબ્દોના ઉપયોગથી એવું સૂચિત થાય છે કે 'કોલેજ' ની વ્યાખ્યા પૂર્ણ અને સર્વસમાવેશક રાખવાનો આશય છે, વિસ્તૃત નહીં, અને તે માત્ર નિયમ ૨(બી) માં નિર્ધારિત વર્ગોમાં આવતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને જ આવરી લેશે અને અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તેનો સમાવેશ પામતી નથી. જ્યાં સુધી એન્જિનિયરિંગ કોલેજોનો સંબંધ છે, તેમનો બહિષ્કાર એ કારણસર હોઈ શકે છે કે ખાનગી એન્જિનિયરિંગ કોલેજોના પ્રારંભ અને સંચાલન પર બોર્ડ ઓફ ટેકનિકલ એજ્યુકેશન એન્ડ ટ્રેનિંગ તથા ડાયરેક્ટર ઓફ ટેકનિકલ એજ્યુકેશન દ્વારા, સમયાંતરે એ.આઈ.સી.ટી.ઈ. દ્વારા જારી કરાયેલા નિર્દેશો અનુસાર, નિયંત્રણ રાખવામાં આવે છે." ભારત કો-ઓપરેટિવ બેંક (મુંબઈ) લિ. વિ. એમ્પ્લોઈઝ યુનિયન (૨૦૦૭) ૪ એસ.સી.સી. ૬૮૫ : (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૭ એસ.સી. ૨૩૨૦) માં, આ અદાલતે ફરી એકવાર સમાવેશક અને પૂર્ણ વ્યાખ્યાઓ વચ્ચેનો તફાવત વિચાર્યો અને આ મુજબ અવલોકન કર્યું : "જ્યારે કોઈ કાયદાની વ્યાખ્યા કલમમાં 'અર્થ થાય છે' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારબાદ જે આવે છે તે પૂર્ણ રીતે કહેવાનો આશય હોય છે. જ્યારે વ્યાખ્યામાં 'અર્થ થાય છે' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે તે 'કડક અને નિશ્ચિત' વ્યાખ્યા હોય છે અને તેમાં જે મૂકવામાં આવ્યું છે તે સિવાયનો બીજો કોઈ અર્થ તેને આપી શકાય નહીં. બીજી

તરફ, જ્યારે વ્યાખ્યામાં 'સમાવે છે' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે, ત્યારે વિધાનમંડળ વ્યાખ્યાને મર્યાદિત રાખવાનો આશય ધરાવતું નથી : તે વ્યાખ્યાને ઉદાહરણાત્મક બનાવે છે પરંતુ પૂર્ણ બનાવતું નથી. એટલે કે, વ્યાખ્યાયિત પદ તેનો સામાન્ય અર્થ જાળવી રાખશે, પરંતુ તેનો વ્યાપ એવો વિસ્તરશે કે તેની અંદર એવી બાબતો પણ આવશે, જે તેના સામાન્ય અર્થમાં આવતી હોઈ શકે અથવા ન પણ આવતી હોઈ શકે. તેથી, આઈ.ડી. અધિનિયમની કલમ ૨(બબ) માં 'બેઝિંગ કંપની' ની વ્યાખ્યામાં 'અર્થ થાય છે' પછી 'સમાવે છે' શબ્દના ઉપયોગથી, વ્યાખ્યાને પૂર્ણ અને સર્વસમાવેશક બનાવવાનો વિધાનમંડળનો આશય સ્પષ્ટપણે જણાય છે અને તે માત્ર તે જ બેઝિંગ કંપનીઓને આવરી લેશે જે વ્યાખ્યાના પરિધિમાં આવે છે અને અન્ય કોઈને નહીં." એન.ડી.પી. નામ્બૂદ્રીપાદ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૨૦૦૭) ૪ એસ.સી.સી. ૫૦૨ : (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૭ એસ.સી. ૧૭૮૨) માં, અદાલતે આ મુજબ અવલોકન કર્યું :

સમાવેશ કરે છે" શબ્દના ભિન્ન સંદર્ભોમાં ભિન્ન અર્થ થાય છે. પ્રમાણભૂત શબ્દકોશો "સમાવેશ કરવો" શબ્દને એકથી વધુ અર્થ આપે છે. વેબ્સ્ટર શબ્દકોશ "સમાવેશ કરવો" શબ્દને "સમાવે છે" અથવા "ધરાવે છે" ના સમાનાર્થી તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. ઇલસ્ટ્રેટેડ ઓક્સફર્ડ શબ્દકોશ "સમાવેશ કરવો" શબ્દને આ મુજબ વ્યાખ્યાયિત કરે છે : (૧) સમગ્રના એક ભાગ તરીકે સમાવે છે અથવા ગણાવે છે; (૨) તેમ સમાવવામાં આવેલ તરીકે માને છે

અથવા ગણે છે. કોલિન્સ ડિક્શનરી ઑફ ઇંગ્લિશ લેંગ્વેજ "સમાવેશ કરે છે" શબ્દને આ મુજબ વ્યાખ્યાયિત કરે છે: (૧) વિષયવસ્તુ તરીકે અથવા વિષયવસ્તુના એક ભાગ તરીકે ધરાવવું; બનેલું હોવું અથવા સમાવવામાં આવવું; (૨) અન્ય કોઈ વસ્તુના ભાગ તરીકે ઉમેરવું; સમૂહ, જૂથ અથવા વર્ગના ભાગરૂપે દાખલ કરવું; (૩) ગોણા અથવા નગણ્ય ઘટક અથવા તત્ત્વ તરીકે સમાવવામાં આવવું. નિઃસંદેહ એ સાચું છે કે સામાન્ય રીતે જ્યારે "સમાવેશ કરવો" શબ્દ વ્યાખ્યા-ખંડમાં વપરાય છે, ત્યારે તેનો ઉપયોગ વિસ્તારક શબ્દ તરીકે થાય છે, અર્થાત્ વ્યાખ્યાને વિશાળ બનાવવા માટે અને મર્યાદિત કરવા માટે નહીં. પરંતુ "સમાવેશ કરે છે" શબ્દનો ઉપયોગ નિર્દિષ્ટ અર્થ સૂચવવા માટે પણ થાય છે, અર્થાત્ "અર્થ થાય છે અને તેમાં સમાવેશ થાય છે" અથવા "સમાવે છે" અથવા "થી બનેલું છે".

હમદર્દ (વકફ) લેબોરેટરીઝ વિ. ડી.વાય. લેબર કમિશનર (૨૦૦૭) ૫ એસ.સી.સી. ૨૮૧ : (એ.આઈ.આર. ૨૦૦૮ એસ.સી. ૯૬૮) માં, નીચે મુજબ ઠરાવાયું હતું :

જ્યારે અર્થઘટન કલમમાં "સમાવે છે" શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે પ્રથમદર્શને વ્યાપક હોય છે. જ્યારે તેમાં "અર્થ થાય છે અને તેમાં સમાવેશ થાય છે" શબ્દપ્રયોગનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે તે શબ્દ અથવા અભિવ્યક્તિને, જેનો અર્થ અધિનિયમના હેતુઓ માટે અનિવાર્ય રીતે જોડવામાં આવવો જોઈએ, તેનો પરિપૂર્ણ અર્થસ્પષ્ટીકરણ પ્રદાન કરે છે.

૬૮ ન્યાયમૂર્તિ જી. પી. સિંહે પોતાના ગ્રંથ 'સ્ટેટ્યુટરી ઇન્ટરપ્રિટેશનના સિદ્ધાંતો', (દસમું સંસ્કરણ, ૨૦૦૬) માં નોંધ્યું છે કે જ્યાં કોઈ વ્યાખ્યાયિત શબ્દને અમુક અમુક બાબતોને 'સમાવેશ કરે છે' એવી રીતે જાહેર કરવામાં આવે છે, ત્યાં તે વ્યાખ્યા પ્રાથમિક દ્રષ્ટિએ વિસ્તૃત સ્વરૂપની હોય છે, પરંતુ કોઈ શબ્દ અથવા અભિવ્યક્તિની વ્યાખ્યા કરતી વેળાએ 'સમાવેશ કરે છે' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે, તેનું અર્થઘટન 'અર્થ થાય છે અને તેમાં સમાવેશ થાય છે' ના સમકક્ષ રૂપે પણ કરી શકાય છે; એવી સ્થિતિમાં તે અર્થનો સંપૂર્ણ નિવેદન પ્રદાન કરે છે, જે અધિનિયમના હેતુઓ માટે તે શબ્દ અથવા અભિવ્યક્તિ સાથે અચૂક રીતે જોડવામાં આવવાનો રહે છે, [તે માટે પૃષ્ઠ ૧૭૩ અને ૧૭૫ જુઓ, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના ધ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ, રાયપુર વિ. સ્ટેટ ઓફ મધ્ય પ્રદેશ ૧૯૭૦ ક્રિ એલ.જે. ૧૬૫૬ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૦ એસ.સી. ૧૯૨૩) સાઉથ ગુજરાત રૂફિંગ ટાઇલ મેન્યુફેક્ચરર્સ અસોસિયેશન વિ. સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત [૧૯૭૭] ૧ એસ.સી.આર. ૮૭૮ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૭૭ એસ.સી. ૮૦), હિંદુસ્તાન એલ્યુમિનિયમ કોર્પોરેશન વિ. સ્ટેટ ઓફ ઉત્તર પ્રદેશ ૧૯૮૩ (૧૩) ઈ.એલ.ટી. ૧૬૫૬ (એસ.સી.), : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૧૬૪૯) અને રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા વિ. પિયરલેસ જનરલ ફાઇનાન્સ એન્ડ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કો. લિ. [૧૯૮૭] ૨ એસ.સી.આર. ૧ : (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૮ એસ.સી. ૧૦૨૩) ના નિર્ણયોનો ઉલ્લેખ કરીને અને તેના પર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે]. તેથી, સ્પષ્ટ છે કે "સમાવેશ કરે છે" શબ્દનો ઉપયોગ અર્થઘટન કલમોમાં, ક્યારેક સામાન્ય રીતે કોઈ કાયદાની મુખ્ય

જોગવાઈઓમાં આવતાં કોઈપણ શબ્દ અથવા શબ્દસમૂહનો અર્થ વિસ્તૃત કરવા માટે, અથવા સામાન્ય સ્વીકૃત અર્થમાં 'સમાવે છે' અથવા 'થી બનેલું છે' અથવા 'અર્થ થાય છે અને તેમાં સમાવેશ થાય છે' એવા અર્થમાં, સંદર્ભને આધારે, કરી શકાય છે.

૬૯ શ્રી મંગુકિયાએ, વિજ્ઞાન વકીલે રજૂ કર્યું કે “સમાવેશ કરે છે” શબ્દને “અર્થ થાય છે” તરીકે વાંચવો જોઈએ. આ સંદર્ભમાં, વિજ્ઞાન વકીલે સર્વોચ્ચ અદાલતના બે નિર્ણયોમાં આધાર મૂક્યો, એટલે કે; (૧) ધ સાઉથ ગુજરાત રૂફિંગ ટાઇલ્સ મેન્યુફેક્ચરર્સ અસોસિએશન અને અન્ય વિ. ધ સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત અને અન્ય [(૧૯૭૬) ૪ એસ.સી.સી. ૬૦૧] (૨) રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા વિ. પીયરલેસ જનરલ ફાઇનાન્સ એન્ડ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કો. લિ. અને અન્ય [(૧૯૮૭) ૧ એસ.સી.સી. ૪૨૪)].

૭૦ લોર્ડ વોટસને ડિલવર્થ વિ. કમિશનર ઓફ સ્ટેમ્પ્સ (૧૮૯૯) એસી ૯૯ માં નીચે મુજબનું પ્રસિદ્ધ નિવેદન કર્યું હતું :

...શબ્દ “સમાવેશ કરવો” નો ઉપયોગ અર્થઘટન કલમોમાં અત્યંત સામાન્ય રીતે એ હેતુસર કરવામાં આવે છે કે અધિનિયમના મુખ્ય ભાગમાં આવેલા શબ્દો અથવા વાક્યાંશોના અર્થને વિસ્તૃત કરી શકાય; અને જ્યારે તેનો એવો ઉપયોગ થાય છે, ત્યારે આ શબ્દો અથવા વાક્યાંશોને એવો અર્થ આપવો જોઈએ કે તેમાં માત્ર તે જ વસ્તુઓનો સમાવેશ ન થાય, જેનો તેઓ તેમના સ્વાભાવિક અર્થ અનુસાર સંકેત આપે છે, પરંતુ તે વસ્તુઓનો પણ સમાવેશ થાય, જેઓનો

સમાવેશ થવાનો હોવાનું અર્થઘટન કલમ જાહેર કરે છે. પરંતુ “સમાવેશ કરવો” શબ્દનું બીજું અર્થઘટન પણ સંભવ છે, અને જો અધિનિયમનો પરિપ્રેક્ષ્ય પૂરતો એવો દર્શાવે કે તેનો ઉપયોગ માત્ર વ્યાખ્યાયિત શબ્દો અથવા અભિવ્યક્તિઓના સ્વાભાવિક અર્થમાં વધારો કરવા માટે જ કરવામાં આવ્યો નહોતો, તો એવું અર્થઘટન અનિવાર્ય બની શકે છે. તે “અર્થ થાય છે અને તેમાં સમાવેશ થાય છે” ના સમકક્ષ હોઈ શકે છે, અને એવા પ્રસંગે તે અધિનિયમના હેતુઓ માટે આ શબ્દો અથવા અભિવ્યક્તિઓ સાથે અચૂક રીતે જોડવાનો જે અર્થ છે, તેનું સંપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ પ્રદાન કરી શકે છે.

૭૧ ડિલવર્થ (પૂર્વોક્ત) તથા થોડાક અન્ય નિર્ણયો પીરલેસ જનરલ ફાઇનાન્સ એન્ડ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કો. લિ. [(૧૯૮૭) ૧ એસ.સી.સી. ૪૨૪] માં વિચારણા માટે આવ્યા હતા અને સર્વોચ્ચ અદાલતે કાનૂની સ્થિતિનો સાર આ રીતે રજૂ કર્યો કે વિધાનમંડળ દ્વારા સમાવેશી વ્યાખ્યાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે;

૩૨...(૧) શબ્દો અથવા શબ્દસમૂહોના અર્થને વિસ્તૃત કરવા માટે, જેથી તેમાં શબ્દોના સામાન્ય, લોકપ્રિય અને સ્વાભાવિક અર્થનો પણ સમાવેશ થાય અને તેમ જ જે અર્થ અધિનિયમ તેને અર્પિત કરવા ઇચ્છે છે તેનો પણ સમાવેશ થાય;

(૨) એવો અર્થ સમાવવાનો, જેના વિષે કંઈક વિવાદ થવાની શક્યતા હોઈ શકે;

(૩) નિશ્ચિત સમાન લક્ષણો ધરાવતા, પરંતુ ભિન્ન નામોથી ઓળખાતા તમામ વ્યવહારોને એક જ નામાવલી હેઠળ લાવવા માટે.

૭૨ એ કહ્યા વિનાનું છે કે કોઈ શબ્દ અથવા અભિવ્યક્તિનું અર્થઘટન લખાણ અને પરિસ્થિતિ પર નિર્ભર હોવું જોઈએ. વિધાનમંડળ દ્વારા 'સમાવેશ થાય છે' શબ્દનો આશ્રય લેવો ઘણીવાર એ દર્શાવે છે કે વિધાનમંડળનો આશય આવી અભિવ્યક્તિને વ્યાપક અને વિસ્તૃત અર્થ આપવાનો હતો. તેમ છતાં, ક્યારેક પરિસ્થિતિ એ સૂચવી શકે છે કે 'સમાવેશ થાય છે' શબ્દનો પ્રયોગ "અર્થ થાય છે" એવો કરવાનો અભિપ્રાય રહ્યો હોઈ શકે. કોઈ અધિનિયમની રચના, પરિસ્થિતિ અને હેતુ, તે અધિનિયમના હેતુઓ માટે 'સમાવેશ થાય છે' શબ્દના અર્થઘટન માટે પૂરતું માર્ગદર્શન આપી શકે છે.

૭૩ હું આ નિષ્કર્ષે પહોંચ્યો છું કે ન્યાયમૂર્તિ આફતાબ આલમ દ્વારા અપનાવવામાં આવેલ દષ્ટિકોણ વધુ પ્રશંસનીય જણાય છે. “માપો” શબ્દની વ્યાખ્યામાં અવાજના નમૂનાને સમાવિષ્ટ ગણવું મુશ્કેલ છે. નોંધનીય છે કે “માપો” શબ્દની વ્યાખ્યામાં હસ્તલેખ અથવા સહીનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવેલો નથી. “માપો” શબ્દમાં માત્ર આંગળીનાં નિશાન અને પગનાં નિશાનનો જ સમાવેશ થાય છે. નોંધપાત્ર વાત એ છે કે પોલીસ દ્વારા તપાસ દરમિયાન મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા વ્યક્તિ પાસેથી હસ્તલેખ અથવા સહી લેવાવવાની બાબતને ૨૦૦૬ સુધી ખાસ કરીને બહાર રાખવામાં આવી હતી. પ્રથમવાર, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૧એ, જે અધિનિયમ ૨૦૦૫ ના અધિનિયમ ૨૫ ની કલમ ૨૭ દ્વારા (૨૩મી જૂન ૨૦૦૬થી અમલમાં) ઉમેરવામાં આવી, તેના બળે મેજિસ્ટ્રેટને કોઈ વ્યક્તિને તેની નમૂનારૂપ સહી અથવા હસ્તલેખ આપવા હુકમ

કરવાની સત્તા આપવામાં આવી. જ્યારે સંસદે અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ઘડ્યો હતો, ત્યારે તેના મનમાં માત્ર એટલું જ નહોતું કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ અદાલતને પોલીસ તપાસ દરમિયાન કોઈ વ્યક્તિ પાસેથી આંગળીનાં નિશાન, સહી અને હસ્તલેખ લેવા સત્તા આપતી નથી, પરંતુ એ પણ વિચારેલું હોવું જોઈએ કે પોલીસ તપાસ દરમિયાન વ્યક્તિના હસ્તલેખ અથવા સહી લેવાની બાબતનો સમાવેશ કરવો કદાચ આવશ્યક ન હોય. અન્યથા, અધિનિયમ, ૧૯૨૦ હેઠળ હસ્તલેખ અથવા સહી લેવાની બાબતને બહાર રાખવા માટે સંસદ પાસે કોઈ સ્પર્શનીય કારણ જણાતું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જો વિધાનમંડળનો આશય એવો હોત કે તપાસ દરમિયાન પોલીસને કોઈ વ્યક્તિનું નમૂનારૂપ હસ્તલેખ અથવા સહી લેવા દેવી અથવા તપાસ દરમિયાન વ્યક્તિને તેની નમૂનારૂપ હસ્તલેખ અથવા સહી પોલીસને આપવા જરૂરી દિશાનિર્દેશ આપવા માટે મેજિસ્ટ્રેટને સશક્ત કરવો, તો જરૂરી માત્ર એટલું જ હતું કે અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની કલમ ૨(એ) માં “માપો” ની વ્યાખ્યામાં “નમૂનારૂપ હસ્તલેખ અને સહી” શબ્દોનો સમાવેશ કરવામાં આવે.

૭૪ આવા કારણસર, ઉપર નોંધ્યા મુજબ, “માપ” શબ્દની વ્યાખ્યા સમાવેશાત્મક છે અને સંપૂર્ણ નથી એવો દૃષ્ટિકોણ સ્વીકારવો મને મુશ્કેલ લાગે છે. જસ્ટિસ આફતાબ આલમ દ્વારા અપાયેલું આ તર્ક કે જો “માપ” શબ્દની વ્યાખ્યામાં અવાજનું નમૂનું વાંચવામાં આવે, તો અન્ય અનેક વૈધકીય પરીક્ષણો પણ અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ના અર્થમાં “માપ” તરીકે સમાન રીતે લાયક ઠરે, નોંધ

લેવા યોગ્ય છે. હું વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના મહત્વને ઓછું આંકતો નથી, પરંતુ મુશ્કેલી એ છે કે તેને અમલમાં લાવવા માટે આ બાબત સંબંધે કાયદાની કોઈ જોગવાઈ નથી. અહીં પ્રશ્ન અધિનિયમ, ૧૯૨૦ અને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૫૩ ની હેતુલક્ષી વ્યાખ્યા આપવાનો કે તેની જોગવાઈઓનું સંકુચિત અર્થઘટન કરવાનો નથી. મહત્વની બાબત એ છે કે કેદીઓ અધિનિયમની જોગવાઈઓને કોઈ અર્થઘટન આપવાનો કોઈ અવકાશ છે કે નહીં. સસેક્સ પિયરેજ કેસ, (૧૮૪૪) ૧૧ સીએલ એન્ડ એફ ૮૫ માં ટિન્ડલ, સી.જે. દ્વારા પ્રતિપાદિત નિયમ આજેય પ્રચલિત છે. ઉપરોક્ત નિયમનો સાર આ મુજબ છે :

જો કાયદાની કલમોના શબ્દો સ્વયં સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ હોય, તો તે શબ્દોને તેમના સ્વાભાવિક અને સામાન્ય અર્થમાં સમજાવવા કરતાં વધુ કંઈ આવશ્યક રહી શકતું નથી. આવા કેસોમાં, કાયદા બનાવનારના આશયને સર્વોત્તમ રીતે જાહેર તો શબ્દો પોતે જ કરે છે.

અધિનિયમના અર્થઘટનનું એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ છે કે જ્યારે અધિનિયમની ભાષા સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ હોય, ત્યારે અદાલતે અધિનિયમમાં વપરાયેલા શબ્દોને અસર આપવી જોઈએ અને એવો કલ્પિત અર્થઘટન અપનાવવું અદાલતોને ખુદ્દું રહેતું નથી કે જે એવો દાવો કરાયેલા અધિનિયમના હેતુ અને નીતિ સાથે વધુ સુસંગત છે. કિર્કનેસ વિ. જોન હડસન એન્ડ કો. લિ. , ૧૯૫૫ (૨) ઓલ ઈ.આર. ૩૪૫, માં લોર્ડ રીડે “અસ્પષ્ટ” નો અર્થ શું થાય છે તે

દર્શાવ્યું હતું અને ઠરાવ્યું હતું કે “કોઈ જોગવાઈ માત્ર એટલા માટે અસ્પષ્ટ બની જતી નથી કે તેમાં એવો શબ્દ સમાયેલો હોય જે ભિન્ન સંદર્ભમાં ભિન્ન અર્થ ધારણ કરવા સક્ષમ હોય અને એવી કોઈ પણ લંબાઈનું વાક્ય ક્યાંય શોધવું મુશ્કેલ હશે જેમાં એવો શબ્દ ન હોય. મારી દૃષ્ટિએ, કોઈ જોગવાઈ ત્યારે જ અસ્પષ્ટ કહેવાય જ્યારે તેમાં એવો શબ્દ અથવા વાક્યખંડ હોય કે જે તે ખાસ સંદર્ભમાં એક કરતાં વધુ અર્થ ધારણ કરવા સક્ષમ હોય.” નિઃસંદેહ એ સાચું છે કે જો અધિનિયમોની ભાષાના સીધા અર્થ પરથી પસાર થતાં વિસંગતિઓ, અનીયાયો અને વિસ્મયજનક અસંગતતાઓ ઉપજે, તો અદાલત તે હેતુ તરફ નજર કરી શકે છે જેના માટે અધિનિયમ લાવવામાં આવ્યો છે અને એવો અર્થ આપવાનો પ્રયત્ન કરશે, જે અધિનિયમના હેતુને અનુરૂપ રહે. આસ્વિની કુમાર ઘોષ વિ. અરબિંદ બોસ, ૧૯૫૩ એસ.સી.આર. ૧ ના કેસમાં પટાંજલિ શાસ્ત્રી, સી.જે. એ ઠરાવ્યું હતું કે જો અધિનિયમની કલ્પનામાં આવનારી પરિસ્થિતિઓમાં તે શબ્દોને યોગ્ય લાગુ પડે તેવી શક્યતા હોય, તો અધિનિયમના શબ્દોને અસંગત અધિક શબ્દો ગણાવીને એકબાજુ ઠેલવી દેવું અર્થઘટનનું સચોટ સિદ્ધાંત નથી. ક્વેબેક રેલવે લાઈટ હીટ એન્ડ પાવર કો. વિ. વેન્ડ્રે, એ.આઈ.આર. ૧૯૨૦ પી.સી. ૧૮૧, માં નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું કે વિધાનમંડળ તેના શબ્દો વ્યર્થ ખર્ચે છે અથવા નિર્થક કંઈ કહે છે એવું માનવામાં આવતું નથી અને એવો અર્થઘટન, જે વિધાનમંડળને અતિરિક્તતા આરોપે છે, તે જોરદાર કારણો સિવાય સ્વીકારવામાં આવશે નહીં. તે જ રીતે, જે શબ્દો અધિનિયમમાં નથી એવા શબ્દો અધિનિયમમાં ઉમેરવા માન્ય નથી, સિવાય કે શાબ્દિક અર્થઘટન આપતાં

અધિનિયમનો કોઈ ભાગ નિર્રથક બની જાય. પરંતુ અધિનિયમમાં થયેલી કોઈ છૂટને પૂરી કરવા માટે કોઈ શબ્દો વાંચી દાખલ કરવામાં આવે તે પહેલાં, નિશ્ચિતપણે એવું કહી શકાય તે શક્ય હોવું જોઈએ કે જો વિધેયક કાયદો બનતા પહેલાં તે છૂટ તરફ તેમનું ધ્યાન દોરાયું હોત, તો આ શબ્દો મસૂદાકાર દ્વારા દાખલ કરવામાં આવ્યા હોત અને વિધાનમંડળ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા હોત. કેટલાક પ્રસંગોએ, વિધાનમંડળનો આશય સ્પષ્ટ જણાતો હોય છે, પરંતુ અધિનિયમમાં ચોક્કસ શબ્દો દાખલ કરવામાં મસૂદાકારની અકુશળતાને લીધે ભાષા દેખીતી રીતે અપર્યાપ્ત બને છે અને એવી પરિસ્થિતિમાં અધિનિયમને કાર્યક્ષમ બનાવવા માટે અધિક શબ્દોને નકારી દેવું અદાલત માટે માન્ય હોઈ શકે છે. [જુઓ: યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા એન્ડ અનધર વિ. સ્ટેટ ઓફ ત્રિપુરા એન્ડ અનધર, એ.આઈ.આર. ૨૦૦૨ એસ.સી. ૩૨૪૦]. પરીક્ષણના મહત્વને ધ્યાનમાં લેતાં, સંસદ સરળતાથી દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૧એમાં નમૂના હસ્તાક્ષર અને હસ્તલેખ સાથે અવાજના નમૂનાનો પણ સમાવેશ કરી શકતી હતી. તેમ છતાં, ટેપ રેકોર્ડિંગની તકનીક અને અવાજના નમૂનાઓ લેવાની પદ્ધતિ અંગે જાણકારી હોવા છતાં, સંસદે પોતાના વિવેક મુજબ દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૧એમાં વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ અથવા અવાજના નમૂનાનો સમાવેશ ન કરવો યોગ્ય માન્યો છે.

જપ ઉપરોક્ત બાબત મને એ વિચારવા તરફ દોરી જાય છે કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૫૩ નો આશ્રય લઈ શકાય કે નહીં. હર લેડીશીપ ન્યાયમૂર્તિ

દેસાઈએ પણ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૫૩ નો વિશદ રીતે વિચાર કર્યો છે અને એવું ઠરાવ્યું છે કે ઉક્ત જોગવાઈઓને હેતુલક્ષી અર્થઘટન આપવામાં આવવું જોઈએ. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૫૩ નીચે મુજબ છે:

“૫૩. પોલીસ અધિકારીની વિનંતી પર તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા આરોપીની તબીબી તપાસ

(૧) જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને એવા સ્વરૂપના ગુનો આચરવાના આરોપસર ધરપકડ કરવામાં આવે અને એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હોય કે તે એવા સંજોગોમાં આચરવામાં આવ્યો હતો કે જેથી એવો વિશ્વાસ કરવા માટે યુક્તિસંગત આધાર હોય કે તેની વ્યક્તિની તબીબી તપાસથી ગુનાના આચરણ અંગેનો પુરાવો પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે ઉપ-નિરીક્ષકથી નીચી નહીં એવી હોદ્દાની પોલીસ અધિકારીની વિનંતિ પર કાર્યરત નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી માટે, તેમજ તેની સહાયમાં અને તેની સૂચના હેઠળ સદ્માવે કાર્યરત કોઈપણ વ્યક્તિ માટે, આવી ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિની એવી તપાસ કરવી કાયદેસર ગણાશે જે એવો પુરાવો પૂરો પાડી શકે તેવા હકીકતો નિશ્ચિત કરવા માટે યુક્તિસંગત રીતે જરૂરી હોય, અને તે હેતુ માટે યુક્તિસંગત રીતે જરૂરી હોય તેટલો બળપ્રયોગ કરવો પણ કાયદેસર ગણાશે.

(૨) જ્યારે આ કલમ હેઠળ કોઈ સ્ત્રી વ્યક્તિની તબીબી તપાસ કરાવવાની હોય, ત્યારે તે તપાસ માત્ર સ્ત્રી નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા, અથવા તેના દેખરેખ હેઠળ, કરવામાં આવશે. *[સ્પષ્ટીકરણ.—આ કલમમાં અને કલમો

પડએ તથા પજ માં,— (એ) “તપાસ” માં રક્તની તપાસ; રક્તના ડાઘ, વીર્ય, જાતીય ગુનાઓના કિસ્સામાં સ્વેબ, થૂંક અને ઘમ, વાળના નમૂનાઓ અને આંગળીનખના કાપના નમૂનાઓનો સમાવેશ થશે, જે ડી.એન.એ. પ્રોફાઇલિંગ સહિતની આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓના ઉપયોગથી તેમજ એવી અન્ય તપાસો દ્વારા કરવામાં આવે છે, જેને નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી કોઈ નિશ્ચિત કિસ્સામાં આવશ્યક માને;

(બી) “નોંધાયેલ તબીબી પ્રેક્ટિશનર” નો અર્થ એવો તબીબી પ્રેક્ટિશનર છે, જે ઇન્ડિયન મેડિકલ કાઉન્સિલ અધિનિયમ, ૧૯૫૬ ની કલમ ૨ ના ખંડ (એચ) માં વ્યાખ્યાયિત મુજબની કોઈપણ તબીબી લાયકાત ધરાવે છે અને જેનું નામ રાજ્ય તબીબી રજિસ્ટરમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા (સુધારા) અધિનિયમ (૨૦૦૫ નો ૨૫), કલમ ૮ (૨૩૬૨૦૦૬) દ્વારા પ્રતિસ્થાપિત. નોંધ: આ નવી જોગવાઈ અંગે તેના જામા અહેવાલના અનુચ્છેદ ૫.૧ માં કાનૂન પંચે આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે: “. પંચે ધરપકડ કરાયેલા વ્યક્તિની શારીરિક તપાસ કયા હદ સુધી કાયદેસર અને બંધારણીય રીતે માન્ય છે અને તે હેતુસર સંહિતામાં, જો કોઈ હોય તો, કઈ જોગવાઈ કરવી જોઈએ, તે પ્રશ્ન પર વિસ્તૃત વિચારણા કરી છે. તે આ નિષ્કર્ષે પહોંચ્યું કે આ વિષય પર જોગવાઈ આવશ્યક હતી અને તેણે નિશ્ચિત પરિસ્થિતિઓમાં તથા નિશ્ચિત સુરક્ષા ઉપાયો હેઠળ, લાયકાતપ્રાપ્ત તબીબી પ્રેક્ટિશનર દ્વારા આરોપીની વ્યક્તિની તપાસને અધિકૃત કરતી નવી કલમની ભલામણ કરી. અમે સહમત

છીએ કે અસરકારક તપાસ માટે આવી જોગવાઈ આવશ્યક છે અને તે બંધારણના કલમ ૨૦(૩) નો ભંગ કરશે નહીં”.

૭૬ સંહિતાની કલમ ૫૩નો પ્રથમ વખત ૧૯૭૪ની સંહિતામાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ કલમનો સમાવેશ કરવાનો હેતુ અસરકારક તપાસને સુગમ બનાવવાનો હતો. જો કથિત ગુનાની પ્રકૃતિ પરથી અથવા જે પરિસ્થિતિઓમાં તે આચરાયો હોવાનું કથન કરવામાં આવ્યું હોય તે પરથી એવું માનવા માટે વાજબી આધાર હોય કે વ્યક્તિની તબીબી તપાસથી પુરાવો પ્રાપ્ત થશે, તો ધરપકડ કરાયેલ વ્યક્તિની તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા તપાસ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. કલમ હેઠળ કરવામાં આવેલી જોગવાઈ

સંહિતાની કલમ ૫૪ મુજબ ધરપકડ કરાયેલા વ્યક્તિની, તેની વિનંતિ પર, વૈદ્યકીય વ્યવસાયી દ્વારા કરવામાં આવતી તબીબી તપાસ પણ એ દર્શાવશે કે કાયદો બનાવનારનો હેતુ તપાસ દરમિયાન વૈજ્ઞાનિક અભિગમ દ્વારા એવી સુવિધા ઉપલબ્ધ કરાવવાનો હતો, જેનો લાભ ફરિયાદ પક્ષને અથવા આરોપીને થઈ શકે. આ રીતે, તપાસ દરમિયાન અપનાવવામાં આવતો આ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ કાનૂનના રક્ષણાત્મક નજર હેઠળ છે. બંધારણીય આજ્ઞાપત્ર એવું કહેતું નથી કે કોઈ વ્યક્તિને કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં તેના હક અથવા વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યથી વંચિત ન રાખી શકાય. તેના વિપરીત, જો હક અથવા વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યથી આવી વંચિતતા કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા મુજબ હોય, તો તેને અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા રક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી. જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય

સંબંધિત કોઈ નિશ્ચિત પ્રક્રિયા ચુકિતસંગત હતી કે નહોતી, તે નક્કી કરવાનો કાર્ય અદાલતનો નહોતો, કારણ કે તે વિશિષ્ટ રીતે વિધાનકાર્યક્ષેત્રનું કાર્ય હતું. આ અભિપ્રાય બોમ્બે વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠે સ્ટેટ વિ. શેશાપ્પા, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૪ બોર્ન ૨૫૩ : (૧૯૬૪ (૨) ક્રિ એલ.જે. ૫૨૩) માં, બોમ્બે પ્રતિબંધ અધિનિયમ હેઠળ તબીબી તપાસ માટેની સમાન જોગવાઈ પર વિચારણા કરતાં વ્યક્ત કર્યો હતો.

૭૭ કલમમાં વપરાયેલો "એક્ઝામિનેશન" શબ્દ સ્પષ્ટપણે તબીબી પરીક્ષણનો અર્થ દર્શાવે છે અને તેથી તેને તબીબી ક્ષેત્રમાં જે રીતે સમજવામાં આવે છે તે જ અર્થ આપવો જોઈએ. ન્યૂ લેક્સિકોન વેબસ્ટર'સ ડિક્શનરી, ૧૯૮૭ આવૃત્તિમાં, તબીબી શબ્દકોશને લગતા પ્રકરણ એમ.ડી.-૧ માં 'એક્ઝામિનેશન' શબ્દનો અર્થ નીચે મુજબ આપેલ છે :

રોગનું નિદાન કરવા માટે અથવા શારીરિક યોગ્યતા અંગે નક્કી કરવા માટે શરીર અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવાની પ્રક્રિયા.

તે જ અધ્યાયમાં 'ડાયગ્નોસિસ' શબ્દનો અર્થ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યો છે :

"તપાસ તથા પ્રયોગશાળાના નિષ્કર્ષોના સૂક્ષ્મદર્શી અને રાસાયણિક પરિણામોના આધારે રોગોની ઓળખ".

તેથી, આ બે શબ્દોનું સંયુક્ત વાચન દર્શાવશે કે ચિકિત્સાકીય પરીક્ષણનો અર્થ રોગોની ઓળખ માટે શરીર અને તેમાંથી મળતા પદાર્થોની તપાસ કરવાની એવી

પ્રક્રિયા થાય છે, જે પરીક્ષણ તથા પ્રયોગશાળાના નિષ્કર્ષોના સૂક્ષ્મદર્શકીય અને રાસાયણિક પરિણામોના આધાર પર કરવામાં આવે છે. તાજેતરના સમયમાં ચિકિત્સા વિજ્ઞાને અત્યંત નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે અને માનવ શરીરમાં રહેલી વ્યાધિઓ અથવા વિકારોનું નિદાન કરવા માટે અત્યંત સુસજ્જ વૈજ્ઞાનિક સાધનો વિકસાવવામાં આવ્યા છે. મારા મત મુજબ, સંહિતાની કલમ ૫૩ માં વપરાયેલા "પરીક્ષણ" શબ્દને મર્યાદિત અર્થ આપવો યોગ્ય નહીં થાય. આરોપીનું પરીક્ષણ એવો પૂર્ણ પરીક્ષણ માનવું જોઈએ, જે ચિકિત્સક પોતાના મત પ્રદાન કરવા માટે ઉપલબ્ધ તમામ આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક સાધનો દ્વારા કરવાનું ઈચ્છે; અને તે માત્ર આરોપીના શરીરને જોવાથી કરવામાં આવતા ઉપરછદ્ધા પરીક્ષણ પૂરતું મર્યાદિત ન હોવું જોઈએ. હકીકતમાં, જે ડૉક્ટર તાલીમપ્રાપ્ત હોય અને નિદાન માટે આધુનિક તકનીકોનો ઉપયોગ કરવાનું અનુસરે છે, તે આ બાબતમાં જરૂરી વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણો કર્યા વિના પોતાનું મત આપવાનો ઈનકાર પણ કરી શકે છે. વિધાનમંડળ પણ આ બાબતથી સચેત હતું અને તેથી જ સંહિતાની કલમ ૫૩ ને ૧૯૭૪ ની સંહિતામાં અમલમાં મૂકતી વખતે બળના ઉપયોગને અનુમતિ આપતી વિશિષ્ટ જોગવાઈ કરી છે, જે અગાઉ ૧૮૯૮ ની સંહિતામાં નહોતી. એવા ઉદાહરણો આપવાની જરૂર નથી કે જ્યાં કલમ ૫૪ ની જોગવાઈઓ મૂલ્યવાન પુરાવાને અભિલેખ પર લાવવામાં અત્યંત ઉપયોગી સાબિત થઈ શકે, જે વિવાદાસ્પદ મુદ્દાનો નિર્ણય કરવામાં અદાલતને મદદરૂપ થાય. અકસ્માત સંબંધિત કેસમાં આરોપીની તાત્કાલિક રક્ત પરીક્ષા એવો પુરાવો આપી શકે છે, જે દર્શાવે કે તેણે મદ્યપાન કર્યું હતું કે નહીં. એવા પ્રસંગો જાણીતા છે જેમાં

દાદાચોરોએ સોનું, મોતી અને હીરા ગળી લીધા હોય, અને ક્ષ-કિરણ પરીક્ષણ અથવા અનુમતિપાત્ર રાસાયણિક પદાર્થોના ઉપયોગથી, જેના દ્વારા આ વસ્તુઓ શરીરની બહાર કાઢવામાં આવે, ગુનો આચરાયો હોવા અંગે મૂલ્યવાન પુરાવો પ્રાપ્ત થઈ શકે. ચિકિત્સાકીય પરીક્ષણનું પરિણામ એવો નિર્ણાયક પુરાવો પણ આપી શકે છે, જે આરોપીની નિર્દોષતા સાબિત કરી શકે.

૭૮ શ્રી અમીને, વિદ્વાન સરકારી વકીલે, ખૂબ જ જોરશોરથી રજૂ કર્યું કે સંહિતાની કલમ ૫૩ હેઠળ અભિપ્રેત તપાસ નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા થવાની છે, સામાન્ય વ્યક્તિ દ્વારા નહીં, અને તેવી તપાસ સબ-ઇન્સ્પેક્ટર કરતાં નીચા હોદ્દા પર ન હોય એવા જવાબદાર પોલીસ અધિકારીની વિનંતિ પર કરાવવાની છે. તબીબી અધિકારી અથવા અધિકૃત વ્યક્તિને આવી તપાસ અમલમાં મૂકવા માટે જેટલો બળપ્રયોગ જરૂરી હોય તેટલો કરવાનો અધિકાર છે. “આરોપીની દેહ-તપાસ” ઘણી વાર તેની નિર્દોષિતાને સ્થાપિત કરવા માટે પણ સંકેત પૂરો પાડે છે. કલમ ૫૩ નવી ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં સમાવેશમાં લેવાયેલ નવી જોગવાઈ છે, જે તપાસ ચંત્રણા ને આરોપીની દેહ-તપાસ કરાવવાનો અધિકાર આપે છે, અને કલમ ૫૪ આરોપીને એવો હક આપે છે. શ્રી અમીન રજૂ કરે છે કે કલમ ૫૩ માં વપરાયેલ “તેણીની દેહ-તપાસ” શબ્દસમૂહને વિશાળ અર્થ આપવો જોઈએ અને સંહિતાની કલમો ૫૩ અને ૫૪ ની જોગવાઈઓને તેમના સંદર્ભથી અલગ પાડી એકાંતમાં અર્થઘટિત કરી શકાતી નથી. પોતાની રજૂઆતોના સમર્થનમાં, શ્રી અમીને સર્વોચ્ચ અદાલતે શેખ ગુલફન વિ. સનત

કુમાર [એ.આઈ.આર ૧૯૬૫ એસ.સી ૧૮૩૯] ના કેસમાં આપેલા નિર્ણય પર આધાર મૂક્યો છે, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે આ પ્રમાણે અવલોકન કર્યું હતું: "સામાન્ય રીતે, કાયદામાં વપરાયેલા શબ્દોનો અર્થ તેમના સામાન્ય અર્થમાં કરવો પડે છે, પરંતુ ઘણા કેસોમાં ન્યાયિક અભિગમ એવું શોધી કાઢે છે કે શબ્દોના સામાન્ય અર્થને સ્વીકારી લેવાની સાદી પદ્ધતિ ન્યાયસંગત અને વાજબી અર્થઘટનના હેતુઓ પૂર્ણ કરતી નથી. શબ્દોના માત્ર કોશાર્થી અર્થ પર એકમાત્ર આધાર રાખવાથી, જે કાયદાકીય જોગવાઈમાં તે શબ્દો આવે છે તેની યોગ્ય વ્યાખ્યા કરવામાં સહાય થાય જ એવું નથી. ઘણી વખત, કાયદાકીય જોગવાઈનું અર્થઘટન કરતી વખતે, કાયદાનો વિષય-વિસ્તાર અને જે હેતુ સિદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય છે તે ધ્યાનમાં લેવો આવશ્યક બને છે. એટલા માટે, કોઈપણ કાયદાકીય જોગવાઈમાં આવેલ સંબંધિત શબ્દોની સાચી વ્યાપ્તિ અને અસર નક્કી કરતી વખતે, જે સંદર્ભમાં તે શબ્દો આવ્યા છે, જે કાયદામાં તે જોગવાઈનો સમાવેશ થયો છે તે કાયદાનો હેતુ, અને કાયદાના આધારરૂપ નીતિ—આ બધું સંબંધિત બની જાય છે અને મહત્વપૂર્ણ બને છે. હેલ્સબરીએ અવલોકન કર્યું છે તેમ, શબ્દોનું અર્થઘટન 'તેમના સંદર્ભના પ્રકાશમાં કરવું જોઈએ, તેના બદલે તે સંદર્ભથી અલગ કરીને તેમના કડક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રીય અર્થ અથવા લોકપ્રિય અર્થના આધારે નહીં.'"

૭૯ તે પણ સમાન રીતે સુસ્થાપિત છે કે શાબ્દિક અર્થઘટન અદાલત પર હાવી ન થવું જોઈએ, કારણ કે તેને ફક્ત પ્રથમદષ્ટિયાએ પ્રાધાન્ય હોય છે; અર્થઘટનનો

વાસ્તવિક હેતુ તો વિધાનકર્તાની સાચી મનશાને શોધવાનો છે અને તે ફક્ત કાયદાને એક સજીવ સમસ્તરૂપે વાંચવાથી જ શક્ય બને છે, જેમાં દરેક ભાગ બીજા ભાગ પર પ્રકાશ પાડે છે અને હેડનના કેસ (૧૮૫૪) ૭૬ ઈ.આર. ૬૩૭ માં પ્રતિપાદિત નિયમ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે, જે વાસ્તવિક અર્થ સુધી પહોંચવા માટે ચાર બાબતોને ‘જાણી અને વિચારેલી’ હોવી આવશ્યક બનાવે છે : (૧) અધિનિયમ પસાર થવા પહેલાં કયો કાયદો અમલમાં હતો; (૨) કઈ એવી અનિષ્ટતા અથવા ખામી હતી જેના માટે કાયદાએ જોગવાઈ કરી નહોતી; (૩) સંસદે કયો ઉપાય નિર્ધારિત કર્યો છે; અને (૪) તે ઉપાય પાછળનું કારણ શું છે. શ્રી અમીને અત્યંત જોરપૂર્વક આ અદાલતને વિનંતી કરી કે ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખીને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૫૩ માં વપરાયેલ અભિવ્યક્તિનો સાચો અર્થ અને પ્રભાવ વિચારવામાં આવે.

૮૦ બીજી તરફ, શ્રી મંગુકિયાએ, વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરી કે સંહિતાની કલમ ૫૩માં “નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી” નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેમણે સૂચવ્યું કે “નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી” શબ્દસમૂહનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે અને તે અત્યંત નિશ્ચિત અર્થ ધરાવે છે. જો તપાસ અધિકારી આરોપીનો અવાજનો નમૂનો મેળવવા માંગતો હોય, તો તેને નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી પાસે લઈ જઈ શકાય નહીં. નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી અવાજ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના હેતુસર અવાજનો નમૂનો લઈ શકશે નહીં. આવી પરિસ્થિતિમાં, શ્રી મંગુકિયાના જણાવ્યા મુજબ, “પરીક્ષણ” શબ્દમાં અવાજના નમૂનાનો સમાવેશ

વાંચી શકાય તેમ નથી. તેમણે વધુમાં રજૂઆત કરી કે “આવા અન્ય પરીક્ષણ” શબ્દસમૂહનો અર્થ એવો પરીક્ષણ થાય છે, જેને નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી કોઈ નિશ્ચિત કેસમાં આવશ્યક માને. “આવા અન્ય પરીક્ષણ” શબ્દસમૂહમાં અવાજ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણનો સમાવેશ કરવો માન્ય નથી. વિદ્વાન સરકારી વકીલ શ્રી અમીને શ્રી મંગુકિયાની આ રજૂઆતનો જવાબ આપ્યો છે. શ્રી અમીને રજૂઆત કરી કે “પરીક્ષણ” શબ્દમાં વીર્યનો સમાવેશ થાય છે. શ્રી અમીનના જણાવ્યા મુજબ, વીર્યનું પરીક્ષણ અથવા ચકાસણી નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા ક્યારેય કરવામાં આવતી નથી, પરંતુ નોંધાયેલ તબીબી વ્યવસાયી દ્વારા વીર્યનો નમૂનો એકત્ર કર્યા પછી, તે જ ફોરેન્સિક સાયન્સ લેબોરેટરીને મોકલી આપવામાં આવે છે અને પરીક્ષણ કેમિકલ એનાલાઇઝર દ્વારા કરવામાં આવશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, શ્રી અમીનના જણાવ્યા મુજબ, વીર્યના નમૂનાનું પરીક્ષણ સિરોલોજિસ્ટ કરશે અને સિરોલોજિકલ પરીક્ષણ અહેવાલ તૈયાર કરશે.

૮૧ બાબતનો સાર એ છે કે જો પોલીસ અધિકારી અવાજ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના હેતુસર આરોપીનો અવાજનો નમૂનો લેવા માંગતો હોય, તો આરોપીને નોંધાયેલ તબીબ પાસે લઈ જવો પડશે અને અવાજનો નમૂનો એકત્રિત કરવાના હેતુસર નોંધાયેલ તબીબને નિષ્ણાતને બોલાવવો પડશે અને ત્યારબાદ અવાજ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ હાથ ધરવામાં આવશે. આ સંદર્ભે મેં સુવિચારિતપણે વિચારણા કર્યા બાદ, મને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૫૩ માં સ્પષ્ટીકૃત

“પરીક્ષણ” અથવા “તેવું અન્ય પરીક્ષણ” શબ્દપ્રયોગમાં અવાજનો નમૂનો પણ સમાવેશ થાય છે એવું વાંચવું અત્યંત મુશ્કેલ જણાય છે.

૮૨ ઉપરોક્ત બાબત મને હવે આ વિચારવા તરફ દોરી જાય છે કે વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના સંબંધમાં ભારતીય પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ કોઈ પણ રીતે ફરિયાદ પક્ષને સહાયક બને છે કે નહીં. ભારતીય પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ નીચે મુજબ છે:

“૭૩. સ્વીકૃત અથવા સાબિત થયેલ અન્ય હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રા સાથે હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રાની તુલના

(૧) કોઈ હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રા તે વ્યક્તિની જ છે કે નહીં, જેણે તે લખી અથવા બનાવી હોવાનું આક્ષેપ કરવામાં આવે છે, તે નિર્ધારિત કરવા માટે, તે વ્યક્તિએ લખેલું અથવા બનાવેલું હોવાનું અદાલતના સંતોષપ્રમાણે સ્વીકારવામાં આવેલ અથવા સાબિત થયેલ કોઈપણ હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રાની, જે સાબિત કરવાની છે તેની સાથે, અદાલત દ્વારા અથવા તેના હુકમ હેઠળ તુલના કરી શકાય છે, ભલે તે હસ્તાક્ષર, લખાણ અથવા મુદ્રા અન્ય કોઈ હેતુ માટે રજૂ કરવામાં આવેલ અથવા સાબિત કરવામાં આવેલ ન હોય.

(૨) અદાલત, અદાલતમાં હાજર કોઈપણ વ્યક્તિને, તે વ્યક્તિ દ્વારા લખાયેલ હોવાનું આક્ષેપિત કોઈપણ શબ્દો અથવા આંકડાઓ સાથે, એમણે આ રીતે

લખેલા શબ્દો અથવા આંકડાઓની સરખામણી કરવાની હેતુસર, કોઈપણ શબ્દો અથવા આંકડાઓ લખવા માટે નિર્દેશ આપી શકે છે.

(૩) આ કલમ જરૂરી ફેરફારો સાથે આંગળીઓની છાપ, હથેળીની છાપ, પગલાંની છાપ અને ટાઇપરાઈટિંગને પણ લાગુ પડે છે.

(૪) હાલ અમલમાં રહેલા કોઈપણ અન્ય કાયદાની જોગવાઈઓને અસર પહોંચાડ્યા વિના, આ કલમમાં રહેલું કશુંપણ કોઈ ગુનાનો સંજ્ઞાન લીધા પહેલાં ફોજદારી અદાલતને લાગુ પડશે નહીં. ”

૮૩ આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આ કલમ અદાલતને તુલનાના હેતુસર આરોપી વ્યક્તિઓને શબ્દો અને આંકડા લખવા માટે હુકમ આપવાની પરવાનગી આપે છે અને એવી તુલના અદાલતને પોતાના સ્વતંત્ર નિષ્કર્ષ પર પહોંચવામાં સક્ષમ બનાવવાના દૃષ્ટિકોણથી હાથ ધરવાની હોય છે અને હુકમમાં, તે બંને પક્ષો વચ્ચે પૂર્ણ ન્યાય કરવા માટે હોઈ શકે છે. તે ન્યાયના હિતમાં યોગ્ય નિષ્કર્ષ સુધી પહોંચવા માટે અદાલતને પોતાને સહાય કરવાની સત્તા આપે છે. શ્રી અમીને રાકેશ બિષ્ટ (ઉપરોક્ત)ના કેસમાં દિલ્લી હાઈકોર્ટે કરેલા અવલોકનો તરફ આ અદાલતનું ધ્યાન દોર્યું હતું. સંબંધિત અવલોકનો હું અહીં ઉદ્ધૃત કરી શકું છું:

૧૭. સી.બી.આઈ. તરફથી ઉપસ્થિત વિદ્વાન વકીલ શ્રી તિવારીએ રજૂ કર્યું હતું કે આ બંને નિર્ણયો, એટલે કે, રામ બાબુ મિશ્રા (એ.આઈ.આર. ૧૯૮૦ એસ.સી. ૭૯૧) (ઉપરોક્ત) અને જગબીર સિંહ (૨૦૦૩ ક્રિ એલ.જે. ૫૦૫૪)

(ઉપરોક્ત), હાલના વિવાદ સાથે સંબંધિત નથી, કારણ કે તેઓ ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ની કલમ ૭૩ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને કલમ ૭૩ નો તબક્કો હજી આવ્યો નથી, તેથી આ નિર્ણયોને સંદર્ભિત કરવાથી કોઈ ઉપયોગી હેતુ સિદ્ધ થવાનો નથી. જો કે એ સાચું છે કે કલમ ૭૩ ભારતીય પુરાવા અધિનિયમના પ્રકરણ ૫ હેઠળ આવે છે, જે દસ્તાવેજી પુરાવા સાથે સંબંધિત છે, અને પુરાવા રજૂ કરવાનો તબક્કો આ કેસમાં હજી આવ્યો નથી, કારણ કે મેટર હજી તપાસ હેઠળ છે, તેમ છતાં મારા મતે કલમ ૭૩ સંબંધિત ઉક્ત નિર્ણયોનો સંદર્ભ યોગ્ય ગણાય, કારણ કે ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ની કલમ ૭૩ હેઠળ હસ્તલિખિતના નમૂનાઓ લેવા માટે વિશિષ્ટ જોગવાઈ હોવા છતાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું છે કે તે માત્ર ત્યારે જ અમલમાં આવે જ્યારે અદાલત સમક્ષ કાર્યવાહી બાકી હોય અને તપાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન નહીં. ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૮૭૨ હેઠળ અવાજના નમૂનાઓ આપવા માટે નિર્દેશ કરવા બાબતે કોઈ વિશિષ્ટ જોગવાઈ નથી. તેથી, જો આરોપીને તેના અવાજના નમૂનાઓ આપવા નિર્દેશ કરવા માટે કલમ ૭૩ ની સમાનતાનો આધાર લેવાય, તો તે પણ અદાલત સમક્ષ કાર્યવાહી પ્રતંબિત થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવી પડશે. આ જ પરિપ્રેક્ષ્યમાં રામ બાબુ મિશ્રા (ઉપરોક્ત) અને જગબીર સિંહ (ઉપરોક્ત) કેસોમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના ઉક્ત બંને નિર્ણયો આ કેસના હેતુસર સંબંધિત બને છે. કોઈ પણ સ્થિતિમાં, પ્રકાશ પી. હિંદુજા (૨૦૦૩ ક્રિ એલ.જે. ૩૧૧૭) (ઉપરોક્ત) માં નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, અદાલતને તપાસની પ્રક્રિયામાં હસ્તક્ષેપ કરવાની કોઈ અધિકારિતા નથી, કારણ કે તે

સંપૂર્ણપણે તપાસ એજન્સીને સોંપવામાં આવેલી છે. તેથી, એ સ્પષ્ટ છે કે સી.બી.આઈ. તપાસ પ્રલંબિત હોય ત્યારે અરજદારોને તેમના અવાજના નમૂનાઓ આપવા માટે નિર્દેશ કરવાની માંગ સાથે અદાલત સમક્ષ અરજી કરી શકતી નહોતી અને અદાલતે પણ આવી અરજી સ્વીકારવી ન જોઈતી, કારણ કે તપાસની પ્રક્રિયામાં હસ્તક્ષેપ કરવાની તે પોતાની અધિકારિતાની અંદર નહોતું. હા, તપાસ પૂર્ણ થયા પછી જો આરોપનામું ઘડાય અને અદાલત સમક્ષની કાર્યવાહી દરમિયાન અદાલતને એવું લાગે કે ઓળખ સ્થાપિત કરવા હેતુસર અવાજના નમૂનાઓ લેવાં જોઈએ, તો એવો નિર્દેશ આપી શકાય, શરતે કે લેવાયેલો અવાજનો નમૂનો માત્ર ઓળખ માટે જ હોય અને તેમાં કોઈ સ્વદોષારોપક નિવેદન સામેલ ન હોય, જેથી તે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળ આવરિત ન થાય. આ સંદર્ભમાં, હું બોમ્બે વડી અદાલતના એક વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશ દ્વારા અબ્દુલ કરીમ તેલગી (૨૦૦૫ ક્રિ એલ.જે. ૨૮૬૮) (ઉપરોક્ત) કેસમાં આપવામાં આવેલા નિર્ણય સાથે સહમત થઈ શકતો નથી, કારણ કે ત્યાં અદાલતે તપાસના તબક્કે પણ અવાજના નમૂનાઓ લેવા નિર્દેશ આપ્યો હતો.

૮૪ શ્રી અમીને રજૂ કર્યું કે જો તપાસના તબક્કે નહીં હોય, તો ઓછામાં ઓછું સંજ્ઞાન લીધા પછીના તબક્કે, સંબંધિત અદાલતને વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના હેતુ માટે આરોપીને તેના અવાજનો નમૂનો આપવા દિશા આપવાની સત્તા છે. દિલ્લી હાઈકોર્ટે સંક્ષિપ્ત રીતે અવલોકન કર્યું છે કે ભલે આરોપીને તેના

અવાજનો નમૂનો આપવા દિશા આપવા માટે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ની સમાનતા સમક્ષ લાવવામાં આવે, તો પણ તે માટે અદાલત સમક્ષ કોઈ કાર્યવાહી પ્રલંબિત હોય ત્યાં સુધી રાહ જોવી પડશે. દિલ્હી વડી અદાલતના નિર્ણયનું મારું વાચન એવું છે કે તે કાયદાના સિદ્ધાંત તરીકે એવો નિષ્કર્ષ નિર્ધારિત કરતું નથી કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ અદાલત આરોપીને તેના અવાજનો નમૂનો આપવા દિશા આપવા સશક્ત છે.

૮૫ મારા માટે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ને ફરિયાદ પક્ષ હોય કે આરોપી, કોઈપણ પક્ષની આગળવટ માટે વાપરવાના સાધન અથવા ઉપકરણ તરીકે માનવું મુશ્કેલ છે. કલમ ૭૩ એ એવી કલમોમાંની એક છે જેમાં બંને પક્ષો વચ્ચે પૂર્ણ ન્યાય કરવા અને સત્ય બહાર લાવવા અદાલતને સક્ષમ બનાવવાના સ્પષ્ટ હેતુથી અદાલતને વ્યાપક સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. જો આ કલમનો ઉપયોગ અન્ય કોઈ હેતુ માટે કરવાનો પ્રસ્તાવ હોય, તો એવો ઉપયોગ સંપૂર્ણપણે અયોગ્ય ગણાશે.

૮૬ ઉપરોક્ત બાબતો મને શ્રી અમીન, વિદ્વાન સરકારી વકીલ, દ્વારા પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ ની જોગવાઈઓ સંબંધે રજૂ કરાયેલ અંતિમ દલીલના વિચાર સુધી લઈ જાય છે. શ્રી અમીને સુશ્રી લીના કટિયાર (ઉપરોક્ત) ના કેસમાં અલાહાબાદ વડી અદાલતના નિર્ણય પર નિર્ભરતા રાખીને રજૂ કર્યું હતું કે સંબંધિત હકીકતોનું અન્વેષણ કરવા અથવા તેમનો યોગ્ય પુરાવો મેળવવા માટે અને ગુનામાં આરોપીની સંડોવણી નિર્ધારિત કરવા તેમજ કેસમાં ન્યાયસંગત

નિર્ણય પર પહોંચવા માટે, નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશ પોતાની અધિકારસીમા અંદર રહી આરોપીને અદાલતમાં પોતાનો અવાજનો નમૂનો આપવા માટે કહી શકે છે.

૮૭ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ આ પ્રમાણે છે:

“૧૬૫. ન્યાયાધીશની પ્રશ્ન પૂછવાની અથવા દસ્તાવેજોની રજૂઆત કરવાનો હુકમ આપવાની સત્તા

(૧) ઉપકલમો (૨)ની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, સંબંધિત હકીકતોનો પત્તો લગાવવા અથવા તેનો યોગ્ય પુરાવો મેળવવાના હેતુસર, ન્યાયાધીશને ગમે તે સ્વરૂપમાં, ગમે તે સમયે, કોઈપણ સાક્ષીને અથવા પક્ષકારોને, સંબંધિત હોય કે અસંબંધિત હોય તેવા કોઈપણ તથ્ય વિશે, ગમે તેવો પ્રશ્ન પૂછવાની સત્તા રહેશે; અને કોઈપણ દસ્તાવેજ અથવા વસ્તુ રજૂ કરવાનો હુકમ પણ કરી શકશે: પરંતુ શરત એવી કે પક્ષકારો અથવા તેમના પ્રતિનિધિઓને હકદાર ગણવામાં આવશે નહીં

(એ) આવા કોઈપણ પ્રશ્ન અથવા હુકમ સામે કોઈ વાંધો ઉઠાવવો, અથવા, (બી) અદાલતની અનુમતિ વિના, એવા કોઈપણ પ્રશ્નના જવાબમાં આપવામાં આવેલા કોઈપણ જવાબ અંગે કોઈપણ સાક્ષીની ઉલટ-તપાસ કરવી.

(૨) ઉપકલમ (૧) માં કંઈ પણ હોય તે ન્યાયાધીશને (એ) એવા કોઈ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે અથવા એવો કોઈ દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માટે સાક્ષીને પૂછવા

અથવા બાધ્ય કરવા માટે અધિકૃત બનાવશે નહીં, જેના જવાબ આપવા અથવા જે દસ્તાવેજ રજૂ કરવા તેવો સાક્ષી, જો આવા પ્રશ્નો વિરુદ્ધ પક્ષ દ્વારા પૂછવામાં આવ્યા હોત અથવા આવા દસ્તાવેજો તેની દ્વારા માંગવામાં આવ્યા હોત, તો આ અધિનિયમની જોગવાઈઓ હેઠળ અથવા તે સમય માટે અમલમાં રહેલા અન્ય કોઈ કાયદા હેઠળ ઇનકાર કરવાનો હકદાર હોત; અથવા

(બી) અહીં પહેલાં અપવાદરૂપ રાખવામાં આવેલા કેસો સિવાય, કોઈપણ દસ્તાવેજના પ્રાથમિક પુરાવા સાથે મુક્તિ આપવી નહીં.

(૩) આ કલમમાં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં, અદાલતનો ચુકાદો આ અધિનિયમ હેઠળ સંબંધિત જાહેર કરાયેલા અને વિધિવત્ સાબિત થયેલા હકીકતો પર આધારિત હોવો આવશ્યક છે. ”

૮૮ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ હેઠળ અદાલતને પ્રાપ્ત સત્તા, એક રીતે, સંહિતાની કલમ ૩૧૧ હેઠળની તેની સત્તાની પૂરક છે. શ્રી અમીને હરિયાણા રાજ્ય વિ. રામ ચંદર [એ.આઈ.આર. ૧૯૮૧ એસ.સી. ૧૦૩૬] કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે તેના સાચા વ્યાપ અને હેતુ અંગે કરેલ નિરીક્ષણો તરફ મારું ધ્યાન દોર્યું. હું તે નિરીક્ષણો નીચે મુજબ ઉદ્ઘૃત કરી શકું છું:

“૧ ક્રિમિનલ કેસ ચલાવતા ન્યાયાધીશની સાચી ભૂમિકા શું છે? શું તેને ફૂટબોલની મેચમાં રેફરી અથવા ક્રિકેટની મેચમાં અમ્પાયર જેવી ભૂમિકા સ્વીકારવી છે, અને ક્યારેક, જેમ પોલોક અને મેટલેન્ડ [પોલોક અને મેટલેન્ડ :

ધ હિસ્ટ્રી ઑફ ઇંગ્લિશ લો] દર્શાવે છે તેમ, ‘હાઉ ઇઝ ધેટ’ એવો પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો છે; અથવા તો, લોર્ડ કેનિંગના શબ્દોમાં, ‘ન્યાયાધીશનો આછાદન ઉતારી વકીલની ભૂમિકા સ્વીકારવાની’ છે? [જોન્સ વિ. નેશનલ કોલ બોર્ડ : (૧૯૫૭) ૨ ઑલ ઇ.આર. ૧૫૫.] શું તે વિચારણામાં માત્ર દર્શક રહેવાનો છે કે ભાગીદાર બનવાનો છે? શું તેની વૃત્તિની ઓળખ નિષ્ક્રિયતા કરશે કે સક્રિયતા? જો તે કોઈ સાક્ષીઓને પ્રશ્ન પૂછવા ઇચ્છે, તો તે કેટલી હદ સુધી જઈ શકે? શું તે દસ્તાના પહેરીને, જે સાક્ષી ખોટું બોલે છે એવી તેની શંકા હોય, તેના પર ‘હૅવ અ ગો’ કરી શકે, કે પછી તેને સૌમ્ય અને વિનમ્ર રહેવું છે? આ એવા કેટલાક પ્રશ્નો છે, જે આ અપીલમાં અમને અમારા પોતાના સમક્ષ પૂછવા માટે મજબૂર થવું પડે છે, કારણ કે કેસ ચલાવનાર ન્યાયાધીશે કેટલાક સાક્ષીઓને પ્રશ્નો પૂછવાની જે રીત અપનાવી હતી તે એવી હતી.

૨ નીચલી અદાલતની સામાવાળા પદ્ધતિ જેવી છે તેવી હોવાથી, દુર્ભાગ્યવશ એવી પ્રવૃત્તિ જોવા મળે છે કે મુકદ્દમાની અધ્યક્ષતા કરનાર ન્યાયાધીશ પોતાને રેફરી અથવા અમ્પાયર જેવી ભૂમિકામાં માને છે અને મુકદ્દમાને ફરિયાદ પક્ષ અને બચાવ પક્ષ વચ્ચેની સ્પર્ધામાં પરિવર્તિત થવા દે છે, જેના પરિણામે મુકદ્દમાની પ્રક્રિયામાં ટકરાવપૂર્ણ અને સ્પર્ધાત્મક તત્વો પ્રવેશે છે અને તેથી અનિવાર્ય રીતે વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. જો ફોજદારી અદાલત ન્યાય વિતરણ માટે અસરકારક સાધન બનવાની હોય, તો અધ્યક્ષતા કરનાર ન્યાયાધીશે માત્ર દર્શક અને માત્ર નોંધ લેતી ચંત્રસમાન ભૂમિકા છોડવી આવશ્યક છે. સત્યની શોધ માટે

સાક્ષીઓને પ્રશ્નો પૂછીને અને જાગૃત સક્રિય રસ દર્શાવીને, તેને મુકદ્દમામાં સહભાગી બનવું જોઈએ. અમારામાંના એકને અગાઉ એવું કહેવાનો અવસર આવ્યો હતો :

“દરેક ફોજદારી વિચારણા સત્યની શોધ જેનું લક્ષ્ય છે એવી અન્વેષણયાત્રા છે. સત્યની શોધ કરવા અને ન્યાયના હિતને આગળ વધારવા માટે અધ્યક્ષસ્થ ન્યાયાધીશનું કર્તવ્ય છે કે તે પોતાની માટે ખુલા હોય એવા દરેક માર્ગનો અન્વેષણ કરે. તે હેતુસર પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ દ્વારા તેને સાક્ષીઓને પ્રશ્નો પૂછવાનો અધિકાર સ્પષ્ટ રીતે સોંપવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવમાં, ન્યાયાધીશને અપાયેલો આ અધિકાર એટલો વિશાળ છે કે તે પોતાની ઈચ્છા મુજબ કોઈપણ પ્રશ્ન, કોઈપણ સ્વરૂપમાં, કોઈપણ સમયે, કોઈપણ સાક્ષીને, અથવા પક્ષકારોને, કોઈપણ તથ્ય બાબતે, તે સંબંધિત હોય કે અસંબંધિત, પૂછી શકે છે. ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૧૭૨ (૨) અદાલતને કોઈ કેસમાં પોલીસ ડાયરીઓ મંગાવવાની અને વિચારણામાં સહાય માટે તેનો ઉપયોગ કરવાની સગવડ આપે છે. સેશન્સ જજ વિચારણામાં પોતાની વધુ સહાય માટે કમિટલ મજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ થયેલી કાર્યવાહીની નોંધ પણ જોઈ શકે છે”. (સેશન્સ જજ, નેલ્સોન વિ. ઇન્ડૂના રમણા રેડ્ડી, આઈએલઆર (૧૯૭૨) આંધ્ર પ્રદેશ ૬૮૩).

૩ આવી વ્યાપક સત્તાઓ સાથે અદાલતે સત્ય બહાર લાવવા અને નિર્બળ તથા નિર્દોષના રક્ષણ માટે કાર્યવાહી દરમિયાન સક્રિય રીતે ભાગ લેવો જોઈએ. પ્રશ્નો

પૂછતી વખતે તેને, નિશ્ચિતપણે, ફરિયાદ પક્ષની ભૂમિકા સ્વીકારી લેવી જોઈએ નહીં. વકીલના કાર્યો, ખાસ કરીને સરકારી વકીલના કાર્યો, ન્યાયાધીશે જાણે પોતે જ મેદાનમાં ઉતરી આવ્યા હોય તેમ હડપ કરવા જેવા નથી. ન્યાયાધીશ દ્વારા પૂછવામાં આવતા કોઈપણ પ્રશ્નો એવા હોવા જોઈએ નહીં કે જેથી સાક્ષીઓ ભયભીત થાય, બળજબરી અનુભવે, ગૂંચવાય અથવા ધાકમાં આવી જાય. ન્યાયાધીશ સાક્ષીઓ પ્રત્યે અતિશય કડક વલણ અપનાવે ત્યારે તેમાં રહેલું જોખમ લોર્ડ જસ્ટિસ બર્કેટ દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું છે :

“અદાલતની પ્રક્રિયાથી પરિચિત લોકો પણ અધ્યક્ષસ્થ ન્યાયાધીશ દ્વારા લાંબા સમય સુધી કરવામાં આવતી પૂછપરછની કસોટી હેઠળ ભયભીત, ગભરાઈ ગયેલા, ગૂંચવણમાં મુકાયેલા અથવા વ્યથિત થવાની શક્યતા ધરાવે છે. વધુમાં, જ્યારે પૂછપરછ વ્યંગાત્મક અથવા ઉપહાસાત્મક સ્વર ધારણ કરે છે, જેમ કે તે ઘણીવાર કરે છે, અથવા જ્યારે તે શત્રુતાપૂર્ણ સ્વર ધારણ કરે છે, જેમ કે ક્યારેક તે લગભગ અનિવાર્ય બની જાય છે, ત્યારે જોખમ માત્ર એટલું જ નથી કે સાક્ષીઓ પોતાની ઈચ્છા મુજબ પુરાવો રજૂ કરવામાં અસમર્થ રહેશે, પરંતુ પક્ષકારો પણ, ભલે તે સંપૂર્ણપણે ભૂલથી હોય, એવો વિચાર કરવા માંડે છે કે ન્યાયાધીશ ન્યાયના ત્રાજવાં સંપૂર્ણ સમતોલ રીતે પકડી રાખતા નથી”. લોર્ડ ડેનિંગ દ્વારા જોન્સ વિ. નેશનલ કોલ બોર્ડ. ((૧૯૫૭) ૨ ઓલ ઈ.આર. ૧૫૫) (પૂર્વોક્ત) માંથી ઉદ્ધૃત.

જોન્સ વિ. નેશનલ કોલ બોર્ડ માં, લોર્ડ જસ્ટિસ ડેનિંગે નિરીક્ષણ કર્યું હતું :

“આ સમગ્ર બાબતમાં ન્યાયાધીશની ભૂમિકા એ છે કે તે પુરાવા ધ્યાનપૂર્વક સાંભળે; માત્ર ત્યારે જ, જ્યારે કોઈ એવી બાબતને સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી બને કે જે અવગણાઈ ગઈ હોય અથવા અસ્પષ્ટ રહી ગઈ હોય, તે પોતે સાક્ષીઓને પ્રશ્નો પૂછે; વકીલો શિસ્તપૂર્ણ વર્તે અને કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત નિયમોનું પાલન કરે તે નિહાળે; અસંગત બાબતોને બહાર રાખે અને પુનરાવર્તનને નિરોત્સાહિત કરે; તેમજ વિવેકપૂર્ણ હસ્તક્ષેપ દ્વારા આ ખાતરી કરે કે વકીલો જે મુદ્દાઓ રજૂ કરી રહ્યા છે તે તે અનુસરી શકે અને તેમની કિંમતનું મૂલવણ કરી શકે; અને અંતે સત્ય ક્યાં આવેલું છે તે અંગે પોતાનું મન બનાવે. જો તે આ મર્યાદાથી આગળ જાય, તો તે ન્યાયાધીશનું આવરણ ઉતારી દે છે અને વકીલનું વસ્ત્ર ધારણ કરે છે; અને એવો ફેરફાર તેને શોભતો નથી”.

અમે લોર્ડ કેનિંગ કરતાં પણ વધુ આગળ જઈને કહી શકીએ કે સત્યની શોધ કરવી ન્યાયાધીશનું કર્તવ્ય છે અને તે હેતુસર તે “કોઈપણ પ્રશ્ન, કોઈપણ સ્વરૂપમાં, કોઈપણ સમયે, કોઈપણ સાક્ષીને અથવા પક્ષકારોને, કોઈપણ હકીકત વિશે, તે સંબંધિત હોય કે અસંબંધિત હોય, પૂછી શકે છે” (કલમ ૧૬૫, પુરાવા અધિનિયમ). પરંતુ આ કાર્ય તેને સરકારી વકીલ અને બચાવ પક્ષના વકીલના કાર્યક્ષેત્રમાં અયોગ્ય રીતે હસ્તક્ષેપ કર્યા વિના, પક્ષપાતનો કોઈ આભાસ આપ્યા વિના અને સાક્ષીઓને ભયભીત કે દબાણમાં મૂકતો દેખાયા વિના કરવું જોઈએ. તેને ફરિયાદ પક્ષ અને બચાવ પક્ષને સાથે લઈને ચાલવું જોઈએ. અદાલત, ફરિયાદ પક્ષ અને બચાવ પક્ષે એક એવી ટીમ તરીકે કાર્ય કરવું

જોઈએ જેના ધ્યેય ન્યાય હોય, અને જેના કમાન ન્યાયાધીશ હોય. ન્યાયાધીશે, “ગાયકવુંદના સંચાલકની જેમ, પોતાના વ્યક્તિત્વના બળથી પોતાની ટીમને સુમેળપૂર્વક કાર્ય કરવા પ્રેરિત કરવી જોઈએ; ઉદ્ધતને શાંત કરવો, ભીરુને પ્રોત્સાહિત કરવો, યુવાન સાથે સમજપૂર્વક સહકાર સાધવો, અને વૃદ્ધને માન આપવું.”

૮૯ શ્રી અમીને, ત્યારબાદ, મારું ધ્યાન ઝાહિરા હબીબુલ્લા એચ. શેખ વિ. ગુજરાત રાજ્ય [૨૦૦૪ (૪) એસસીસી ૧૫૮] કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના અવલોકનો તરફ દોર્યું. હું નીચે મુજબના અવલોકનો ઉદ્ધૃત કરી શકું:

અદાલતોને વિચારણામાં સહભાગી ભૂમિકા નિભાવવી પડે છે. સાક્ષીઓ દ્વારા જે કંઈ કહેવામાં આવે છે તેનું માત્ર નોંધલેખન કરનાર ચંત્ર તરીકે તેમની પાસેથી કાર્ય કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. સંહિતાની કલમ ૩૧૧ અને પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ અદાલતના અધ્યક્ષ અધિકારીઓને પુરાવા એકત્ર કરવાની પ્રક્રિયામાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવીને જરૂરી તમામ સામગ્રી બહાર લાવવા માટે વિશાળ અને વ્યાપક સત્તાઓ આપે છે. તેઓએ ન્યાયની સહાય માટે કાર્યવાહીનું એવું નિરીક્ષણ કરવું પડે છે કે જે કંઈ સંબંધિત ન હોય તે બિનજરૂરી રીતે અભિલેખ પર લાવવામાં ન આવે. ભલે સરકારી વકીલ કોઈ રીતે ઉણપ રાખતો હોય, તો પણ તે કાર્યવાહી પર અસરકારક નિયંત્રણ રાખી શકે છે જેથી અંતિમ હેતુ એટલે કે સત્ય સુધી પહોંચી શકાય. ખાસ કરીને જ્યાં અદાલતને એવું માનવા માટે કારણો હોય કે ફરિયાદી એજન્સી અથવા સરકારી વકીલ જરૂરી

રીતસર કાર્ય કરી રહ્યા નથી, ત્યાં આ વધુ આવશ્યક બની જાય છે. ફરિયાદી એજન્સીની તરફથી આવી ગંભીર ખામીઓ અથવા ફરજમાં બેદરકારી અંગે અદાલતો ઈચ્છાપૂર્વક અથવા ઢોંગપૂર્વક સુખદ અજ્ઞાનતા ધરાવતી હોય તેવું વર્તન કરી શકે નહીં કે તે અંગે અજાણ અથવા બેદરકાર રહી શકે નહીં. જે સરકારી વકીલ નિષ્પક્ષ રીતે વર્તતો નથી અને બચાવ પક્ષના વકીલની જેમ વધુ વર્તે છે, તે નિષ્પક્ષ ન્યાયિક પ્રણાલી માટે ભારરૂપ છે, અને આવી ફરિયાદી એજન્સી પ્રત્યે ઉદાસીનતા દર્શાવીને અથવા સંપૂર્ણ અલિપ્તતાનો અભિગમ અપનાવીને અદાલતો પણ તેના હાથમાં રમે તેવી પરવાનગી આપી શકાય નહીં.

૯૦ શ્રી અમીનએ પણ કુરિલેન્ડ (પી) લિમિટેડ વિ. પી.જે. થોમસ [૨૦૦૯ ક્રિમિનલ લૉ જર્નલ ૭૬૩] ના કેસમાં કેરળ વડી અદાલતના એક નિર્ણય પર આધાર મૂક્યો હતો. આ નિર્ણયમાં, કેરળ વડી અદાલતના એક વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે સંહિતાની કલમ ૯૧ અને પુરાવા અધિનિયમની કલમો ૧૩૧, ૧૩૯ અને ૧૬૫ વચ્ચેનો ભેદ વિચાર્યો હતો. કેરળ વડી અદાલત સમક્ષ એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે કલમ હેઠળની સત્તાના ઉપયોગમાં

પુરાવા અધિનિયમની ૧૬૫ મુજબ, દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માટે આરોપી અથવા આરોપીના એજન્ટને સમન્સ જારી કરી શકાય નહીં. વિદ્વાન ન્યાયાધીશે એવું ઠરાવ્યું હતું કે આરોપીને તે રીતે સાક્ષી બનવા માટે બલાત્કાર કર્યા વિના માત્ર દસ્તાવેજ રજૂ કરાવવું, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ના અર્થમાં સાક્ષ્યાત્મક બલાત્કાર ગણાશે નહીં, ભલે એવું માન્ય ધરી લેવામાં આવે કે આરોપી-કંપનીના

હિસાબનીશને હાજર રહેવા અને દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માટે આપવામાં આવેલ દિશાનિર્દેશ, દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માટે આરોપીને આપવામાં આવેલ દિશાનિર્દેશ સમાન ગણાય, કારણ કે કાનૂની રીતે તેઓ દસ્તાવેજની વાસ્તવિક કસ્ટડીમાં હોવાનું માનવામાં આવતા હતા. શ્રી અમીને રજૂ કર્યું કે એ જ સિદ્ધાંત લાગુ કરતાં, નીચલી અદાલતમાં ચાલતા વિચારણા દરમિયાન આરોપીને વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના હેતુસર પોતાનો અવાજનો નમૂનો આપવા કહેવામાં આવી શકે. વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશના અવલોકનો નીચે મુજબ છે:

“૧૨. સંહિતાની ધારા ૯૧ હેઠળ અદાલત દ્વારા વાપરી શકાય તેવી સત્તા અને પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ વચ્ચે મહત્વપૂર્ણ ફરક છે. પરિભાષાશાસ્ત્રમાં પણ ફરક છે. સંહિતાની ધારા ૯૧માં પોલીસ અધિકારીનો પણ સમાવેશ થાય છે. પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ એવી સત્તા છે કે જેનો ઉપયોગ માત્ર અદાલત દ્વારા જ કરી શકાય. તેથી, તે દલીલ કરે છે કે, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ના વ્યાપ અંગે વિચાર કરતી વખતે શ્યામલાલ (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૨૫૧) : (૧૯૬૫ (૨) ક્રિ. એલ.જે. ૨૫૬) માંથી ઉપમા લેવી યોગ્ય નહીં ગણાય.

૧૩. પક્ષકારોએ ઉઠાવેલી દલીલોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિચારવાનો પ્રથમ અને મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે અદાલત દ્વારા આપવામાં આવેલ કોઈ દિશાને, જો આરોપીને દસ્તાવેજ રજૂ કરવાની દિશા તરીકે અર્થઘટિત કરવામાં આવે, તો શું માત્ર એટલા કારણો જ તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળ પ્રતિબંધિત સાક્ષ્યાત્મક

બળજબરી ગણાશે કે નહીં. સાક્ષ્યાત્મક બળજબરીનો સિદ્ધાંત આરોપીને પોતાના જ વિરુદ્ધ સાક્ષી બનવાથી આપવામાં આવેલી સુરક્ષાથી સંબંધિત છે. સર્વોચ્ચ અદાલતની વિશાળ ખંડપીઠે કાઠી કાલુ (૧૯૬૧ (૨) ક્રિ એલ.જે. ૮૫૬) માં આ પાસાનું વિગતવાર પરિશીલન કર્યું હતું. વિશાળ ખંડપીઠે વિચારેલા પાસાઓમાંથી એક પાસો એ હતો કે એમ. પી. શર્મા વિ. સતીશ ચંદ્રા, ડિસ્ટ્રિક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ, દિલ્હી [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૦૦ : (૧૯૫૪ ક્રિ એલ.જે. ૮૬૫)] માં સર્વોચ્ચ અદાલતે અગાઉના ચુકાદામાં આપેલ તર્કની શૂદ્ધતા કેટલી હતી. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) નો વ્યાપ અને વિસ્તાર સર્વોચ્ચ અદાલતે એમ. પી. શર્મા (એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૦૦) : (૧૯૫૪ ક્રિ એલ.જે. ૮૬૫) માં વિચાર્યો હતો અને તે અહીં પુનઃજૂ કરવા યોગ્ય છે :

સામાન્ય રીતે કહીએ તો અનુચ્છેદ ૨૦(૩) માં આપવામાં આવેલી ખાતરી "સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી" સામે છે. એવું સૂચવવામાં આવે છે કે તે ફક્ત તે વ્યક્તિના મૌખિક પુરાવા સુધી મર્યાદિત છે, જે કોઈ ગુનામાં પોતાના વિચારણાનો સામનો કરી રહી હોય અને જ્યારે તેને સાક્ષી પાટલા પર બોલાવવામાં આવે ત્યારે. આ બંધારણીય ખાતરીના વિષયને માત્ર આ નગણ્ય શાબ્દિક અર્થ સુધી મર્યાદિત રાખવા માટે અમને કોઈ કારણ દેખાતું નથી. આપું મર્યાદન કરવાથી ખાતરીના મૂળભૂત હેતુને નિષ્પ્રભ કરી દેવામાં આવે અને અમુક અમેરિકન નિર્ણયો મુજબ શબ્દના ધ્વનિ માટે તત્વને અવગણવામાં આવે.

અનુચ્છેદ ૨૦(૩) માં વપરાયેલ વાક્યપ્રયોગ “સાક્ષી બનવું” એવો છે. કોઈ વ્યક્તિ માત્ર મૌખિક પુરાવો આપીને જ “સાક્ષી” બની શકે એવું નથી, પરંતુ દસ્તાવેજો રજૂ કરીને અથવા મૂંગા સાક્ષીના પ્રસંગે સમજાય એવા હાવભાવ કરીને પણ સાક્ષી બની શકે છે (જુઓ

પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૧૯) અથવા તેના સમકક્ષ”. “સાક્ષી બનવું” એ “પુરાવો આપવો” એટલું જ છે, અને એવો પુરાવો મૌખિક રીતે અથવા કોઈ વસ્તુ કે દસ્તાવેજ રજૂ કરીને અથવા અન્ય રીતોથી આપી શકાય છે. જ્યાં સુધી દસ્તાવેજોની રજૂઆતનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી નિઃસંદેહ, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ કહે છે કે સમન્સ પર દસ્તાવેજ રજૂ કરનાર વ્યક્તિ સાક્ષી નથી. પરંતુ તે કલમનો હેતુ પ્રતિપૂરણના અધિકારને નિયમિત કરવાનો છે. તે “સાક્ષી” શબ્દના અર્થસૂચન માટે માર્ગદર્શક નથી, અને તે શબ્દને તેના સ્વાભાવિક અર્થમાં સમજવો જોઈએ, અર્થાત્ એવો વ્યક્તિ જે પુરાવો આપે છે તે અર્થમાં. વાસ્તવમાં, દરેક સકારાત્મક સ્વૈચ્છિક કૃત્ય જે પુરાવો પૂરું પાડે છે તે સાક્ષ્ય છે, અને સાક્ષ્ય આપવા માટેની બળજબરીનો અર્થ એવો દબાણ થાય છે જે વ્યક્તિ પાસેથી સકારાત્મક સ્વૈચ્છિક પુરાવાકીય કૃત્યો કરાવે છે, જે તેના દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી મૌનતા અથવા આધીનતા જેવી નકારાત્મક સ્થિતિથી વિપરીત છે. તેમજ, એવી રીતે મેળવાયેલા પુરાવા સંદર્ભે ઉપલબ્ધ સુરક્ષા ફક્ત અદાલતગૃહમાં ચાલતી સુનાવણી દરમિયાન જે કંઈ બને છે ત્યાં સુધી મર્યાદિત છે એવું માનવાનું પણ કોઈ કારણ નથી. અનુચ્છેદ ૨૦(૩) માં વપરાયેલ

શબ્દપ્રયોગ “સાક્ષી બનવું” એવો છે અને “સાક્ષી તરીકે હાજર થવું” એવો નથી: તેથી, આરોપીને આપવામાં આવતી સુરક્ષા, જેટલી હદે તે “સાક્ષી બનવું” શબ્દપ્રયોગ સાથે સંબંધિત છે, તે માત્ર અદાલતગૃહમાં સાક્ષ્ય આપવા માટેની બળજબરી પૂરતી મર્યાદિત નથી, પરંતુ તેના પાસેથી અગાઉ બળજબરીથી મેળવાયેલ સાક્ષ્ય સુધી પણ વિસ્તરી શકે છે. તેથી, તે એવી વ્યક્તિને ઉપલબ્ધ છે જેના વિરુદ્ધ કોઈ ગુનો થયાનો ઔપચારિક આરોપ મૂકવામાં આવ્યો હોય અને જે સામાન્ય ક્રમમાં ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહી તરફ દોરી શકે. શું તે અન્ય પરિસ્થિતિઓમાં અન્ય વ્યક્તિઓને પણ ઉપલબ્ધ છે કે નહીં, તેનો નિર્ણય આ કેસમાં કરવાનું આવશ્યક નથી.”

૧૪. ત્યારબાદ અદાલતે એવો નિષ્કર્ષ નોંધ્યો કે સાક્ષ્ય આપવા માટેના બળજબરી વિરુદ્ધની ખાતરી તેવા લેખિત નિવેદન સુધી પણ વિસ્તરે છે, જે સાક્ષીને આરોપી તરીકે દર્શાવાતી સ્થિતિમાં પોતાને દોષારોપક ઠરે. અદાલતના શબ્દોમાં, “સાક્ષીને રજૂ કરવો” નો અર્થ “પુરાવો પૂરું પાડવો” એવો થાય છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે એમ. પી. શર્મા [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૩૦૦ : (૧૯૫૪ ક્રિ. એલ.જે. ૮૬૫)] માં લીધેલા ઉપરોક્ત અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ, વિશાળ ખંડપીઠે જણાવ્યું કે અગાઉ અદાલતે લીધેલો મૂળભૂત અભિપ્રાય યોગ્ય જણાય છે, પરંતુ ત્યારબાદ ચુકાદાના પરિચ્છેદ ૧૧ માં નીચે મુજબ નિષ્કર્ષ નોંધ્યો :

આ બાબતને બીજા દષ્ટિકોણથી પણ જોવામાં આવી શકે છે. આંગળીની છાપ આપવી અથવા નમૂના હસ્તાક્ષર અથવા હસ્તલેખ આપવો, કડક રીતે કહીએ તો, "સાક્ષી બનવું" નથી. "સાક્ષી બનવું"નો અર્થ એ થાય છે કે સંબંધિત હકીકતો બાબતે જ્ઞાન પ્રદાન કરવું, મૌખિક નિવેદનો દ્વારા અથવા લખિત નિવેદનો દ્વારા, એવા વ્યક્તિ દ્વારા જેને તે હકીકતોનું વ્યક્તિગત જ્ઞાન હોય, જે અદાલતને અથવા તપાસ અથવા અન્વેષણ ચલાવતા વ્યક્તિને સંપ્રેષિત કરવાના હોય. કોઈ વ્યક્તિને કોઈ નિશ્ચિત તથ્યસ્થિતિ અંગે 'સાક્ષી બન્યો' કહેવાય છે, જેનો નિર્ધાર અદાલત અથવા નિર્ણય લેવા સત્તાપ્રાપ્ત સત્તાધિકારી દ્વારા થવાનો હોય, ત્યારે જ્યારે તે તેણે શું જોયું છે તે અંગે, અથવા તેણે શું સાંભળ્યું છે અને જે સાંભળવા યોગ્ય છે તથા શ્રુતિઆધારિત પુરાવાને બહિષ્કૃત કરનાર નિયમથી અપ્રભાવિત છે તે અંગે, અથવા વિવાદિત બાબતો સંદર્ભે નિષ્ણાત તરીકે પોતાનો અભિપ્રાય આપીને સાક્ષ્ય આપે. ગ્રંથલેખકો દ્વારા પુરાવાને ત્રણ વર્ગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યો છે, અર્થાત્ (૧) મૌખિક સાક્ષ્ય; (૨) દસ્તાવેજો દ્વારા પ્રદાન કરાયેલ પુરાવો; અને (૩) ભૌતિક પુરાવો. અમે અગાઉ જ દર્શાવ્યું છે કે અમે શર્મા પ્રકરણ, ૧૯૫૪ એસસીઆર ૧૦૭૭ : (એઆઈઆર ૧૯૫૪ એસસી ૩૦૦) : (૧૯૫૪ ક્રિ એલજે ૮૬૫) માં કુલ અદાલતના નિર્ણય સાથે સહમત છીએ કે અનુચ્છેદ ૨૦ ની કલમ (૩)માં રહેલો પ્રતિબંધ માત્ર ગુનામાં આરોપિત વ્યક્તિ દ્વારા આપવામાં આવેલ મૌખિક સાક્ષ્યને જ આવરી લેતો નથી, પરંતુ તેના એવા લખિત નિવેદનોને પણ આવરી લે છે, જે તેના વિરુદ્ધના આરોપના સંદર્ભે વિવાદિત મુદ્દા ઉપર અસર કરી શકે. આરોપી પાસે દસ્તાવેજી પુરાવો હોઈ

શકે છે, જે વિવાદિત મુદ્દા ઉપર કંઈક પ્રકાશ પાડે. જો એવો દસ્તાવેજ એવો હોય કે જે તેના વિરુદ્ધના આરોપ સંબંધિત તેના વ્યક્તિગત જ્ઞાનનું સંપ્રેષણ કરતું તેનું નિવેદન ન હોય, તો પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૩૯ની જોગવાઈઓ અનુસાર અદાલત તેને તે દસ્તાવેજ રજૂ કરવા આદેશિત કરી શકે છે; અને તે કલમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જોગવાઈ કરે છે કે વ્યક્તિને તેની કબજામાં અથવા અધિકારમાં રહેલો દસ્તાવેજ રજૂ કરવા સમન્સ કરવામાં આવી શકે છે અને માત્ર તે હકીકતથી કે તેણે તે રજૂ કર્યો છે, તે સાક્ષી બની જતો નથી; અને તેથી તેની ઉલટ-તપાસ કરી શકાતી નથી. હા, જો તેને એવા સાક્ષી તરીકે બોલાવવામાં આવ્યો હોય કે જેણે દસ્તાવેજની સામગ્રીના સંદર્ભથી પોતાનું વ્યક્તિગત જ્ઞાન સંપ્રેષિત કરતાં નિવેદનો કર્યા હોય, અથવા તેણે અદાલતમાં દસ્તાવેજોની સામગ્રીના સંદર્ભ સિવાય અન્ય રીતે નિવેદનો આપ્યા હોય, તો તેની ઉલટ-તપાસ થઈ શકે છે. તેથી, અમારા મત પ્રમાણે, શર્મા પ્રકરણ, ૧૯૫૪ એસસીઆર ૧૦૭૭ : [એઆઈઆર ૧૯૫૪ એસસી ૩૦૦] : (૧૯૫૪ કિ એલજે ૮૬૫) માં આ અદાલત દ્વારા કરાયેલું એ અવલોકન કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૩૯નો 'સાક્ષી' શબ્દના અર્થસંદર્ભ ઉપર કોઈ અસર નથી, તે કાયદાની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણપણે સુસ્થાપિત નથી. આ સુસ્થાપિત છે કે અનુચ્છેદ ૨૦ ની કલમ (૩) આરોપિત વ્યક્તિ દ્વારા સ્વ-અપરાધારોપણ સામે નિર્દેશિત છે. સ્વ-અપરાધારોપણનો અર્થ એવો જ થવો જોઈએ કે માહિતી આપનાર વ્યક્તિઓના વ્યક્તિગત જ્ઞાન ઉપર આધારિત માહિતીનું સંપ્રેષણ કરવું; અને તેમાં માત્ર અદાલતમાં દસ્તાવેજો રજૂ કરવાની યાંત્રિક પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી,

ભલે તે વિવાદિત મુદ્દાઓમાંથી કોઈ મુદ્દા ઉપર કંઈક પ્રકાશ પાડતા હોય, પરંતુ જેમાં આરોપીનું તેના વ્યક્તિગત જ્ઞાન પર આધારિત કોઈ નિવેદન સમાયેલું ન હોય.

૧૫. તેથી, વાસ્તવમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતની વિસ્તૃત પીઠે વિશેષ રીતે સંબંધિત કલમનો ઉલ્લેખ કરીને એવું ઠરાવ્યું હતું કે અદાલતમાં સમન્સ કરવામાં આવેલ વ્યક્તિ માત્ર એટલા કારણસર કે તે દસ્તાવેજ રજૂ કરે છે, સાક્ષી બની જતી નથી અને જ્યાં સુધી તેને સાક્ષી તરીકે બોલાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેની મુખ્ય તપાસ અથવા ઉલટ-તપાસ થઈ શકતી નથી. તેથી, જો આરોપીને દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માટે કહેવાય, તો માત્ર તે કારણસર તે સાક્ષી બની જતો નથી. સ્પષ્ટ છે કે આરોપીને પોતાના વિરુદ્ધ સાક્ષ્ય આપવા માટે બળજબરી કરી શકાય નહીં, અને તેથી આરોપીને દસ્તાવેજ રજૂ કરવાનો નિર્દેશ આપતો અદાલતનો હુકમ, માત્ર એવા હુકમના કારણે, તેને સાક્ષીનો દરજ્જો આપતો નથી અને પરિણામે, માત્ર દસ્તાવેજની રજૂઆત ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ના અર્થમાં સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી ગણાશે નહીં. ચુકાદાના પરિચ્છેદ ૧૬ માં વિસ્તૃત પીઠે આપેલા નિષ્કર્ષો પ્રાસંગિક છે અને આદરપૂર્વક પુનઃઉત્પાદન કરવા યોગ્ય છે :

સાક્ષી બનવું તેનો અર્થ તેના સર્વાધિક વ્યાપક અર્થમાં 'પુરાવો આપવો' સમકક્ષ નથી; એટલે કે, તેમાં માત્ર મૌખિક અથવા લેખિત નિવેદનો કરવાનું જ નહીં, પરંતુ દસ્તાવેજો રજૂ કરવાના અથવા એવી સામગ્રી આપવાની બાબતનો પણ

સમાવેશ થાય છે, જે આરોપીની દોષિતતા અથવા નિર્દોષિતતા નક્કી કરવા માટેની કાર્યવાહી દરમિયાન સંબંધિત હોઈ શકે.

૧૬. એકવાર આ સ્થિતિ સ્વીકારી લેવામાં આવે, ત્યારે માત્ર કોઈ દસ્તાવેજ રજૂ કરાવવું, આરોપીને તે રીતે સાક્ષી બનવા માટે બાધ્ય કર્યા વિના, સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) ના અર્થમાં સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી ગણાશે નહીં, ભલે એમ માનવામાં આવે કે પ્રથમ આરોપી કંપનીના એકાઉન્ટન્ટને હાજર રહી દસ્તાવેજો રજૂ કરવા માટે આપેલો નિર્દેશ, આરોપીને દસ્તાવેજો રજૂ કરવા માટે આપેલા નિર્દેશ સમાન ગણાય, કારણ કે કાયદામાં તેઓ વાસ્તવમાં તે દસ્તાવેજોના કબજામાં હોવાનું માનવામાં આવે છે. એકાઉન્ટન્ટને દસ્તાવેજો રજૂ કરવા માટે આપેલો નિર્દેશ પોતાના દ્વારા ગેરકાયદેસર ગણાવી શકાય નહીં.

૧૭. આથી હું અરજદારના વિદ્વાન વકીલ દ્વારા આગ્રહપૂર્વક રજૂ કરાયેલા આગળના પ્રશ્ન તરફ આવું છું. ફોજદારી કાર્યવાહીમાં સાક્ષીઓને સમન્સ પાઠવવાની અદાલતને ઉપલબ્ધ સત્તા સંહિતાની કલમ ૯૧ દ્વારા સ્પષ્ટપણે પ્રદાન કરવામાં આવી છે અને સંહિતાની કલમ ૯૧નું એવું અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે કે તેમાંમાંથી આરોપીને બહાર રાખવામાં આવ્યો છે {સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત વિ. શ્યામલાલ [એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૨૫૧]} : (૧૯૬૫ (૨) ક્રિ એલ.જે. ૨૫૬). એ સાચું છે કે સર્વોચ્ચ અદાલતે શ્યામલાલના કેસમાં ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૮૯૮ ની કલમ ૯૪(૧)ની વ્યાપ્તિ પર વિચાર કર્યો છે [જે હાલના સંહિતાની કલમ ૯૧ સાથે સમાન વિષયવસ્તુ ધરાવે છે] અને એવું

ધારણ કર્યું છે કે કલમ ૯૪ના કાર્યક્ષેત્રમાંથી આરોપીને બહાર રાખવો જોઈએ. અત્યંત આદર સાથે કહીએ તો, એક હદ સુધી, પાછળના નિર્ણયમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે લીધોલો અભિપ્રાય સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત વિ. શ્યામલાલ {એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૨૫૧} : (૧૯૬૫ (૨) કિ એલ.જે. ૨૫૬) માં બહુમતી ન્યાયાધીશો દ્વારા આપવામાં આવેલા ચુકાદામાં લેવાયેલા અભિપ્રાય સાથે અસંગત જણાય છે અને તે મર્યાદિત હદ સુધી, જેમ સર્વોચ્ચ અદાલતે વી.એસ. કુટ્ટન પિલ્લૈ વિ. રામકૃષ્ણન {૧૯૮૦ (૧) એસ.સી.સી. ૨૬૪} : (૧૯૮૦ કિ એલ.જે. ૧૯૬) માં ધારણ કર્યું છે તેમ, વિસંગતિ છે. માન્ય રાખીએ કે આવી વિસંગતિ છે, તો આ અદાલત સ્પષ્ટપણે સ્ટેટ ઓફ બોમ્બે વિ. કાથી કાલુ {એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૮૦૮} : (૧૯૬૧ (૨) કિ એલ.જે. ૮૫૬) માં મોટી પીઠ દ્વારા લેવાયેલા અભિપ્રાયથી બંધાયેલ છે, જેનો નિર્ણય ૧૧ વિદ્વાન ન્યાયાધીશો ધરાવતી પીઠ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે પાછળનો નિર્ણય ૫ ન્યાયાધીશો ધરાવતી બંધારણીય પીઠ દ્વારા આપવામાં આવ્યો હતો. વધુમાં, કલમ ૯૧ને જો આરોપીને તેના કાર્યક્ષેત્રમાંથી બહાર રાખતી હોવાનું માનવામાં આવે, તો પણ હાલનો નિર્દેશ માત્ર હિસાબનવિસને જ છે અને આરોપીને એવા સ્વરૂપે નથી.

૧૮. ત્યારબાદ શ્રી સંતોષે મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિ. નાગપુર ઈ.એલ. અને પી. કો. {એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ બોમ્બે ૨૪૨} : (૧૯૬૧ (૨) કિ એલ.જે. ૨૦૦) કેસમાં બોમ્બે વડી અદાલતના ચુકાદાનો ઉલ્લેખ કરીને આ સ્થિતિના સમર્થનમાં

દલીલ કરી કે કોઈ દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માટે આરોપીના કર્મચારીને પાઠવવામાં આવેલ સમન્સને આરોપી પોતાને પાઠવવામાં આવેલ સમન્સ તરીકે ગણવું પડશે અને તેથી આવું સમન્સ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળની સાક્ષી આપવા માટેની બળજબરી સામેના પ્રતિબંધના વ્યાપમાં આવશે. નિઃસંદેહ, વિભાગીય ખંડપીઠનો ચુકાદો આ દલીલને સમર્થન આપે છે. પરંતુ, આદર સાથે, હું એકથી વધુ કારણોસર જણાવેલ તર્ક સાથે સંમત થઈ શકતો નથી. પ્રથમ, માત્ર દસ્તાવેજ રજૂ કરવું તે પોતે જ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળની સાક્ષી આપવા માટેની બળજબરી સમાન ગણાતું નથી, અને બીજું, જો કંપનીનો હિસાબનીશ પોતાની રીતે ફોજદારી કાર્યવાહીમાં આરોપી ન હોય, પરંતુ તેને માત્ર સાક્ષી તરીકે ઉલ્લેખિત કરવામાં આવ્યો હોય, તો બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) અથવા સંહિતાની કલમ ૮૧ અથવા કાયદાની અન્ય કોઈ જોગવાઈમાં એવું કશું નથી કે જેના આધારે તેને આરોપી હોવાનો વિશેષાધિકાર દાવો કરવાનો હક મળે અથવા તે બાબતમાં ક્રિમિનલ કેસમાં પોતાનું પ્રતિરક્ષણ કરવાની જવાબદારી તેના ઉપર આવે. અંતે તો, સાક્ષી આપવા માટેની બળજબરી સામેનું રક્ષણ એ બંધારણના ભાગ ૩ માં નિર્દિષ્ટ એક મૂળભૂત અધિકાર છે અને તે એવા વ્યક્તિ સંબંધે કાર્યરત થાય છે, જેને તેની વિશિષ્ટ સ્થિતિના સંદર્ભમાં ઓળખી શકાય, એટલે કે, તેને ફોજદારી કાર્યવાહીમાં આરોપી તરીકે આક્ષેપિત કરવામાં આવ્યો છે. કંપની એક કાનૂની સત્તા છે, અને કંપનીમાંનો કર્મચારી માત્ર એટલા માટે આરોપી બની જતો નથી કે કંપની આરોપી છે. કર્મચારી કંપનીના કારોબારના સંચાલન માટે જવાબદાર હોઈ શકે. પરંતુ સ્પષ્ટ છે કે, જ્યાં સુધી તેને ફોજદારી

કાર્યવાહીમાં આરોપી તરીકે ગોઠવવામાં ન આવ્યો હોય, ત્યાં સુધી તેના ઉપર આરોપીની સ્થિતિ આક્ષેપિત કરી શકાય નહિ. તેથી, વ્યક્તિગત વ્યક્તિ દ્વારા અથવા સંસ્થાગત સ્વરૂપ ધરાવતી નોંધાયેલ કંપની જેવી નિરાકાર વ્યક્તિ દ્વારા દાવો કરી શકાય તેવું મૂળભૂત અધિકાર હંમેશા આરોપી વ્યક્તિના સંબંધે ઢાલરૂપે કાર્ય કરે છે અને તે ખાસ કરીને ફોજદારી કાર્યવાહીમાં આરોપી તરીકેની તેની સ્થિતિને જ આભારી છે. આવી પરિસ્થિતિઓમાં, આરોપી કંપનીના હિસાબનીશને, જે દસ્તાવેજો તેની કબજામાં હોવાનું કહેવાય છે, તે રજૂ કરવાનો આપેલ નિર્દેશ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩)ના વ્યાપમાં આવશે નહીં. આ બાબતમાં બોમ્બે વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠ સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી, તે અંગે મને ખેદ છે.

૧૯. શ્રી. સંતોષે ત્યારબાદ દલીલ કરી કે મૂળભૂત રીતે અદાલતે કંપનીના હિસાબનીશને દસ્તાવેજો રજૂ કરવા અંગે આપેલો નિર્દેશ અમલાતીત ગણવો પડે, પ્રથમ તો આ કારણે કે કાયદા મુજબ તે દસ્તાવેજો કંપનીની અથવા ઓછામાં ઓછા કંપનીના નિયામકોની હવાલગીમાં હોવાનું માનવું જોઈએ, જે કંપનીના કારોબારના સંચાલન માટે જવાબદાર છે, અર્થાત્ આરોપી નં. ૨ થી ૧૩; આવા વ્યક્તિઓને કાયદા મુજબ દસ્તાવેજો સોંપવા ઇનકાર કરવાનો હક પ્રાપ્ત હોય; અને આવી પરિસ્થિતિમાં અદાલતે આપેલો હુકમ અધિનિયમની કલમ ૧૩૧ના વિરુદ્ધ ગણાય, જે આ પ્રમાણે છે :

દસ્તાવેજો અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક અભિલેખોની રજૂઆત, જે અન્ય કોઈ વ્યક્તિ, જેના કબજામાં તે હોય, રજૂ કરવાની ના પાડી શકતી હોય : કોઈપણ વ્યક્તિને તેના કબજામાં રહેલા દસ્તાવેજો અથવા તેના નિયંત્રણ હેઠળના ઇલેક્ટ્રોનિક અભિલેખો રજૂ કરવા માટે બાધ્ય કરવામાં નહીં આવે, જો એવી જ સ્થિતિમાં તે દસ્તાવેજો અથવા અભિલેખો અન્ય કોઈ વ્યક્તિના કબજામાં અથવા નિયંત્રણ હેઠળ હોત તો તે વ્યક્તિને તેમને રજૂ કરવાની ના પાડવાનો અધિકાર હોત, સિવાય કે અંતે ઉદ્દેશિત એવી વ્યક્તિ તેમની રજૂઆત માટે સંમતિ આપે.

૨૦. રજૂઆતનો આધાર આ પૂર્વધારણા પર છે કે, કોઈપણ રીતે, હિસાબનિશને પ્રથમ આરોપી કંપનીના મેનેજિંગ ડિરેક્ટર અથવા અન્ય ડિરેક્ટરોને પૂછવું પડશે અને તેઓને તે જ રજૂ કરવાનો ઇનકાર કરવાનો અધિકાર છે, કારણ કે તેઓ એવો અભિગમ અપનાવવા હકદાર છે કે દસ્તાવેજોની રજૂઆત, સ્વરૂપે, તેમના સંબંધે સાક્ષ્યાત્મક બલાત્કાર સમાન ગણાશે. હું એકથી વધુ કારણોસર આ રજૂઆત સ્વીકારવા ઈચ્છુક નથી. પ્રથમ, સાક્ષીને અદાલતમાં હાજર થવા સમન્સ કરવામાં આવે ત્યારે તે દસ્તાવેજ સ્વરૂપે રજૂ કરવાની સ્થિતિમાં હશે કે નહીં, તે પ્રશ્ન વાસ્તવમાં આ તબક્કે વિચારણા માટે ઊભો થતો મુદ્દો નથી. પરંતુ હિસાબનિશ માટે, સાક્ષી તરીકે આવીને એવું કહેવું ખુણું છે કે દસ્તાવેજ તેની કબજામાં નથી અને તેની કબજામાં આરોપીઓ છે. તેના માટે અદાલતમાં આવીને એવું કહેવું ખુણું છે કે દસ્તાવેજ તેની કબજામાં નથી અને આરોપીઓએ એવો અભિગમ લીધો છે કે તેઓને અદાલત સમક્ષ દસ્તાવેજ રજૂ કરવા બાધ્ય કરી

શકાય નહીં. જો આ આરોપીઓ દ્વારા લેવાયેલો અભિગમ હોય અને અહીં હું વાસ્તવમાં આ બાબતે સાક્ષી કયો અભિગમ લેશે તે અંગે અનુમાન જ કરી રહ્યો છું; તો શું અદાલત આરોપીઓને દસ્તાવેજ સ્વરૂપે રજૂ કરવા હુકમ આપવા નિષ્પ્રભ છે? સાક્ષીની અસમર્થતાનો પ્રશ્ન આગામી તબક્કે વિચારવામાં આવશે. પરંતુ, દસ્તાવેજની રજૂઆત કરવા અદાલતને હુકમ આપવાનો અધિકાર રહેશે કે નહીં, તે પ્રશ્ન અંગે, હું હકારાત્મક ઉત્તર આપવા ઇચ્છું છું. જો માત્ર દસ્તાવેજોની રજૂઆત, પોતે જ, સાક્ષ્યાત્મક બલાત્કાર સમાન ગણાતી નથી, જેમ કે કાથી કાલુના કેસ {એ.આઈ.આર. ૧૯૬૧ એસ.સી. ૧૮૦૮} : (૧૯૬૧ (૨) ક્રિ એલ.જે. ૮૫૬) માં વિશાળ ખંડપીઠે ઠરાવ્યું છે, તો પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૩૧નો ઉત્તરાર્ધ, અન્યથા અદાલત માટે કાયદેસર રીતે શક્ય હોય તેવી બાબતને નિષ્ફળ બનાવવાનું કારણ તરીકે દર્શાવી શકાય નહીં. કલમ ૧૩૧નો ઉત્તરાર્ધ એવા વ્યક્તિને લાગુ પડશે, જેને દસ્તાવેજ અદાલતમાં સ્વરૂપે રજૂ કરવાનો ઇનકાર કરવાનો કાયદેસર અધિકાર હોય.

૨૧. આ સંભવતઃ એવા વ્યક્તિના કેસમાં લાગુ પડે, જે પુરાવા અધિનિયમની કલમો ૧૨૧ થી ૧૩૧ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિશેષાધિકારનો દાવો કરવા હકદાર હોય. નિશ્ચિતપણે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩) હેઠળ સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી સામેના આરોપીના હકની વ્યાપ્તિ અને વિષયવસ્તુ, વિશેષાધિકારનો દાવો કરવા હકદાર વ્યક્તિના હક કરતાં વધારે છે. પરંતુ એવી પરિસ્થિતિઓમાં, જ્યાં માત્ર દસ્તાવેજ રજૂ કરવાથી સાક્ષ્યાત્મક બળજબરી થતી ન હોય, ત્યાં આરોપીને

સાક્ષીને અદાલતમાં હાજર રહેવા અને દસ્તાવેજો રજૂ કરવા માટે અપાયેલા નિર્દેશનો વિરોધ કરવો અને એવું કહેવું કે અદાલત દ્વારા સાક્ષીને સમન્સ પાઠવીને તથા દસ્તાવેજ રજૂ કરાવવા માટે કલમ ૧૩૧ અવરોધરૂપ છે, તે ખુલ્લું ન રહે.

૨૨. તે મને તેવા દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માટે આરોપીને દિશાનિર્દેશ આપવા અદાલતની સત્તા સંબંધિત આગલા પાસા તરફ લઈ જાય છે. શ્રી. સંતોષ દર્શાવે છે કે સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત વિ. શ્યામલાલ {એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૧૨૫૧} : (૧૯૬૫ (૨) ક્રિ એલ.જે. ૨૫૬) કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે સંહિતાની કલમ ૮૧ નું અર્થઘટન આરોપીને સમન્સ પાઠવવા માટેની વિશિષ્ટ સત્તાના સ્ત્રોત તરીકે કર્યું છે અને સંહિતાની કલમ ૮૧ સિવાય સંહિતામાં એવો કોઈ જ ઉપબંધ નથી, જે અદાલતને કોઈ પક્ષકાર દ્વારા દસ્તાવેજ તેવા રૂપે રજૂ કરાવવા માટે સમન્સ પાઠવવાની સક્ષમતા આપે.”

૮૧ શ્રી અમીનએ, ઉપર નોંધાયેલ કેરળ વડી અદાલતના નિર્ણય પર આધાર રાખીને, રજૂ કર્યું કે અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ માં, પ્રથમદષ્ટિએ વાંચન કરતાં, તેના કાર્યક્ષેત્રમાંથી આરોપીને અનિવાર્ય રીતે બહાર રાખવાનો કોઈ સંકેત મળતો નથી. તેમણે રજૂ કર્યું કે જો નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશનો એવો મત હોય કે સંબંધિત હકીકતો જાણવા માટે અવાજનું નમૂનું આવશ્યક છે, તો પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ હેઠળ અવાજનું નમૂનું આપવા માટે દિશાનિર્દેશ આપી

શકાય. શ્રી અમીનએ પરિચ્છેદ ૨૩ માં સમાવાયેલ માનનીય ન્યાયાધીશ દ્વારા કરાયેલ નીચેની નોંધો પર આધાર રાખ્યો:

૨૩. શ્રી. જહોન, બીજી તરફ, રજૂ કરે છે કે કલમ ૯૧નો અર્થઘટન આરોપીને બાકાત રાખે તે રીતે થયો હોઈ શકે, પરંતુ દસ્તાવેજ રજૂ કરાવવા માટે કોઈપણ પક્ષકારને સમન્સ જારી કરવાની સત્તા પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ હેઠળ અદાલતને હજી પણ ઉપલબ્ધ છે. આ સંદર્ભમાં શ્રી. જહોન દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆત સ્વીકારવા તરફ હું ઝૂકું છું. અધિનિયમની કલમ ૧૬૫માં, પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ વાંચતાં, એવો કોઈ મુદ્દો નથી કે જેના પરથી અનિવાર્ય રીતે એવું સૂચિત થાય કે તેના કાર્યક્ષેત્રમાંથી આરોપીને બાકાત રાખવામાં આવ્યો છે. પરંતુ, આ સ્પષ્ટ છે કે દસ્તાવેજ રજૂ કરવાનો નિર્દેશ અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ હેઠળ ત્યારે જ આપી શકાય જ્યારે ન્યાયાધીશનું એવું મંતવ્ય હોય કે સંબંધિત હકીકતો શોધવા માટે તે દસ્તાવેજનું રજૂકરણ જરૂરી છે અને ન્યાયાધીશ આવું મંતવ્ય પહેલેથી જ નોંધપર રહેલી સામગ્રીના સંદર્ભથી બનાવી શકે. હું આ પણ વિલંબ વિના સ્પષ્ટ કરું છું કે જો પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ હેઠળની સત્તાનો આશ્રય લઈને ન્યાયાધીશને આરોપીને દસ્તાવેજ રજૂ કરવાનો નિર્દેશ આપવા વિનંતી કરવામાં આવે, તો આરોપીને, તે તબક્કે પણ, એવો વાદ ઉઠાવવાનો હંમેશા અધિકાર ખુલ્લો રહે છે કે જે દસ્તાવેજનું રજૂકરણ માંગવામાં આવે છે તે સ્વ-અપરાધસ્વીકારક ઠરશે અને એવી પરિસ્થિતિમાં તે દસ્તાવેજનું રજૂકરણ સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૦(૩)ના અર્થમાં સાક્ષ્ય આપવાની બળજબરી

સમાન થશે. આવી પરિસ્થિતિમાં, અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ હેઠળની સત્તાનો આશ્રય લઈને અદાલત કારણદર્શક હુકમ પસાર કરી શકે છે. પરંતુ, અદાલતે જે આ સુરક્ષા અપનાવવાની રહેશે, તે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫નો એવો અર્થઘટન અપનાવવાનો કોઈ કારણ બની શકતું નથી કે તેના કાર્યક્ષેત્રમાંથી આરોપીને બાકાત રાખવામાં આવ્યો છે.

૯૨ અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ હેઠળ નીચલી અદાલતોમાં નિહિત સત્તાઓનું વર્ણન સર્વોચ્ચ અદાલતે રિતેશ તિવારી વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. [૨૦૧૦ (૧૦) એસ.સી.સી. ૬૭૭] ના મામલે નીચેના શબ્દોમાં કર્યું છે:

૩૭...અદાલતને સત્ય બહાર લાવવા અને ન્યાયના હિતમાં કાર્ય કરવા માટે અપાયેલ આ એક અસાધારણ સત્તા છે. ન્યાયની આવશ્યકતાઓ જેમ માંગે તેમ કાર્ય કરવા માટે અદાલતને વ્યાપક વિવેકાધિકાર સોંપવામાં આવ્યો છે. તેથી, સંબંધિત હકીકતોનો યોગ્ય પુરાવો શોધવા અથવા મેળવવા માટે, અદાલત સંબંધિત પક્ષકારોને કોઈપણ સમયે અને કોઈપણ સ્વરૂપમાં પ્રશ્ન પૂછી શકે છે. “પ્રત્યેક વિચારણા શોધની એક યાત્રા છે, જેમાં સત્યની શોધ જ ધ્યેય છે”. તેથી, આ સત્તાનો ઉપયોગ ન્યાયના હેતુ અને જાહેર હિતને આગળ વધારવા માટે, તેમજ ન્યાયસંગત નિર્ણયમાં સહાયરૂપ થાય તેવા પુરાવા મેળવવા અને સત્યને જાળવી રાખવા માટે કરવો જોઈએ...

૯૩ અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ પાછળ રહેલું વિધાનિક તત્ત્વજ્ઞાન જે.આર. મિઠા, ન્યાયાધીશે, સ્કાય લેન્ડ ઇન્ટરનેશનલ પ્રા. લિ. વિ. કવિતા લાલવાણી,

આર.એફ.એ. ૬૯૭ ઓફ ૨૦૧૦, જેનો નિર્ણય દિલ્લી હાઈકોર્ટે રપમી મે ૨૦૧૨ના રોજ આપ્યો હતો, તે કેસમાં નીચેના શબ્દોમાં સંક્ષેપમાં સમજાવ્યું છે:

૨૬.૨૧..... કલમ ૧૬૫ ન્યાયાધીશ પર સંપૂર્ણ ન્યાય કરવા માટે સત્યની શોધ કરવાની ફરજ મૂકે છે અને જો કોઈ એવી વ્યક્તિનો પુરાવો કેસના ન્યાયસંગત નિર્ણય માટે આવશ્યક જણાતો હોય, તો તેને સમન્સ પાઠવવા અને તેની તપાસ કરવા અથવા તેને ફરી બોલાવી પુનઃતપાસ કરવાની સત્તા આપે છે. સત્ય શોધવા માટે ન્યાયાધીશે સક્રિય ભૂમિકા ભજવવાની હોય છે. તેમાંથી એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, અને વાસ્તવમાં તે તેની ફરજ છે, કે સત્ય શોધવા માટે તેની સમક્ષ ખુલા તમામ માર્ગોની તપાસ કરે અને તે હેતુસર એવા મુદ્દાઓ પર સાક્ષીઓને પ્રશ્નો પૂછે કે જેને પક્ષકારોના વકીલોએ અથવા તો અવગણ્યા હોય અથવા અસ્પષ્ટ રાખ્યા હોય અથવા ઈરાદાપૂર્વક ટાળ્યા હોય. અદાલત સત્ય નિર્ધારિત કરવા માટે દીવાની કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૩૦નો પણ આશ્રય લઈ શકે છે.

૯૪ અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ નો હેતુ સત્ય સુધી પહોંચવા માટે ન્યાયાધીશને શક્ય તેટલી વ્યાપક સત્તા પ્રદાન કરવાનો છે. આ કલમનો પ્રભાવ એવો છે કે અદાલત સમક્ષ રહેલ બાબતના તળિયે સુધી પહોંચવા માટે અદાલત કોઈપણ હકીકતને નિહાળી અને તેની પૂછપરછ કરી શકશે. કોઈપણ કેસમાં દરેક પક્ષકારને પોતાનો દાવો સ્થાપિત કરવામાં અને પોતાના વિરોધી દ્વારા સ્થાપિત કરાયેલા દાવાને ખંડિત કરવામાં રસ હોય છે. કેટલીક બાબતોમાં એવો ભય રહે છે

કે સમગ્ર સત્ય અદાલત સમક્ષ બહાર નહીં આવે. ન્યાયાધીશ, યોગ્ય પુરાવો અને સંબંધિત હકીકતો શોધવા અથવા પ્રાપ્ત કરવા માટે, નિઃસંદેહ અત્યંત વ્યાપક સત્તાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે; પરંતુ આ બધી સત્તાઓનો કેન્દ્રબિંદુ સંબંધિત હકીકતોનું નિર્ધારણ જ છે. અદાલત કોઈપણ દષ્ટિકોણથી કેસનો અભિગમ અપનાવી શકે છે અને તે પક્ષકારોએ દર્શાવેલા માર્ગ સુધી મર્યાદિત નથી. અદાલત (૧) પોતાની ઈચ્છા મુજબ કોઈપણ પ્રશ્ન પૂછી શકે છે; (૨) કોઈપણ સ્વરૂપમાં; (૩) કોઈપણ સમયે; (૪) કોઈપણ સાક્ષીને; (૫) અથવા પક્ષકારને; (૬) સંબંધિત કે અસંબંધિત કોઈપણ હકીકત વિષે. આવા કોઈપણ પ્રશ્ન અથવા હુકમ સામે વાંધો ઉઠાવવાનો કોઈ પક્ષકારને અધિકાર નથી, અને અદાલતની પરવાનગી વિના સાક્ષીનો ઉલટ-તપાસ પણ કરી શકાતો નથી. તેથી, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ હેઠળ, અદાલતને પક્ષકારોને સંબંધિત અથવા અસંબંધિત પ્રશ્નો પૂછવાનો પણ અધિકાર છે અને પક્ષકાર અથવા તેમનો વકીલ આવા કોઈપણ પ્રશ્ન સામે કોઈ વાંધો ઉઠાવી શકતા નથી. પરંતુ આ રીતે પ્રકાશમાં આવેલ પુરાવામાંથી ન્યાયાધીશ માત્ર એટલો જ ભાગ ઉપયોગમાં લઈ શકે છે, જે સંબંધિત હોય અને વિધિવત્ સાબિત થયેલો હોય. ન્યાયાધીશને અપાયેલ આ અત્યંત વ્યાપક સત્તાઓને ત્રણ અપવાદો છે. સાક્ષીને (૧) કલમ ૧૨૧ થી ૧૩૧ ના વિરુદ્ધ કોઈ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા અથવા કોઈ દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માટે બાધ્ય કરી શકાશે નહીં; અથવા (૨) કલમ ૧૪૮ અથવા ૧૪૯ ના વિરુદ્ધ કોઈ પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે બાધ્ય કરી શકાશે નહીં; અને (૩)

અગાઉ જે રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તે સિવાય, કોઈ દસ્તાવેજના પ્રાથમિક પુરાવાની આવશ્યકતા ન્યાયાધીશ દૂર કરી શકશે નહીં.

૯૫ અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ની જોગવાઈઓના આધારભૂત હેતુ એવો છે કે, જો કોઈ ફોજદારી અદાલત ન્યાય વિતરણ માટે અસરકારક સાધન બનવાની હોય, તો અધ્યક્ષસ્થ ન્યાયાધીશે માત્ર દર્શક અને માત્ર નોંધ લેતી યાંત્રિક પદ્ધતિ સમાન બની રહેવાનું બંધ કરીને, વિચક્ષણ અને સક્રિય રસ દર્શાવતા, સહભાગી બનવું જોઈએ અને યોગ્ય નિષ્કર્ષે પહોંચવા માટે આવશ્યક તમામ સંબંધિત સામગ્રી બહાર લાવવી જોઈએ, જેથી સત્યનો પત્તો લાગી શકે અને જે સમુદાયની તે સેવા કરે છે તથા પક્ષકારો બંને પ્રત્યે ન્યાય, સમાનતા અને નિષ્પક્ષતા સાથે આપવામાં આવી શકે. પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ અદાલતના અધ્યક્ષસ્થ અધિકારીને પુરાવા એકત્ર કરવાની પ્રક્રિયામાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવીને તમામ આવશ્યક સામગ્રી બહાર લાવવા માટે વિશાળ અને વ્યાપક સત્તાઓ આપે છે, પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે આવી વિશાળ અને વ્યાપક સત્તાઓમાં આરોપીને બોલાવી, વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના હેતુસર તેનો અવાજનો નમૂનો આપવા કહેવાની સત્તાનો પણ સમાવેશ થાય છે કે નહીં. તેનો ઉત્તર દૃઢપણે “ના” છે. જો ન્યાયાધીશ માટે એવું કરવું એટલું સહેલું હોત, તો પછી આરોપીના વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ સંબંધે સર્વોચ્ચ અદાલત તેમજ આ અદાલતને આટલો શ્રમસાધ્ય વ્યાયામ હાથ ધરવાની કોઈ જરૂર જ ન પડત. જ્યારે વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના હેતુસર આરોપીનો અવાજનો નમૂનો એકત્ર કરવા માટે

કાયદામાં કોઈ જોગવાઈ જ નથી, ત્યારે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ હેઠળની પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને ન્યાયાધીશ આરોપીને એવો અવાજનો નમૂનો આપવા કેવી રીતે કહી શકે. “કોઈ દસ્તાવેજ અથવા વસ્તુ રજૂ કરાવવાનો હુકમ આપી શકે” એવા શબ્દોનો, કોઈપણ પ્રકારની કલ્પના દ્વારા, એવો અર્થ કરી શકાય નહીં કે તે ન્યાયાધીશને આરોપીને તેનો અવાજનો નમૂનો આપવા કહેવાની સત્તા પ્રદાન કરે છે.

૯૬ ઉપર ઉલ્લેખિત કેરળ વડી અદાલતનો નિર્ણય, જેના પર શ્રી અમીન દ્વારા આધાર રાખવામાં આવ્યો છે, તે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે કે સંહિતાની કલમ ૯૧ હેઠળ આરોપીને બહાર રાખી શકાય, પરંતુ દસ્તાવેજ રજૂ કરવા માટે કોઈપણ પક્ષકારને સમન્સ જારી કરવાની સત્તા પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ હેઠળ અદાલત પાસે યથાવત્ રહે છે અને તેમાં આરોપી અથવા આરોપીના પ્રતિનિધિનો પણ સમાવેશ થાય છે. કેરળ હાઈકોર્ટ જે અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ આરોપી પર પણ લાગુ પડશે, તે દૃષ્ટિકોણને સ્વીકારવામાં મને અત્યંત અડચણ અનુભવાય છે. અધિનિયમની કલમ ૧૬૫, અધિનિયમની કલમ ૭૩ની જેમ, એવી જ કલમોમાંની એક છે જેમાં અદાલતને વ્યાપક સત્તાઓ અપાઈ છે, અને તેનો સ્પષ્ટ હેતુ અદાલતને સત્ય બહાર લાવવા તથા બંને પક્ષકારો વચ્ચે સંપૂર્ણ ન્યાય કરવા સક્ષમ બનાવવાનો છે; પરંતુ અધિનિયમની કલમ ૭૩ની જેમ, પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ને ફરિયાદ પક્ષ હોય કે આરોપી, કોઈપણ પક્ષના હિતસાધન માટે ઉપયોગમાં લેવાય એવું

સાધન કે ઉપકરણ તરીકે ગણાવી શકાય નહીં. જો અધિનિયમની કલમ ૧૬૫ની જોગવાઈઓનો એવો હેતુ સાધવા માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો એવો ઉપયોગ કે હેતુ સંપૂર્ણપણે અન્યાયસંગત ગણાય. આથી, મારા મત મુજબ, હાલના વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૧૬૫નો કોઈ ઉપયોગ થતો નથી.

૯૭ આ મુદ્દા પર કંઈક પ્રકાશ પાડતો સર્વોચ્ચ અદાલતનો નિર્ણય મને પ્રીતમ સિંહ અને અન્ય વિ. પંજાબ રાજ્ય [એ.આઈ.આર. ૧૯૫૬ એસ.સી. ૪૧૫] ના કેસમાં મળ્યો હતો. ઉક્ત કેસમાં, અપીલકર્તાઓને અમૃતસરના એડિશનલ સેશન્સ જજે દોષિત ઠરાવી મૃત્યુદંડની સજા ફટકારી હતી, અને તેની સિમલામાં આવેલી પંજાબની હાઈકોર્ટે પુષ્ટિ કરી હતી. ફરિયાદ પક્ષે પગલાંના પુરાવા પર આધાર રાખ્યો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલત સમક્ષ એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે પગલાંનો પુરાવો અત્યંત અસંતોષકારક હતો અને નીચલી અદાલતે તેના પર આધાર રાખવો ન જોઈએ. સર્વોચ્ચ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે સહ-આરોપિત પૈકી એકના ઘરની તલાશીમાં મળેલા બૂટ તેના જ હોવાનું સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું નહોતું અને તેમની માલિકી વિશે કોઈ સંતોષકારક પુરાવો ન હોય તેવી પરિસ્થિતિમાં, તે બૂટોથી પડેલી છાપની સરખામણી સ્થળ પરથી પગચિન્હો પરથી તૈયાર કરાયેલા ઢાળાઓ સાથે કરવાથી પ્રીતમ સિંહની ઓળખ ગુનેગારો પૈકી એક તરીકે સ્થાપિત થઈ શકતી નહોતી. બૂટ આરોપીના ઘરની તલાશીમાં જપ્ત કરવામાં આવ્યા હતા અને તલાશીનું પરિણામ તલાશી સાક્ષીઓને બોલાવી

સાબિત કરવામાં આવ્યું હતું, જેમની સાક્ષી બંને અદાલતોએ માન્ય રાખી હતી; પરિણામે, તે બૂટ આરોપીના ઘરમાંથી મળ્યા હોવાથી, બૂટોની માલિકી પ્રાથમિક દષ્ટિએ સ્થાપિત થઈ હતી. તેમ છતાં, વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે વધુ ખાતરી મેળવવા માટે, આરોપીની ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૪૨ (નવી કલમ ૩૧૩ ફો.પ્ર.સં.) હેઠળની તપાસ દરમિયાન, આરોપીના ઘરમાંથી મળેલા તે બૂટ તેના પગમાં બંધબેસે છે કે નહીં તે જોવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. સર્વોચ્ચ અદાલતે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે અદાલત એવું કરી શકતી નહોતી. હું નીચે મુજબના અવલોકનો ઉદ્ધૃત કરી શકું છું:

તેથી પણ, માનનીય એડિશનલ સેશન્સ જજે વધુ ખાતરી મેળવવાના હેતુથી, કલમ ૩૪૨, ફોજદારી પી. સી. હેઠળ આરોપીની પૂછપરછ દરમિયાન, આરોપીના ઘરેથી જપ્ત કરાયેલા આ બૂટ તેના પગમાં બંધબેસે છે કે કેમ તે જોવા પ્રયત્ન કર્યો. જો આરોપીએ માનનીય એડિશનલ સેશન્સ જજના આ સૂચનને સ્વીકારવાનો ઇનકાર કર્યો હોત, તો તે તેમ કરવા માટે ન્યાયસંગત ગણાત અને કાયદામાં એવી કોઈ જોગવાઈ નથી જેના આધારે આ પ્રકારનું પ્રદર્શન કરવામાં આવી શક્યું હોત.”

૯૮ તેથી, તમામ સંભવિત દષ્ટિકોણોથી આ મુદ્દાનો વિચાર કર્યા પછી, અધિનિયમ, ૧૯૨૦ની જોગવાઈઓ, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૫૩ અને પુરાવા અધિનિયમની કલમો ૭૩ તથા ૧૬૫ના બળે, અવાજ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના હેતુસર આરોપીને પોતાનો અવાજનો નમૂનો આપવા માટે બાધ્ય

કરવામાં આવી શકે અથવા તેની પાસે એવો નમૂનો માંગવામાં આવી શકે, એવો અભિપ્રાય સ્વીકારવો મારા માટે અત્યંત કઠિન છે. અવાજ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણના મહત્વનું મેં વિગતવાર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, અને તેથી હવે આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરવા તથા જરૂરી સુધારો અધિનિયમ, ૧૯૨૦ તેમજ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા બંનેમાં અમલમાં મૂકવાનો વિષય સંસદ માટે છે.

૯૯ હું રાજ્ય સરકારનું ધ્યાન અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની કલમ ૮ તરફ દોરું છું. અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની કલમ ૮ નીચે મુજબ વાંચાય છે:

“૮. નિયમો બનાવવાની સત્તા

(૧) રાજ્ય સરકાર [રાજ્યના સત્તાવાર રાજપત્રમાં જાહેરનામા દ્વારા,] આ અધિનિયમની જોગવાઈઓને અમલમાં મૂકવાના હેતુસર નિયમો બનાવી શકે છે.

(૨) વિશેષરૂપે અને ઉપરોક્ત જોગવાઈની સામાન્યતાને ક્ષતિ પહોંચાડ્યા વિના, આવા નિયમો નીચેની બાબતો માટે જોગવાઈ કરી શકે છે

(એ) કલમ ૫ હેઠળ વ્યક્તિઓના ફોટોગ્રાફ લેવા બાબતે પ્રતિબંધો;

(બી) જે સ્થળોએ માપણીઓ અને ફોટોગ્રાફો લેવામાં આવી શકે;

(સી) જે માપણીઓ લેવામાં આવી શકે તેની પ્રકૃતિ;

(ડી) જે પદ્ધતિ મુજબ માપનો કોઈ પણ વર્ગ અથવા વર્ગો લેવામાં આવશે;

(ઈ) કલમ ૩ હેઠળ કોઈ વ્યક્તિનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવે ત્યારે તેણે કયો પોશાક પહેરવો તે; અને

(એફ) માપણીના અભિલેખો અને ફોટોગ્રાફોના સંરક્ષણ, સુરક્ષિત અભિરક્ષા, વિનાશ અને નિકાલ.

[(૩) આ કલમ હેઠળ બનાવવામાં આવેલ દરેક નિયમ, તે બનાવ્યા પછી શક્ય તેટલી વહેલી તકે, રાજ્ય વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવામાં આવશે.]”

અધિનિયમ, ૧૯૨૦ ની કલમ ૮ રાજ્ય સરકારને નિયમો બનાવવાનો અધિકાર આપે છે, જેમાં લેવામાં આવી શકતા માપનો સ્વરૂપ પણ સમાવેશ પામે છે. રાજ્ય સરકારે આ બાબતમાં યોગ્ય નિયમો બનાવવાની વિચારણા કરવી જોઈએ અને તપાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન આરોપી પાસેથી લેવામાં આવી શકતા માપોમાંથી એક તરીકે અવાજના નમૂનાનો સમાવેશ કરવાની સંભાવનાની તપાસ કરવી જોઈએ. રાજ્ય સરકારે આ બાબતનો શક્ય તેટલો વહેલો વિચાર કરવો જોઈએ.

૧૦૧ મારા નિષ્કર્ષો નીચે મુજબ છે:

[એ] વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ માનસિક સારવારના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતું નથી. વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ કોઈ પણ રીતે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૦(૩)નું ઉલ્લંઘન કરતું નથી.

[બી] જોકે, પોલીસ અધિકારી અથવા અદાલતને કાયદા મુજબ સશક્ત બનાવતી કોઈ વિશિષ્ટ જોગવાઈના અભાવે, આરોપીને વોઈસ સ્પેક્ટ્રોગ્રાફી પરીક્ષણ માટે આધીન કરવું માન્ય નથી.

૧૦૨ ઉપરોક્ત મુજબ, આ રિટ અરજીનો નિકાલ કરવામાં આવે છે.

૧૦૩ રજિસ્ટ્રીને આ ચુકાદાની એક-એક નકલ ભારત સંઘના કાનૂન વિભાગના કાનૂન સચિવ, નવી દિલ્હી અને ગુજરાત રાજ્યના કાનૂન વિભાગના કાનૂન સચિવ, ગાંધીનગરને મોકલી આપવા માટે નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

(જે.બી. પારડીવાલા, ન્યાયમૂર્તિ)

*The translation of this judgment has been provided by M/s
Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.*

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.